

AHJ

Azərbaycan Hüquq Jurnalı LAW JOURNAL

№1-2026

ISSN 1810-9055 (çap üçün / print)

ISSN 3079-8973 (elektron / online)

DOI: 10.61638/AZLAWJL

REDAKSIYA HEYƏTİ:

Baş redaktor:	<i>H.e.d., prof.</i> Əmir Əliyev, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası al.amir.ibr@gmail.com; amir.aliyev@bsu.edu.az
Baş redaktorun müavini:	<i>H.ü.f.d.</i> Pərvanə Bayramova, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası parvana_bairamova@hotmail.com
Redaksiya Heyətinin sədri:	<i>H.e.d.</i> Turqay Hüseynov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası turguy1973@gmail.com

Redaksiya Heyətinin üzvləri:

<i>H.e.d., prof., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü</i> Məsumə Məlikova, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	ahmedova.hulya@bk.ru
<i>H.e.d., prof.</i> Rüstəm Məmmədov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	rustam-56@mail.ru
<i>H.e.d.</i> Nizami Səfərov, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Bakı, Azərbaycan Respublikası	safarnizi@gmail.com
<i>H.e.d., prof.</i> Şəhla Səmədova, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	shahlats@mail.ru
<i>H.e.d., prof.</i> Mayis Əliyev, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	aliyev.mayis@mail.ru
<i>H.e.d., prof.</i> Firuzə Abbasova, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	firuza.abbasova@gmail.com
<i>H.ü.f.d., prof.</i> Ziyafət Əsgərov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	ziyafat.asgerov@meclis.gov.az
<i>H.ü.f.d., dos.</i> Zaur Əliyev, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	alievzh@gmail.com
<i>H.ü.f.d., dos.</i> Şükür Yusifov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	shukuryusifov@gmail.com
<i>H.ü.f.d., dos.</i> Əlizadə Məmmədov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	elizade.memmedov@mail.ru
<i>H.ü.f.d., dos.</i> Əsmər Əliyeva, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	asmer_1985@yahoo.com
<i>H.ü.f.d., dos.</i> Nəsim Şükürov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	nasib_05@mail.ru
<i>H.ü.f.d., dos.</i> Rahim Məmmədov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	rahim_bdu@mail.ru

<i>H.e.d., prof.</i> Fethi Gedikli, İstanbul Universiteti, İstanbul, Türkiyə Cümhuriyyəti	fgedikli@istanbul.edu.tr
<i>H.e.d., prof.</i> Cavid Abdullazadə, Ankara Universiteti, Ankara, Türkiyə Cümhuriyyəti	cavidabdullahzade@hotmail.com
<i>H.e.d., prof.</i> Adel Abdullin, Kazan Federal Universiteti, Kazan, Rusiya Federasiyası	adelabdoulline@yandex.ru
<i>H.e.d., prof.</i> Viktoriya Romanova, Musin Enerji Hüququ və Müasir Hüquq Elmi Mərkəzi, Moskva, Rusiya Federasiyası	musinlc@musinlc.ru
<i>H.ü.f.d., dos.</i> Elvin Teymurov, Moskva Dövlət Hüquq Universitetinin Ali Hüquq Məktəbi, Moskva, Rusiya Federasiyası	esteymurov@gmail.com
<i>H.e.d., prof.</i> Oleksandr Merejko, Ukrayna Ali Radası, Kiyev, Ukrayna Respublikası	amerezhko@yahoo.com
<i>H.e.d., prof.</i> Azər Əliyev, Martin Luther Halle-Wittenberg Universiteti, Halle, Almaniya Federativ Respublikası	azar.aliyev@jura.uni-halle.de
<i>H.e.d., prof.</i> Tomas Davilius, Vilnüs Universitetinin Hüquq fakültəsi, Vilnüs, Litva Respublikası	tomas.davulis@tf.vu.lt
<i>H.ü.f.d.</i> Tamar Zarandia, Tbilisi Dövlət Universiteti, Tbilisi, Gürcüstan Respublikası	tamar.zarandia@tsu.ge
<i>H.e.d., prof.</i> Daulet Baydeldinov, Əl-Fərabi adına Qazax Milli Universiteti, Almatı, Qazaxıstan Respublikası	baideldinovd@gmail.com
<i>H.ü.f.d.</i> Thomas Glassman, Sinsinnati Universiteti, Ohayo, ABŞ	thos.glassman@gmail.com

Məsul katib:

H.ü.f.d. Şahin Məmmədrzalı, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası
memmedrzali@gmail.com

Bu jurnal 2002-2012-ci illər ərzində gənc alim Elçin Qarabalovun redaktorluğu altında dərc edilmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının elmi nəticələrin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir. 2018-ci ildən jurnalın fəaliyyəti Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin təşəbbüsü ilə davam etdirilir. Məqsəd Azərbaycan hüquq elminin inkişafına töhfə vermək və onun beynəlxalq müstəvidə tanınmasına nail olmaqdır.

©Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi, 2026

Editor-in-Chief: *Doctor of Laws (DoL), prof. Amir Aliyev, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan*
al.amir.ibr@gmail.com; amir.aliyev@bsu.edu.az

Deputy editor-in-Chief: *PhD Parvana Bayramova, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan*
parvana_bairamova@hotmail.com

Chairman of the Editorial Board: *DoL Turgay Huseynov, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan*
turguy1973@gmail.com

The Editorial Staff:

DoL, prof., corresponding member of Azerbaijan National Academy of Sciences ahmedova.hulya@bk.ru
Masuma Malikova, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan

DoL, prof. Rustam Mammadov, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan rustam-56@mail.ru

DoL Nizami Safarov, the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan, Baku, the Republic of Azerbaijan safarnizi@gmail.com

DoL, prof. Shahla Samedova, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan shahlats@mail.ru

DoL, prof. Mais Aliyev, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan aliye.v.mayis@mail.ru

DoL, prof. Firuza Abbasova, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan firuza.abbasova@gmail.com

PhD, prof. Ziyafat Asgarov, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan ziyafat.asgerov@meclis.gov.az

PhD, Assoc. prof. Zaur Aliyev, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan alievzh@gmail.com

PhD, Assoc. prof. Shukur Yusifov, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan shukuryusifov@gmail.com

PhD, Assoc. prof. Alizade Mammadov, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan elizade.memmedov@mail.ru

PhD, Assoc. prof. Asmar Aliyeva, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan asmer_1985@yahoo.com

PhD, Assoc. prof. Nasib Shukurov, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan nasib_05@mail.ru

PhD, Assoc. prof. Rahim Mammadov, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan rahim_bdu@mail.ru

<i>DoL, prof.</i> Fethi Gedikli, Istanbul University, Istanbul, the Republic of Turkiye	fgedikli@istanbul.edu.tr
<i>DoL, prof.</i> Javid Abdullazadeh, Ankara University, Ankara, the Republic of Turkiye	cavidabdullahzade@hotmail.com
<i>DoL, prof.</i> Adel Abdullin, Kazan Federal University, Kazan, Russian Federation	adelabdoulline@yandex.ru
<i>DoL, prof.</i> Victoria Romanova, Musin Energy Law and Modern Legal Science Center, Moscow, Russian Federation	musinlc@musinlc.ru
<i>PhD, Assoc. prof.</i> Elvin Teymurov, Law Faculty of Moscow State Law University, Moscow, Russian Federation	esteymurov@gmail.com
<i>DoL, prof.</i> Oleksandr Merezhko, Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv, the Republic of Ukraine	amerezhko@yahoo.com
<i>DoL, prof.</i> Azer Aliyev, Martin Luther University Halle-Wittenberg, Halle, the Federal Republic of Germany	azar.aliyev@jura.uni-halle.de
<i>DoL, prof.</i> Thomas Davilius, Law Faculty of Vilnius University, Vilnius, the Republic of Lithuania	tomas.davulis@tf.vu.lt
<i>PhD</i> Tamar Zarandia, Tbilisi State University, Tbilisi, the Republic of Georgia	tamar.zarandia@tsu.ge
<i>DoL, prof.</i> Daulet Baydeldinov, Kazakh Al- Farabi National University, Almaty, the Republic of Kazakhstan	baideldinovd@gmail.com
<i>PhD</i> Thomas Glassman, Cincinnati University, Ohio, the USA	thos.glassman@gmail.com

Executive Secretary:

PhD Shahin Mammadzali, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan
memmedrzali@gmail.com

This journal was published between 2002 and 2012 under the editorship of young scholar Elchin Qarabalov and was included in the list of periodic scientific publications recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for the publication of scientific results. Since 2018, the journal's activities have been continued at the initiative of the Faculty of Law of Baku State University. The goal is to contribute to the development of legal science in Azerbaijan and to achieve its recognition on an international level.

©Baku State University, Faculty of Law, 2026

MÜNDƏRİCAT

MÜLKİ HÜQUQ

Rüfət Göyüşov

Kredit öhdəliklərinin icrasının təminatı sistemində əşya və öhdəlik xarakterli üsulların hüquqi tənzimlənməsi məsələləri 8

CINAYƏT HÜQUQU

Lalə Məmmədova

Tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqinin tarixi inkişafı və müasir hüquqi yanaşmalar 26

Vüsalə Muradxanlı

Azərbaycanda yuvenal ədliyyə sisteminin inkişafı müasir vəziyyəti və perspektivləri 51

Ələvsət Allahverdiyev

Müharibə cinayətlərinə görə beynəlxalq cinayət məsuliyyəti: dövlətdaxili və beynəlxalq yurisdiksiyaların qarşılıqlı nisbəti 71

Hafiz Musayev

BMT Təhlükəsizlik Şurasının terrorizmə qarşı mübarizə qətnamələrinin hüquqi səlahiyyəti: normativ əsaslar və institusional məhdudiyyətlər (İngilis dilində).....85

Oruc Mürsəlov

Transmilli cinayətlərə münasibətdə yurisdiksiyanın müəyyən edilməsinin nəzəri və praktiki aspektləri 102

Nuray İsmayilzadə

Cinayət tərkibinin obyektiv cəhətinin fakultativ əlamətləri: Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinin təhlili əsasında (Rus dilində)..... 121

İNZİBATİ HÜQUQ

Röya Mirtalıbova

İnzibati orqanların inzibati aktlarının və faktiki xarakterli hərəkətlərinin müqayisəli təhlili 135

Ayxan İsmayilov

Publik hüquqi şəxslərin hüquq subyektiyi 158

ƏMƏK HÜQUQU

Oruc Məmmədov

Dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin tətbiqinin konstitusion əsasları 174

VERGİ HÜQUQU

Günay Abbasova

Ailə institutunun dəstəklənməsində vergi siyasəti: Azərbaycan və xarici ölkələrin təcrübəsi 200

ƏQLİ MÜLKİYYƏT HÜQUQU

Nəzrin Əliyeva

Azərbaycan, Türkiyə və Avropa İttifaqı hüququnda əmtəə nişanlarının pozulması: inkişaf edən hüquqi standartlar və məhkəmə yanaşmaları (İngilis dilində)216

CONTENT

CIVIL LAW

Rufat Goyushov

Legal regulation of proprietary and obligatory security methods in the system of credit obligation enforcement 8

CRIMINAL LAW

Lala Mammadova

Historical development and contemporary legal approaches to the application of compulsory medical measures 26

Vusala Muradxanlı

Development of the Juvenile Justice System in Azerbaijan: Current State and Prospects 51

Alovsat Allahverdiyev

International criminal responsibility for war crimes: the correlation between domestic and international jurisdictions 71

Hafiz Musayev

The Legal Authority of UN Security Council Counter-Terrorism Resolutions: Normative Foundations and Institutional Constraints 85

Oruj Mursalov

Theoretical and practical aspects of determining jurisdiction over transnational crimes 102

Nuray Ismayilzada

Facultative elements of the objective side of the corpus delicti: based on an analysis of the criminal legislation of the Republic of Azerbaijan (in Russian) ... 121

ADMINISTRATIVE LAW

Roya Mirtalibova

Comparative analysis of administrative acts and de-facto actions of administrative authorities 135

Aykhan Ismayilov

Legal personality of public legal entities 158

LABOR LAW

Oruj Mammadov

The constitutional bases of application employment contract in the civil service system 174

TAX LAW

Gunay Abbasova

Tax policy in supporting the family institution: the experience of azerbaijan and foreign countries 200

INTELLECTUAL PROPERTY LAW

Nazrin Aliyeva

Trademark infringement in Azerbaijani, Turkish and European Union law: evolving legal standards and judicial approaches 216

MÜLKİ HÜQUQ

KREDİT ÖHDƏLİKLƏRİNİN İCRASININ TƏMİNATI SİSTEMİNDƏ ƏŞYA VƏ ÖHDƏLİK XARAKTERLİ ÜSULLARIN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

RÜFƏT GÖYÜŞOV*

Xülasə

Məqalədə kredit öhdəliklərinin icrasının təmin edilməsi sisteminin iki fundamental qolu — əşya xarakterli (real) və öhdəlik xarakterli (şəxsi) təminat üsulları — müqayisəli-hüquqi müstəvidə kompleks şəkildə tədqiq edilir. Tədqiqatın aktuallığı ondan irəli gəlir ki, müasir bank-kredit münasibətlərində kreditorun risklərinin azaldılması, borclunun öhdəliklərinin real icrasının təmin edilməsi və mülki dövriyyənin sabitliyinin qorunması üçün təminat institutlarının düzgün hüquqi konstruksiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan ipoteka, girov, zəminlik və bank qərantıyası institutlarının hüquqi mahiyyəti, onların iqtisadi funksiyası, tətbiq sahələri və bir-biri ilə qarşılıqlı münasibəti ayrıca elmi və praktiki əhəmiyyət daşıyır.

Məqalədə aksesoriyyət prinsipi, kreditorun üstün hüququ, tutmanın yönəldilməsi ardıcılığı, subsidiarlıq, təminatların kolliziyası və birgə tətbiq mexanizmləri Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi, Avropa hüquq sistemləri, xüsusilə Almaniya və İngiltərə hüququ, Türkiyə hüququ, eləcə də post-sovet hüquq məkanına daxil olan Rusiya, Gürcüstan və Qazaxıstan qanunvericiliyi ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Əşya xarakterli təminatlarda kreditorun hüququnun konkret əmlaka yönəlməsi, ipoteka və girovun üstünlük və təqib funksiyası, öhdəlik xarakterli təminatlarda isə zəminin və qərantın şəxsi əmlak məsuliyyəti əsasında əlavə ödəmə mənbəyi yaratması xüsusi olaraq araşdırılır. Bununla yanaşı, zəminliyin aksesori xarakteri ilə bank qərantıyasının müstəqil və abstrakt mahiyyəti arasındakı prinsiplə fərqlər də tədqiqatın əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir.

Tədqiqat göstərir ki, mövcud qanunvericilikdə eyni kredit öhdəliyi üzrə həm əşya, həm də öhdəlik təminatının birgə tətbiqi hallarında tutmanın hansı ardıcılıqla yönəldilməsi, zəminin məsuliyyətinin hansı həddə subsidiar xarakter daşmalı olması, kreditorun seçim hüququnun sərhədləri və təminatlar arasında mümkün kolliziyaların həlli mexanizmi normativ cəhətdən kifayət qədər aydın tənzimlənməmişdir. Bu qeyri-müəyyənlik bank təcrübəsində kreditorun mövqeyini gücləndirsə də, zəminin və borclunun hüquqlarının müdafiəsi baxımından risklər yaradır. Məqalədə həmin boşluqların aradan qaldırılması məqsədilə Mülki Məcəlləyə tutmanın ardıcılığı, həddindən artıq təminat, məhkəmədənkənar icra

* Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru / “De Fendo” Vəkil Bürosu / Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının üzvü / email: rufat.goyushov@gmail.com

mexanizmlərinin şəffaflığı və bank qarantiyası üzrə beynəlxalq standartlara uyğun müddəaların daxil edilməsi təklif olunur. Nəticə etibarilə, məqalədə kredit təminatı sisteminin beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsinin həm investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, həm də kreditor-borclu münasibətlərində hüquqi balansın təmin edilməsi baxımından zəruri olduğu əsaslandırılır.

Açar sözlər: kredit öhdəliyi, əşya təminatı, ipoteka, girov, zəminlik, bank qarantiyası, aksesoriyyət, subsidiarlıq, kolliziya, hüquqi tənzimləmə.

I. Giriş

Müasir mülki dövriyyənin dinamikası və bank sektorunun iqtisadiyyatdakı hərəkətverici rolu kredit öhdəliklərinin icrasının effektiv mexanizmlərlə qorunmasını zəruri edir. Kredit müqaviləsi mahiyyəti etibarilə risk elementini özündə daşıyan bir əqd olduğu üçün, kreditorun (bankın) bu riski sığortalamaq istəyi mülki hüquqda təminat institutunun inkişafına güclü təkan vermişdir.

Milli hüquq ədəbiyyatında kredit və bank kreditləşməsi münasibətləri kredit təşkilatının qaytarılma, müddətililik və ödənişlilik şərtləri əsasında pul vəsaitini borcalana təqdim etməsi nəticəsində yaranan mülki-hüquqi öhdəlik münasibəti kimi xarakterizə edilmiş, bankın kreditor kimi üzləşdiyi risklərin hüquqi təminat mexanizmləri vasitəsilə azaldılmasının zəruriliyi ayrıca vurğulanmışdır [13, s. 80–91].

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 12-ci Fəslinin 269–323-cü və 24-cü Fəslinin 470–490-cı maddələri [6, maddə 269–323, 470–490] kredit öhdəliklərinin təminatına dair fundamental hüquqi çərçivəni müəyyən edir. Lakin bank sektorunun sürətlə inkişafı, maliyyə texnologiyalarının genişlənməsi və qloballaşma prosesi bu hüquqi bazanın daim yenilənməsini tələb edir. Məcəllədə nəzərdə tutulan klassik təminat üsulları — ipoteka, girov, zəminlik və bank qarantiyası — real iqtisadi münasibətlərdə bir-biri ilə mürəkkəb şəkildə əlaqələnir, bəzən isə kolliziyalara gətirib çıxarır.

1.1. Əşya və öhdəlik təminatlarının elmi-hüquqi diferensiasiyası. Hüquq elmindəki fundamental bölgüyə əsasən, kredit öhdəliklərinin təmin edilməsi yolları iki böyük qrupa ayrılır: əşya xarakterli (real) və öhdəlik xarakterli (şəxsi) təminatlar [25, s. 112–134; 11, s. 35–40]. Bu bölgü sadəcə akademik təsnifat xarakteri daşımır; o, eyni zamanda kreditorun müdafiə mexanizminin hüquqi təbiətini, onun digər subyektlərə münasibətdə olan mövqeyini və icra prosesindəki imtiyazlarını müəyyən edir.

Əşya xarakterli təminatlarda (ipoteka, girov) kreditorun hüququ konkret bir maddi nemət üzərində cəmləşir. Borc icra edilmədikdə kreditor həmin əşyaya tutma yönəltməklə digər kreditorlardan üstün qaydada öz tələbini təmin edir (*ius in re*). Öhdəlik xarakterli təminatlarda (zəminlik, qarantiyə) isə kreditorun tələbi konkret əşyaya deyil, üçüncü şəxsin — zəminin və ya qarantın — əmlak məsuliyyətinə yönəlir. Burada "şəxsi etibar" və öhdəlik hüququnun subyektlərarası münasibəti ön plana çıxır (*ius ad rem*).

Görkəmli rus alimi E.A. Suxanov vurğulayır ki, real təminatların effektivliyi “əşyaya bağlılıq” prinsipindən qaynaqlanır: bu prinsip kreditörü borclunun şəxsi ödəmə qabiliyyətinin itirilməsi riskindən qoruyur, çünki kreditörün hüququ borclunun maliyyə vəziyyətindən asılı olmayaraq qüvvədə qalır [25, s. 112-134]. B.M. Qonqalonun təminat üsullarına dair xüsusi tədqiqatı isə bu bölgünü daha funksional müstəviyə keçirir: müəllif təminat üsullarını yalnız əşya hüququ və ya öhdəlik hüququ çərçivəsində deyil, borclunu icraya stimullaşdıran və kreditörün əmlak marağını qoruyan xüsusi hüquqi mexanizmlər sistemi kimi izah edir [11, s. 35-40]. Bu yanaşma məqalənin əsas tezisini gücləndirir, çünki kredit təminatının səmərəliliyi təkcə təminatın hansı hüquqi formaya aid olmasından deyil, həmin təminatın kreditör, borclu və üçüncü şəxs arasında riskləri necə bölüşdürməsindən asılıdır.

1.2. Müqayisəli-hüquqi kontekst: Almaniya hüququnda Alman Mülki Məcəlləsi (BGB) kredit təminatı mexanizmlərinin əsasını aksesörluq (asılılıq) prinsipi təşkil edir: təminat öhdəliyi əsas borcun mövcudluğundan ayrılmazdır. Bununla yanaşı, alman hüququnda “torpaq borcu” (Grundschuld) kimi qeyri-aksesör təminat forması da geniş tətbiq olunaraq kreditora əsas borcdan müstəqil hüquq verir. Baur/Stürner-in klassik əsərində qeyd olunur ki, bu iki modelin birgə mövcudluğu alman kredit hüququnu çevik edir [1, s. 410-435].

İngiltərədə Common Law sistemi daha pragmatik yanaşmaya üstünlük verir. “Floating charge” (üzən/dəyişkən girov) institutu şirkətlərin bütün aktivlərinə şamil olunur. Re Brightlife Ltd [1987] işinə baxarkən Hoffmann J. vurğulayırdı ki, bu təminat növü kommersiya bankçılığının əsas sütunudur, çünki borcluya əmlakdan gündəlik fəaliyyətdə istifadə etməyə imkan verir, lakin öhdəlik pozulduqda “kristallaşaraq” konkret əşya təminatına çevrilir. Goode və Gullifer də ingilis hüququnda fixed charge və floating charge arasındakı fərqi əsasən kreditörün nəzarət dərəcəsi, təminatın predmetinin dövrüdə qalması və prioritet məsələləri ilə müəyyən edildiyini göstərir [21; 12, chs. 4–5]. Bu yanaşma Azərbaycan hüququ üçün ona görə əhəmiyyətlidir ki, daşınar aktivlər üzərində qeyri-sahiblik təminatının effektivliyi yalnız reyestrə deyil, həm də kreditörün prioritet hüququnun icra mərhələsində necə qorunması ilə bağlıdır.

Türkiyə Mülki (Medeni) Qanunu (TMK) İsveçrə modelinə əsaslanmaqla, daşınmaz əmlak rehini üzərində ciddi qeydiyyat sisteminə malikdir [26, maddə 850–938]. Oğuzman/Seliçi qeyd edir ki, Türkiyə sistemindəki “sabit dərəcə” (sabit derece) sistemi ipoteka dərəcələri arasında boşluq yarandıqda növbəti kreditörün avtomatik ön plana keçməsinin qarşısını alır ki, bu da Azərbaycan qanunvericiliyi üçün maraqlı islahat modeli ola bilər [20, s. 762–798].

Post-sovet məkanında müxtəlif yollar seçilmişdir: Gürcüstan mülki qanunvericiliyini liberallaşdıraraq məhkəmədənəkar tutma mexanizmlərini genişləndirmiş, Rusiya 2014-cü il islahatları ilə “müstəqil qarantia” institutunu yalnız banklar üçün deyil, daha geniş subyektlər üçün hüquq sisteminə daxil etmişdir [28, s. 87–102]. Qazaxıstan modeli isə xüsusi müqayisəli əhəmiyyət

daşıyır. Qazaxıstan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin Ümumi hissəsində girov münasibətləri 299-327-ci maddələrdə, tutmanın yönəldilməsi qaydaları 317-318-ci maddələrdə, qarantıya və zəminlik isə 329-336-cı maddələrdə tənzimlənilir [7, maddə 299–327, 317–318, 329–336; 23, maddə 299–336]. Qazaxıstan hüququnda qarantıya və zəminliyin eyni normativ blokda, əsas öhdəliyin taleyi ilə sıx əlaqəli institutlar kimi tənzimlənməsi Azərbaycan və Almaniya hüququndakı aksesori zəminlik/müstəqil bank qarantıyası ayrımından fərqli model yaradır. Bu müqayisə göstərir ki, Azərbaycan hüququnda bank qarantıyasının müstəqil və abstrakt mahiyyəti daha dəqiq qorunmalı, zəminlik üzrə isə aksesoriyyət və mümkün subsidiarlıq mexanizmləri ayrıca normativ aydınlığa qovuşdurulmalıdır.

1.3. Azərbaycan qanunvericiliyindəki problemin aktuallığı. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi (MM) 269-323 və 470-490-cı maddələrində əşya və öhdəlik təminat üsullarının klassik bölgüsünü qəbul etmişdir. Lakin praktikada eyni kredit üzrə həm ipoteka, həm də zəminlik verildikdə, tutmanın hansı ardıcılıqla yönəldilməsi məsələsi normativ cəhətdən tam aydınlaşdırılmamışdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin müvafiq qərarlarında ipoteka, zəminlik, əsas öhdəliyin dəyişdirilməsi və təminat verən şəxslərin razılığı ilə bağlı məsələlər ayrıca təhlil edilmişdir. Bu qərarlar göstərir ki, təminat institutlarının tətbiqi zamanı yalnız kreditörün marağı deyil, həm də zəminin və ipoteka qoyanın iradəsi, təminatın həcmi və əsas öhdəliyin şərtləri nəzərə alınmalıdır [8; 9; 10]. Bu normativ və praktiki qeyri-müəyyənliklər bank münasibətlərində hüquqi riskləri artırır və təminat sisteminin daha dəqiq tənzimlənməsini zəruri edir.

Məqalənin əsas elmi problemi məhz bu iki sistemin hansı hallarda daha effektiv olması, onların bir-biri ilə kolliziyası, subsidiarlıq prinsipinin tətbiqi ardıcılığı və müasir qanunvericilikdəki boşluqların aradan qaldırılması istiqamətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir.

II. Əşya xarakterli təminat üsullarının tətbiqi və hüquqi xüsusiyyətləri

Əşya xarakterli (real) təminatlar kredit risklərinin minimuma endirilməsinin ən etibarlı alətləri hesab olunur. Bu üsulun fundamental özəlliyi ondan ibarətdir ki, kreditörün hüququ borclunun şəxsiyyətinə deyil, birbaşa konkret maddi nemətə bağlanır. Hüquq ədəbiyyatında bu prinsip "təqib hüququ" (droit de suite) kimi xarakterizə olunur: əşya kimin mülkiyyətinə keçirsə keçsin, üzərindəki təminat yükü (yüklülük) onu izləyir [25, s. 112–134].

2.1. İpoteka və girov: Aksesoriyyət prinsipi və kreditörün üstünlüyü. "İpoteka haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, daşınmaz əmlak üzərindəki ipoteka hüququ yalnız dövlət qeydiyyatına alınmaqla yaranır [18]. Notarial təsdiq + dövlət qeydiyyatı formulunun tətbiqi hüquqi müəyyənliyin, şəffaflığın və reyestrin aşkarlığının təmin edilməsinin əsas mexanizmidir.

Həm ipoteka, həm də girov üzrə aksesorluq prinsipi fundamental əhəmiyyət daşıyır: təminat öhdəliyi əsas öhdəlikdən — kredit müqaviləsindən — ayrılmaz şəkildə asılıdır. Əsas öhdəlik xitam verildikdə, təminat hüququ da avtomatik olaraq qüvvədən düşür. Bu prinsip kreditörün həddindən artıq imtiyazlı mövqe tutmasının qarşısını alır, eyni zamanda borclunu əsassız təminat yüklüliyindən qoruyur.

Alman hüquqşünasları Baur və Stürner qeyd edir ki, müasir bank praktikasında tətbiq olunan "çərçivə ipotekası" (Rahmenhypothek) modeli aksesorluq prinsipinin müəyyən dərəcədə liberallaşdırılmasına imkan verir: bir neçə borc öhdəliyi vahid ipoteka ilə təmin edilir. Bu model kredit dövriliyəsini sürətləndirir, lakin borclunun hüquqlarının qorunması baxımından normativ tənzimləmə tələb edir [1, s. 410–435].

Azərbaycan doktrinasında aksesorluq prinsipi borclunun həddindən artıq yüklənməsinin qarşısını alan "hüquqi süzgəc" funksiyasını yerinə yetirir: borcun real məbləğindən artıq əmlak üzərində təminat saxlanıla bilməz.

MM-in 269-cu maddəsinin ruhuna uyğun olaraq, ipoteka saxlayan kreditör borclu tərəfindən öhdəlik icra edilmədikdə, həmin əşyanın dəyərindən öz tələbinin ödənilməsini digər kreditörlərə nisbətən üstün qaydada tələb edə bilər. Bu, müflisləşmə proseslərində kreditörün vəsaitlərini geri götürmək üçün ən güclü hüquqi zamanətdir.

2.2. Daşınar və daşınmaz əmlakın hüquqi rejimi. Azərbaycan qanunvericiliyində daşınar əmlak üzrə girov münasibətlərinin tənzimlənməsində əhəmiyyətli irəliləyiş "Daşınar əmlakın yüklüüyü haqqında" Qanunun qəbulu ilə baş vermişdir [19]. Bu qanunla avadanlıqlar, kənd təsərrüfatı məhsulları, dövriliyədə olan mallar kimi əmlaklar üzərindəki girov vahid reyestrə qeydiyyata alınır.

Daşınar əmlak girovu iki sub-modeldə həyata keçirilir: birincisi, əşyanın fiziki olaraq kreditörə verildiyi maddi girov (possessory pledge); ikincisi, əşyanın borcluda qaldığı, lakin girov hüququnun reyestrə qeydiyyata alındığı qeydiyyatlı girov (non-possessory pledge). İkinci model xüsusilə biznes kreditləşməsində mühüm rol oynayır, çünki borclu istehsal prosesini dayandırmadan istifadəyə cari aktivlərini (xammal, hazır məhsul) girov kimi verə bilər.

Bu, İngilis hüququndakı "floating charge" elementlərinin milli hüquqa inteqrasiyası baxımından əhəmiyyətli addımdır. Re Brightlife Ltd [1987] işinə istinadən qeyd etmək lazımdır ki, bu mexanizmin effektiv işləməsi üçün "kristallaşma" (crystallisation) şərtlərinin normativ cəhətdən dəqiq müəyyən edilməsi vacibdir [21]. Müqayisəli aspektdən Brinkmann M. vurğulayır ki, daşınar əmlak üzərindəki qeyri-sahiblik girovu mexanizminin effektivliyi üçün üç vacib şərt mövcuddur: reyestrin tam əhatəliliyi, kredit prioritetinin aydın müəyyən edilməsi və realizasiya prosesinin şəffaflığı [3, s. 232–267]. Eva-Maria Kieningerin redaktəsi ilə aparılmış Avropa müqayisəli tədqiqatı da göstərir ki, daşınar əmlak üzərində təminat hüquqlarında əsas problem təkcə təminatın

yarınması deyil, həm də həmin hüququn üçüncü şəxslərə qarşı açıqlığı, prioritet sırası və aktivin sərhədlərarası hərəkəti zamanı hüquqi davamlılığının qorunmasıdır [15, s. 6–37]. Azərbaycan qanunvericiliyi bu sahədə müəyyən irəliləyişlər etmiş olsa da, reyestrin praktiki işləkliyi, prioritet qaydalarının aydınlığı və realizasiya prosedurlarının şəffaflığı baxımından əlavə normativ və institusional gücləndirməyə ehtiyac qalır.

2.3. Sərəncam hüququnun məhdudlaşdırılması və "tutma" problemləri. Əşya təminatının ən kəskin tərəfi mülkiyyətçinin (borclunun) öz əmlakı üzərindəki sərəncam hüququnun məhdudlaşdırılmasıdır. MM-in 284.2-ci maddəsinə görə, borclu girov qoyulmuş əşyanı kreditörün yazılı razılığı olmadan özgəninkiləşdirə bilməz.

Praktikada ən böyük çətinliklər məhz ödənişin əşyaya yönəldilməsi mərhələsində yaranır. Azərbaycan qanunvericiliyi həm məhkəmə qaydasında, həm də məhkəmədənəknər tutma mexanizmlərini tanıyır. Lakin məhkəmədənəknər icra zamanı qiymətləndirmənin qeyri-obyektivliyi, hərracın şəffaf olmayan şəkildə təşkili, borclunun yeganə yaşayış sahəsinə ipotekanın yönəldilməsi kimi məsələlər tez-tez mübahisə predmetinə çevrilir.

Alman hüququnda əşyanın dəyəri borc məbləğindən çox olduqda yarana biləcək "həddindən artıq təminat" (Übersicherung) problemi Azərbaycanda da aktuallaşmaqdadır [4, §§ 1147, 1192]. Baur/Stürner hesab edir ki, bu hallarda borclu vicdanlılıq (Treu und Glauben) prinsipinə istinad edərək artıq təminatın azaldılmasını tələb edə bilər. Azərbaycanda isə bu problem normativ cəhətdən tam tənzimlənməmişdir [1, s. 410–435].

Ümumiyyətlə bank sektorunda məhkəmədənəknər icra prosedurlarının şəffaflığının artırılması kredit bazarının inkişafı üçün mühüm amil hesab etmək olar. Bu baxımdan Gürcüstan təcrübəsi — ipotekanın məhkəmədənəknər icrasının sadələşdirilməsi — müəyyən dərəcədə öyrənilməli bir model kimi diqqəti cəlb edir, hərçənd borclunun hüquqlarının qorunması da diqqət mərkəzindən çıxarılmamalıdır.

III. Öhdəlik xarakterli təminat üsulları:

zəminlik və bank qərantıyası

Öhdəlik xarakterli təminatların fundamental özəlliyi ondan ibarətdir ki, kreditörün müdafiəsi konkret əşyaya deyil, üçüncü şəxs — zəminin və ya qərantın — əmlak məsuliyyətinə əsaslanır. Bu sistemdə "şəxsi etibar" ön plana çıxır: kreditör borcludan əlavə başqa bir şəxsin maliyyə gücünə və öhdəlik yerinə yetirmə qabiliyyətinə güvənir.

3.1. Zəminlik müqaviləsinin hüquqi mahiyyəti və aksesör xarakteri. MM-in 470.1-ci maddəsinə görə, zəminlik müqaviləsi ilə üçüncü şəxs (zəmin) kreditör qarşısında borclu tərəfindən öhdəliyin icra ediləcəyinə zəmanət verir. Zəminliyin ən mühüm hüquqi xüsusiyyəti onun aksesör (asılı) mahiyyətidir: zəminlik öhdəliyi əsas borcla ayrılmazdır, əsas borcun xitamı zəminin məsuliyyətini də sona çatdırır.

Zəminliyin aksesör məhiyyəti zəmini borcludan tam asılı hala gətirir: borcun həcmi, şərtləri və müddəti zəminin razılığı alınmadan dəyişdirilə bilməz. Bu, zəmini həddindən artıq öhdəliklər altında qalmaqdan qoruyan, hüquqi balans təmin edən fundamental prinsipdir.

Alman mülki hüququnda [4, §§ 765-778] zəminlik haqqında Staudingerin şərhli aksesörəlik prinsipinin məzmununu belə ifadə edir: zəmin ancaq o məbləği ödəməyə borcludur ki, borclu da həmin məbləği ödəməyə borcludur. Zəminə qarşı etibarsız sayılan müdafiə vasitəsi borclunun da öz kreditörünə qarşı irəli sürdüyü müdafiə vasitəsidir. [22, s. 45–89].

3.2. Zəminin məsuliyyət hədləri: Solidar və subsidiar zəminlik. Zəminliyin növ baxımından iki əsas modeli mövcuddur: solidar zəminlik (tam həcmdə birgə məsuliyyət) və subsidiar zəminlik (əvvəlcə borcludan tutulmalı, ancaq o ödəyə bilmədikdə zəmindən tələb edilir). Azərbaycan qanunvericiliyinə görə müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmasa, zəmin borclu ilə solidar məsuliyyət daşıyır.

Bydliniski F. klassik əsərindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, subsidiar zəminlik — zəminin *beneficium excussionis* (əvvəlcə borclunun əmlakına müraciət edilməli) hüququ — borclunun əmlakı var olan halda zəmini faktiki olaraq yükədən azad edir [5, s. 34–58]. Azərbaycan hüquq praktikasında bu imtiyazın tətbiq edilib-edilmədiyinə dair müqavilə şərtlərinin aydın müəyyən edilməsi həm bank, həm də zəmin üçün həlledici əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan qanunvericiliyində solidar zəminliyin standart model kimi qəbul edilməsi bankları qorusa da, zəminin hüquqlarının müdafiəsi baxımından daha incəlikli normativ tənzimləməyə ehtiyac var.

3.3. Bank qərantıyası: Müstəqil təminat üsulu kimi hüquqi analiz. Bank qərantıyası Azərbaycan Mülki Məcəlləsinin 478-490-cı maddələrində tənzimlənilir və zəminlikdən fundamental olaraq fərqlənir: o, müstəqil xarakter daşıyır, yəni əsas borcun mövcudluğundan, qüvvəsindən və ya icrasından asılı olmayaraq öz müstəqil hüquqi qüvvəsini saxlayır [6, maddə 478–490].

Beynəlxalq ticarət praktikasında bank qərantıyasının tənzimlənməsinin əsas mənbəyi ICC-nin Tələb üzrə Qərantıyalara Dair Vahid Qaydaları (URDG 758) hesab edilir [14, maddə 5]. URDG 758-in 5-ci maddəsinə görə, qərant bənfisiarın ilk tələbi əsasında ödəməyə borcludur; o, əsas müqavilə üzrə mübahisələri ödənişə qarşı etiraz kimi irəli sürə bilməz.

Bertrams R.I.V.F. məşhur "Bank Guarantees in International Trade" əsərində bank qərantıyasının ilk növbədə ödəmə ("pay first, argue later") prinsipinə əsaslanmasının beynəlxalq ticarətin dövriliyini sürətləndirdiyini vurğulayır [2, s. 112–145]. Lakin bu müstəqillik prinsipi biznesdə sui-istifadə hallarına da yol açə bilər: bənfisiar əsas müqavilə pozulması olmadan da qərantıyadan ödəniş tələb edə bilər.

Ümumiyyətlə qərantın müstəqilliyi ilə bənfisiarın vicdansız tələblərindən müdafiə arasındakı balansın hüquqi cəhətdən düzgün qurulması əsas problemdir. Bu baxımdan URDG 758-in 19-cu maddəsindəki "açıq-aşkar fırıldaqçılıq"

(manifest fraud) istisnasının Azərbaycan hüququnda da açıq şəkildə tənzimlənməsi tövsiyə olunur.

3.4. Zaminin və qarantın hüquqi statusunun müqayisəli analizi. Zəminlik və bank qərantiyası arasındakı əsas fərqlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər. Aksessorluq baxımından: zəminlik tam aksessordur (əsas borcla birbaşa bağlıdır), qərantiya isə müstəqildir (əsas borcdan asılı deyil). Müdafiə baxımından: zəmin borclunun müdafiə vasitələrini irəli sürə bilər, qərant isə bunu edə bilməz. Tətbiq sahəsi baxımından: zəminlik daxili ticarət üçün tipikdir, qərantiya beynəlxalq ticarət, tender prosedurları və iri layihə maliyyələşməsi üçün üstünlük təşkil edir.

Avropa Müqavilə (Contract) Hüquq Prinsipləri (PECL) zəminlik haqqında 10:101-10:111-ci maddələri şərh edərkən vurğulayır ki, zəmin ilk növbədə borcluya tabe olan tərəfdir; lakin zəminə tələb yönəldilərkən hüquqi prosedurların, o cümlədən bildiriş və müddət tələblərinin gözlənilməsi vacibdir [16, maddə 10:101–10:111]. Qazaxıstan Mülki Məcəlləsində isə qərantiya və zəminlik eyni paraqraf daxilində tənzimlənilir və 336-cı maddədə onların əsas öhdəliyin xitamı ilə xitam olunması qaydası müəyyən edilir [7, maddə 336]. Süleymanov və Osipovun girov hüququna dair tədqiqatı da Qazaxıstan hüququnda təminat institutlarının əsas funksiyasını kreditörün tələbini əlavə hüquqi və əmlak mexanizmləri ilə gücləndirməkdə görür [24, s. 20–56, 121–160]. Bu model Azərbaycan hüququ ilə müqayisədə maraqlı fərq yaradır: Azərbaycan hüququ bank qərantiyasını daha müstəqil təminat kimi qəbul etdiyi halda, Qazaxıstan hüququnda qərantiya və zəminlik əsas öhdəliklə daha yaxın əlaqədə görünür. Deməli, Azərbaycan qanunvericiliyində bu iki institutun hüquqi sərhədlərinin daha dəqiq ifadə edilməsi praktik müqavilə dizaynı üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

IV. Əşya və öhdəlik təminatlarının kolliziyası və birgə tətbiqi problemləri

Kredit münasibətlərinin mürəkkəbləşməsi ilə yanaşı, bank praktikasında eyni kredit öhdəliyi üçün həm əşya (ipoteka, girov), həm də şəxsi (zəminlik, qərantiya) təminatın birgə tətbiqi getdikcə geniş yayılmışdır. Bu hal bir tərəfdən kreditörün mövqeyini gücləndirir, digər tərəfdən isə tutmanın ardıcılığı, subsidiarlıq prinsipi və müxtəlif kreditörlər arasında prioritet kimi məsələlər üzrə normativ boşluqlar yaradır.

4.1. Birgə təminatın hüquqi əsasları. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin müvafiq maddələri (MM 390) eyni öhdəlik üçün bir neçə təminatın eyni anda mövcud ola biləcəyini açıq şəkildə istisna etmir. Lakin bu birgə mövcudluğun hansı hüquqi ardıcılıqla icra olunması, yəni kreditörün əvvəlcə hansı təminat növünə müraciət etməli olması qanunda dəqiq müəyyən edilməmişdir.

Müqayisəli aspektdən UNCITRAL-ın Təminatlı Əməliyyatlara dair Qanunvericilik Bələdçisi bu məsələdə aydın mövqe ortaya qoyur: "müxtəlif növ

təminatlar birgə mövcud olduqda, hansı üsulun prioritet sayıldığı qanunda açıq müəyyən edilməlidir" [27, s. 1–322].

4.2. Tutmanın yönəldilməsi ardıcılığı: seçim azadlığı və subsidiarlıq arasında balans. Eyni kredit öhdəliyi üzrə həm əşya, həm də şəxsi təminat mövcud olduqda tutmanın hansı ardıcılıqla yönəldilməsi problemi iki yanaşma arasında həll edilir. Birinci yanaşma kreditörün seçim azadlığına əsaslanır: kreditör müqavilə azadlığı və təminat portfelinin səmərəli idarə edilməsi prinsiplərindən çıxış edərək, öhdəliyin icrası üçün onun maraqlarını daha operativ qoruyan təminat növünə müraciət edə bilər. Bu mövqe kommersiya dövryyəsinin sürətini, kredit riskinin azaldılmasını və təminatların paralel mövcudluğunun real iqtisadi mənasını qorumağa xidmət edir. Müqayisəli hüquqda da, xüsusilə ingilis hüququnda, təminat alətlərinin funksional dəyəri kreditörün hansı aktivə və ya hansı şəxsi təminata daha səmərəli çıxış əldə etməsi ilə ölçülür [12, chs. 4–5].

İkinci yanaşma isə subsidiarlıq prinsipinə əsaslanır. Bu mövqeyə görə, zəminlik öz hüquqi təbiətinə görə borclunun öhdəliyinə əlavə təminat kimi çıxış etdiyindən kreditör əvvəlcə əşya təminatına, yəni ipoteka və ya girov predmetinə tutma yönəltməli, yalnız həmin əmlakın dəyəri borcun tam ödənilməsi üçün kifayət etmədikdə zəminə müraciət etməlidir. Vitryanskiy haqlı olaraq göstərir ki, kreditörün sərbəst seçim hüququ zəminin hüquqi vəziyyətini əsassız şəkildə ağırlaşdırmamalıdır; əks halda, borclunun kifayət qədər əmlakı olduğu halda belə, zəmin borcun tam həcmi ödəməyə məcbur edilə bilər [28, s. 87–102]. Bu səbəbdən subsidiarlıq yanaşması kreditörün maraqlarını inkar etmir, sadəcə həmin maraqları zəminin müdafiəsi və proporsionallıq prinsipi ilə balanslaşdırır.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 432.3-cü maddəsində təsbit edilmiş “təminatı daha az olan öhdəliyin” prioritet qaydada ödənilməsi prinsipi kreditörün risklərini minimuma endirmək məqsədi daşısa da, əşya və şəxsi təminatların birgə tətbiqi zamanı bu norma mexaniki şəkildə tətbiq edilməməlidir. Çünki bu halda “az təminatlı öhdəliyin öncəliyi” məntiqi şəxsi təminatın, xüsusilə zəminliyin, əşya təminatından əvvəl realizə olunmasına hüquqi zəmin kimi yozula bilər. Halbuki zəminliyin aksesori mahiyyəti, zəminin borcluya münasibətdə əlavə məsuliyyət daşması və əsas öhdəliyin taleyindən asılılığı belə nəticəni məhdudlaşdırır. Bu baxımdan MM 432.3-cü maddənin tətbiqi zamanı təminatların yalnız miqdarı deyil, onların hüquqi təbiəti — əşya təminatı və ya şəxsi təminat olması — da nəzərə alınmalıdır.

Bu nəticə məhkəmə təcrübəsi ilə də uzlaşır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin 31 may 2018-ci il tarixli qərarında kredit xətti, zəminlik və ipoteka münasibətlərində əsas öhdəliyin şərtlərinin, təminat verən şəxslərin razılığının və təminatın həcmi aydın müəyyən edilməsinin vacibliyi xüsusi vurğulanmışdır [10]. Bu yanaşma statistik müşahidə kimi deyil, normativ-hüquqi nəticə kimi ifadə edilməlidir: solidar zəminlik modeli kreditörün birbaşa zəmindən tələb irəli sürməsinə imkan versə də, eyni kredit üzrə ipoteka və ya girov kimi real təminat mövcud olduqda, zəminin məsuliyyətinin həcmi və

tutmanın ardıcılığı proporsionallıq, vicdanlılıq və təminatların funksional təyinatı əsasında qiymətləndirilməlidir.

4.3. Məhkəmə təcrübəsindəki yanaşmalar. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin bir sıra qərarlarında eyni öhdəlik üzrə həm əşya, həm də şəxsi təminatın mövcud olduğu hallarda tutmanın ardıcılığına dair fərqli yanaşmalar müşahidə edilmişdir. Bu qərarların bir hissəsində kreditorun seçim azadlığı tanınmış, digər bir hissəsində isə tutma üçün əvvəlcə əşyaya müraciətin zəruriliyinə işarə edilmişdir.

Müflisləşmə halında əşya təminatının prioriteti — "Müflisləşmə və iflas haqqında" Qanunun müvafiq müddəalarına görə — yüksəkdir [17]. Lakin bu prioritetin birgə təminat sistemindəki digər tərəflərə (zəmin, qarant) münasibətdə də necə tətbiq olunduğu qanunda aydın şəkildə əksini tapmamışdır.

4.4. Kreditorun maraqlarının balanslaşdırılması. Kredit təminatı sistemi kreditor maraqlarının mütləq üstünlüyü üzərində deyil, tərəflərin hüquqlarının balansı üzərində qurulmalıdır. Bu baxımdan borcluya və zəminə məxsus hüquqi müdafiə mexanizmlərinin — bildiriş hüququ, müzakirə hüququ, proporsionallıq tələbi — qanunda aydın şəkildə müəyyən edilməsi vacibdir.

Beynəlxalq bank hüququnda inkişaf etmiş ölkələrin qanunvericiliyinin əsas tendensiyası həm kreditorun etibarlı müdafiəsini, həm də borclunun mənfəətsiz itkilərinin qarşısının alınmasını eyni anda təmin edən balanslaşdırılmış modellər yaratmaqdır.

V. Nəticə və qanunvericilik təklifləri

5.1. Tədqiqatın əsas nəticələri. Aparılan müqayisəli-hüquqi tədqiqat bir sıra fundamental nəticələr ortaya qoymuşdur. Birincisi, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin kredit təminatına dair normaları əşya və öhdəlik xarakterli təminat üsulları arasındakı klassik bölgünü qəbul etmiş, lakin onların birgə tətbiqi, kolliziya halları və subsidiar ardıcılıq məsələlərini kifayət qədər tənzimləməmişdir.

İkincisi, müqayisəli hüquq təcrübəsi göstərir ki, dünya hüquq sistemləri bu problemləri müxtəlif mexanizmlərlə həll edir: Almaniya hüququ aksessor və qeyri-aksessor təminatların yanaşı mövcudluğunu, İngiltərə hüququ fixed charge və floating charge kimi funksional təminat mexanizmlərini, Türkiyə hüququ daşınmaz əmlak rehini üzrə sabit dərəcə modelini, Qazaxıstan hüququ isə girov, qarantıya və zəminlik institutlarının əsas öhdəliklə əlaqəsini fərqli normativ konstruksiyada tənzimləyir. Bu müxtəliflik Azərbaycan hüququ üçün birbaşa köçürülməli model deyil, lakin təminatların birgə tətbiqi, tutmanın ardıcılığı və üçüncü şəxslərin müdafiəsi məsələlərində normativ aydınlığın vacibliyini göstərən müqayisəli materialdır.

Üçüncüsü, aksessorluq prinsipi (zəminlik) ilə müstəqillik prinsipi (bank qarantıyası) arasındakı fərq beynəlxalq ticarətdə kritik əhəmiyyət daşıyır. URDG 758 qaydalarına uyğunluğun qanunvericilik səviyyəsində açıq tanınması Azərbaycanın beynəlxalq ticarət hüququna inteqrasiyası baxımından vacibdir.

Dördüncüsü, "həddindən artıq təminat" (Übersicherung) problemi hüququmuzda normativ cavab tapmamışdır. Alman BGB-sinin bu sahədəki müddəaları ilə tanışlıq vicdanlılıq (Treu und Glauben) prinsipinin kredit münasibətlərindəki tətbiq dairəsini genişləndirir.

Elmi yenilik və tətbiqi əhəmiyyət. Tədqiqatın elmi yeniliyi eyni kredit öhdəliyi üzrə əşya və öhdəlik xarakterli təminatların birgə tətbiqi zamanı tutmanın ardıcılığı, subsidiarlıq prinsipi və kolliziya həlli mexanizmlərinin vahid sistem kimi əsaslandırılmasından ibarətdir. Məqalədə ipoteka, girov, zəminlik və bank qərantiyası institutları müqayisəli hüquq prizmasından əlaqəli şəkildə təhlil edilmiş, Azərbaycan mülki qanunvericiliyində mövcud normativ boşluqlar konkret qanunvericilik təklifləri ilə tamamlanmışdır. İşin tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, irəli sürülən yanaşmalar bank-kredit müqavilələrinin hazırlanmasında, təminat sənədlərinin hüquqi dizaynında, məhkəmə və icra təcrübəsində kreditor-borcluzəmin balansının daha ədalətli qurulmasına xidmət edə bilər.

5.2. Konkret qanunvericilik təklifləri. Tədqiqatın nəticələrinə əsaslanaraq Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin kredit öhdəliklərinin təminatına dair bölməsinin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı qanunvericilik dəyişiklikləri tövsiyə olunur:

Birinci təklif: Eyni kredit öhdəliyi üzrə həm əşya (ipoteka, girov), həm də şəxsi (zəminlik) təminat mövcud olduğu hallarda tutmanın ardıcılığına dair yeni normanın Mülki Məcəlləyə əlavə edilməsi. Belə norma kreditorun seçim azadlığını tamamilə istisna etməməli, lakin onu zəminin müdafiəsi, proporsionallıq və subsidiarlıq prinsipləri ilə məhdudlaşdırmalıdır. Kreditorun əvvəlcə əşya təminatına müraciət etməsi ümumi qayda kimi müəyyən edilməli, yalnız əşya dəyərinin borcun tam ödənilməsi üçün kifayətsiz olduğu və ya əşya təminatının obyektiv səbəblərdən realizə edilə bilmədiyini hallarda zəmindən tələb irəli sürülməsinə yol verilməlidir.

İkinci təklif: Mülki Məcəlləyə "həddindən artıq təminat" (Übersicherung) institutunu tənzimləyən müddəanın daxil edilməsi. Borcun faktiki məbləğinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşdüyü hallarda borclunun girovun bir hissəsinin azaldılmasını tələb etmək hüququ qanunla müəyyən edilməlidir. Bu, borclunun həddindən artıq yüklənməsinin qarşısını alan proporsionallıq prinsipinin ifadəsidir.

Üçüncü təklif: Bank qərantiyasına dair normaların Beynəlxalq Ticarət Palatası (ICC) tərəfindən hazırlanıb və 1 iyul 2010-cu il tarixdən qüvvəyə minən URDG 758 (Uniform Rules for Demand Guarantees) standartlarına tam uyğunlaşdırılması [14]. Xüsusilə "açıq-aşkar fırıldaqçılıq" (manifest fraud) istisnasının qanunda açıq şəkildə müəyyən edilməsi kreditorun bank qərantiyası üzərindəki hüququnun vicdansız tərəf tərəfindən sui-istifadəsinin qarşısını alacaqdır.

Dördüncü təklif: Daşınar əmlak girovu üzrə reyestr sisteminin gücləndirilərək beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması. UNCITRAL-ın Qanunvericilik Bələdçisinin tövsiyələrinə əsasən reyestrin tam əhatəli, əlçatan və elektron formatda aparılması təmin edilməlidir.

Beşinci təklif: Məhkəmədənəkar tutma prosedurlarında borclunun hüquqlarının gücləndirilməsi: müstəqil qiymətləndirmənin məcburi edilməsi, hərrac prosesinin şəffaf ictimai platformalar vasitəsilə aparılması və borclunun etiraz hüquqlarının açıq müəyyən edilməsi.

5.3. Perspektiv tədqiqat sahələri. Məqalə çərçivəsindən kənarda qalan, lakin gələcək tədqiqatlar üçün zəruri hesab etdiyimiz bir sıra məsələlər mövcuddur: rəqəmsal aktivlər (kriptovalyuta, NFT) üzərindəki girov hüquqlarının tənzimlənməsi; ESG (ətraf mühit, sosial məsuliyyət, korporativ idarəetmə) meyarlarının kredit təminatı sisteminin qiymətləndirilməsindəki rolu; fintech şirkətlərinin kredit əməliyyatlarında ənənəvi təminat institutlarına alternativ mexanizmlər yaratması məsələləri.

Nəhayət, kredit öhdəliklərinin icrasının təminat sistemi mülki dövryyənin dinamizmi ilə ayaqlaşmalıdır. Beynəlxalq standartlara uyğun normativ islahatlar, məhkəmə təcrübəsinin vahidləşdirilməsi və hüquqi şəffaflığın artırılması həm investisiya mühitinin cəlbediciliyini artıracaq, həm də kreditor-borclu münasibətlərindəki balansı hüquqi cəhətdən möhkəmləndirəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Baur, F., Stürner, R. Property Law. 18th ed. Munich: C.H. Beck, 2009, 976 pages. (in German / Sachenrecht).
2. Bertrams, R.I.V.F. Bank Guarantees in International Trade. 4th ed. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, 2013, 568 p.
3. Brinkmann, M. Credit Securities over Movable Assets and Claims. Tübingen: Mohr Siebeck, 2011, 448 pages. (in German / Kreditsicherheiten an beweglichen Sachen und Forderungen).
4. German Civil Code (BGB). §§ 765–778 (suretyship), §§ 1113–1203 (mortgage), §§ 1204–1258 (pledge of movable property), §§ 1191–1198 (land charge). (in German / Bürgerliches Gesetzbuch).
5. Bydlinski, F. Suretyship and Guarantee in Modern Law. Vienna: Manz, 1991, 210 pages. (in German / Bürgschaft und Garantie im modernen Recht).
6. Civil Code of the Republic of Azerbaijan, 28 December 1999, No. 779-IQ, with amendments, arts. 269–323 and 470–490. (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi).
URL: <https://e-qanun.az/framework/46944> (last access: 15.05.2026)
7. Civil Code of the Republic of Kazakhstan (General Part), 27 December 1994, No. 268-XIII, arts. 299–327, 317–318, 329–336. (in Russian/Kazakh / Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть)).
URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000_ (last access: 15.05.2026)

8. Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan. Plenum Decision on the Interpretation of Articles 470.1, 470.2 and 471 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, 04 September 2012. (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 470.1, 470.2 və 471-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun Qərarı).
URL: <https://e-qanun.az/framework/24307> (last access: 15.05.2026)
9. Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan. Plenum Decision on the Interrelated Interpretation of Articles 472.1 and 1306 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, 04 June 2018. (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 472.1 və 1306-cı maddələrinin əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun Qərarı).
URL: <https://e-qanun.az/framework/39349> (last access: 15.05.2026)
10. Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan. Plenum Decision on the Interpretation of Articles 477.0.1, 470.2, 269.11 and 307.4 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, 31 May 2018. (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 477.0.1, 470.2, 269.11 və 307.4-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun Qərarı).
URL: <https://e-qanun.az/framework/39370> (last access: 15.05.2026)
11. Gongalo, B.M. The Doctrine of Security for Obligations: Issues of Theory and Practice. Moscow: Statut, 2002, 222 p. (in Russian / Учение об обеспечении обязательств: вопросы теории и практики).
12. Goode, R.; Gullifer, L. Goode and Gullifer on Legal Problems of Credit and Security. 7th ed. London: Sweet & Maxwell, 2023.
13. Goyushov, R.A. Legal Nature and Essence of Credit and Bank Lending. Baku University News. Social and Political Sciences Series, 2012, No. 3, p. 80–91. (in Azerbaijani / Kredit və bank kreditləşməsinin hüquqi təbiəti və mahiyyəti).
14. ICC Uniform Rules for Demand Guarantees (URDG 758). Paris: International Chamber of Commerce, 2010.
15. Kieninger, E.-M. (ed.). Security Rights in Movable Property in European Private Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 828 pages.
16. Lando, O.; Beale, H. (eds.). Principles of European Contract Law (PECL). The Hague: Kluwer, 2000, arts. 10:101–10:111.
17. Law of the Republic of Azerbaijan on Bankruptcy and Insolvency, 13 June 1997, No. 352-IQ, with amendments. (in Azerbaijani / Müflisləşmə və iflas haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu).

18. Law of the Republic of Azerbaijan on Mortgage, 15 April 2005, No. 883-IIQ. (in Azerbaijani / İpoteka haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu).
URL: <https://e-qanun.az/framework/9902> (last access: 15.05.2026)
19. Law of the Republic of Azerbaijan on Movable Property Encumbrance, 02 May 2017, No. 667-VQ. (in Azerbaijani / Daşınar əmlakın yüklülüyü haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu).
20. Oğuzman, K.; Seliçi, Ö.; Oktay-Özdemir, S. Property Law. 18th ed. Istanbul: Filiz Kitabevi, 2020, 1024 p. (in Turkish / Eşya Hukuku).
21. Re Brightlife Ltd [1987] Ch 200. England and Wales High Court, Hoffmann J.
22. Staudinger, J. von. Commentary on the German Civil Code: §§ 765–778 (Suretyship). Berlin: De Gruyter, 2020, 620 pages. (in German / Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch: §§ 765–778 (Bürgschaft)).
23. Suleimenov, M.K.; Basin, Yu.G. (eds.). Civil Code of the Republic of Kazakhstan (General Part): Commentary (Article-by-Article). Almaty, 2000, 382 pages. (in Russian / Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть): комментарий (постатейный)).
URL: https://prg.kz/document/?doc_id=1019750 (last access: 15.05.2026)
24. Suleimenov, M.K.; Osipov, E.B. Pledge Law: Practical and Educational Manual. 2nd ed., rev. and suppl. Almaty: Adilet Press, 1999, 234 pages. (in Russian / Залоговое право: практическое и учебное пособие).
25. Sukhanov, E.A. Property Law: A Scientific-Cognitive Essay. Moscow: Statut, 2017, 351 p. (in Russian / *Вещное право: научно-познавательный очерк*).
26. Turkish Civil Code, 22 November 2001, No. 4721, arts. 850–938. (in Turkish / Türkiye Cumhuriyeti Medeni Kanunu).
URL:
<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=4721&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5> (last access: 15.05.2026)
27. UNCITRAL Legislative Guide on Secured Transactions. New York: United Nations, 2010, 322 pages.
28. Vitryanskiy, V.V. Security for the Performance of Obligations. Moscow: Statut, 2019, 414 pages. (in Russian / *Обеспечение исполнения обязательств*).

LEGAL REGULATION OF PROPRIETARY AND OBLIGATORY SECURITY METHODS IN THE SYSTEM OF CREDIT OBLIGATION ENFORCEMENT

RUFAT GOYUSHOV*

Abstract

This article provides a comprehensive comparative legal analysis of the two fundamental branches of the credit obligation enforcement security system — proprietary or real security methods and obligatory or personal security methods. The relevance of the research is determined by the growing importance of security mechanisms in modern banking and credit relations, where the creditor's need for effective risk reduction must be balanced with the protection of the debtor's and third parties' legal interests. In this context, mortgage, pledge, suretyship and bank guarantee are examined not merely as separate civil law institutions, but as interconnected instruments serving the stability, predictability and efficiency of civil circulation.

The article analyses the legal nature, structural characteristics and practical application of mortgage, pledge, suretyship and bank guarantee institutions through the prism of the civil legislation of the Republic of Azerbaijan and comparative law methodology. Particular attention is paid to such fundamental concepts as the accessory principle, the creditor's priority right, the right of pursuit, the sequence of enforcement, subsidiarity, and the resolution of conflicts between different types of security. The study compares the Azerbaijani legal framework with selected European legal systems, especially German and English law, as well as Turkish law and post-Soviet legal systems, including Russian, Georgian and Kazakhstani approaches. This comparative perspective makes it possible to identify both the advantages and the normative gaps existing in the current Azerbaijani regulation.

The research demonstrates that proprietary security methods, such as mortgage and pledge, are based on the creditor's right over a specific asset and therefore provide a stronger priority position in enforcement and insolvency situations. By contrast, obligatory security methods, such as suretyship and bank guarantee, rely on the personal liability of a third party and create an additional source of payment for the creditor. The article also emphasizes the essential difference between accessory security, where the fate of the security follows the principal obligation, and independent security, where the guarantor's obligation may exist separately from the underlying debt. This distinction is of particular importance in banking practice, international trade and project finance.

* PhD in Law / “De Fendo” Law Office / Member of the Bar Association of the Republic of Azerbaijan / email: rufat.goyushov@gmail.com

The study reveals that the current legislation does not sufficiently regulate cases where both proprietary and personal securities are applied simultaneously for the same credit obligation. In particular, the sequence of enforcement, the scope of the creditor's freedom of choice, the subsidiary nature of the surety's liability, and the mechanism for resolving collisions between different security instruments remain insufficiently clarified at the normative level. Such uncertainty may strengthen the creditor's procedural position, but at the same time may create disproportional risks for sureties and debtors. The article puts forward specific legislative proposals aimed at eliminating these gaps, including the introduction of clear rules on enforcement priority, the regulation of excessive security, the improvement of transparency in out-of-court enforcement procedures, and the harmonization of bank guarantee rules with international standards. The article concludes that the modernization of the Azerbaijani credit security system in line with comparative and international standards is necessary for strengthening legal certainty, improving the investment environment and ensuring a fair balance between the interests of creditors, debtors and third-party security providers.

Keywords: *credit obligation, proprietary security, mortgage, pledge, suretyship, bank guarantee, accessory principle, subsidiarity, collision, legal regulation.*

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ВЕЩНО-ПРАВОВЫХ И ОБЯЗАТЕЛЬСТВЕННО-ПРАВОВЫХ СПОСОБОВ В СИСТЕМЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИСПОЛНЕНИЯ КРЕДИТНЫХ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ

РУФАТ ГЕЮШОВ*

Аннотация

В статье в сравнительно-правовой плоскости комплексно исследуются два фундаментальных направления системы обеспечения исполнения кредитных обязательств — вещные, или реальные, и обязательственные, или личные, способы обеспечения. Актуальность темы обусловлена тем, что в современных банковско-кредитных отношениях эффективное обеспечение исполнения обязательств является одним из ключевых условий снижения кредитных рисков, защиты интересов кредитора и поддержания стабильности гражданского оборота. В этом контексте такие институты, как ипотека, залог, поручительство и банковская гарантия, рассматриваются не

* Доктор философии в области права / Юридическая фирма «Де Фендо» / Член Коллегии адвокатов Азербайджанской Республики / email: rufat.goyushov@gmail.com

изолированно, а как взаимосвязанные правовые механизмы, выполняющие различные экономические и юридические функции.

В статье анализируются правовая природа, структура, особенности применения и практическое значение ипотеки, залога, поручительства и банковской гарантии. Особое внимание уделяется таким фундаментальным категориям, как принцип акцессорности, преимущественное право кредитора, право следования, очередность обращения взыскания, субсидиарность, а также механизм разрешения коллизий между различными видами обеспечения. Исследование проводится на основе гражданского законодательства Азербайджанской Республики, а также в сравнительном аспекте с правовыми системами европейских государств, прежде всего Германии и Англии, правом Турции, а также законодательством постсоветских стран, включая Россию, Грузию и Казахстан. Такой подход позволяет выявить как положительные стороны действующего национального регулирования, так и существующие нормативные пробелы.

Вещно-правовые способы обеспечения, в частности ипотека и залог, характеризуются тем, что право кредитора направлено на конкретное имущество, за счет стоимости которого требование может быть удовлетворено преимущественно перед другими кредиторами. Обязательственно-правовые способы обеспечения, такие как поручительство и банковская гарантия, напротив, основаны на личной имущественной ответственности третьего лица и создают для кредитора дополнительный источник удовлетворения требования. В статье также проводится принципиальное разграничение между акцессорным характером поручительства и самостоятельной, абстрактной природой банковской гарантии. Данное различие имеет существенное значение для банковской практики, международной торговли, проектного финансирования и судебного разрешения споров.

Исследование показывает, что действующее законодательство недостаточно полно регулирует случаи одновременного применения вещных и обязательственных способов обеспечения по одному и тому же кредитному обязательству. В частности, остаются недостаточно определенными вопросы очередности обращения взыскания, пределов свободы выбора кредитора, субсидиарного характера ответственности поручителя, а также порядка разрешения коллизий между различными обеспечительными инструментами. Такая неопределенность может усиливать процессуальные возможности кредитора, однако одновременно создает риск нарушения баланса интересов должника и поручителя. В статье предлагаются конкретные законодательные решения, направленные на устранение указанных пробелов, включая закрепление правил об очередности взыскания, регулирование чрезмерного обеспечения, повышение прозрачности внесудебной реализации предмета залога и ипотеки, а также гармонизацию норм о банковской гарантии с международными стандартами.

В заключение обосновывается необходимость совершенствования системы обеспечения исполнения кредитных обязательств в Азербайджанской Республике с учетом сравнительно-правового опыта и международных подходов, что будет способствовать укреплению правовой определенности, улучшению инвестиционной среды и обеспечению справедливого баланса между интересами кредитора, должника и лиц, предоставляющих обеспечение.

Ключевые слова: *кредитное обязательство, вещное обеспечение, ипотека, залог, поручительство, банковская гарантия, акцессорность, субсидиарность, коллизия, правовое регулирование.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.10.2025

Çapa qəbul: 05.06.2026

CİNAYƏT HÜQUQU

TİBBİ XARAKTERLİ MƏCBURİ TƏDBİRLƏRİN TƏTBIQININ TARİXİ İNKİŞAFI VƏ MÜASİR HÜQUQİ YANAŞMALAR

LALƏ MƏMMƏDOVA*

Annotasiya

Məqalə tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin hüquqi mahiyyətini, onların tarixi inkişafını və müasir cinayət hüququ sistemlərində tətbiq mexanizmlərini kompleks şəkildə araşdırır. Tədqiqatın ilk mərhələsində müxtəlif dövrlərdə ruhi xəstəliklə cinayət məsuliyyəti arasında qurulan əlaqə təhlil olunur, fəvqəltəbii təsəvvürlərin hökm sürdüyü qədim inanclardan başlayaraq, Hippokrat məktəbinin rəşional tibbi yanaşmasına, Roma hüququnun idrak–iradə pozuntularını nəzərə alan normativ konstruksiyalarına və Karolina qanunvericiliyinin obyektiv meyarlarına qədər formalaşan inkişaf ardıcılığı diqqətə çatdırılır. Orta əsrlərdə dini təsəvvürlərin üstünlüyünün hüquqi qərarların məzmununa təsiri, XVII əsrdən etibarən isə təbabətin elmi əsaslarla irəliləməsinin məhkəmə-tibbi ekspertiza institutunu formalaşdırması göstərilir.

Məqalənin analitik hissəsində, ilk növbədə Fransa təcrübəsi əsasında, xarici ölkələrin cinayət hüququnda tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqi şərtləri, onların profilaktik, müalicəvi və təhlükəsizlik funksiyalarının balanslaşdırılması, həmçinin məhkəmənin qərarvermə səlahiyyətinin tibbi rəy ilə uzlaşdırılması məsələləri müqayisəli hüquq metodu ilə araşdırılır. Sonrakı bölmələrdə Azərbaycan Respublikasının Cinayət və Cinayət-Prosessual Məcəllələrində bu institutun hüquqi tənzimi, tətbiq prosedurları, məcburi müalicə formaları, müddətlərin hüquqi rejimi və məhkəmə nəzarətinin təmin olunması mexanizmləri təhlil edilir.

Tədqiqat göstərir ki, tibbi xarakterli məcburi tədbirlər yalnız cəmiyyət üçün təhlükəli olan psixi pozuntulu, anlaşıq şəxslərin törətdiyi hüquq pozuntularına adekvat reaksiya mexanizmi deyil, həm də insan hüquqlarının qorunması baxımından xüsusi tarazlıq tələb edən hüquqi institutdur. Məqalə tibbi xarakterli məcburi tədbirlər institutunun tətbiqi zamanı fundamental hüquqların təmin olunması, bu tədbirlərin legitimlik hüdudları və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırma zərurəti kimi məsələləri elmi əsaslarla qiymətləndirir.

* Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru / Qarabağ Universiteti, Humanitar və Sosial Elmlər Fakültəsinin müəllimi / Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq Fakültəsi, Cinayət prosesi kafedrasının müəllimi/
email: lala.mammadova@qu.edu.az

Açar sözlər: *tibbi xarakterli məcburi tədbirlər, anlaqsızlıq, məhkəmə-psixiatriya ekspertizası, məhkəmə nəzarəti, insan ləyaqətinin qorunması, hüquqi legitimlik, beynəlxalq standartlar.*

*I. Tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin
ilkin formalarının meydana gəlməsi və inkişaf tarixi*

Cinayət və cinayət-prosessual qanunvericiliyində ruhi xəstəlik vəziyyətində törədilən ictimai təhlükəli əməllərə görə məsuliyyətdən azad olunma institutunun tarixi qədim hüquq sistemlərinin formalaşdığı dövrlərə qədər gedib çıxır [37, s. 18].

Tədqiqat tarixi-hüquqi və müqayisəli-hüquqi metodlar üzərində qurulmuşdur. Müqayisə obyektlərinin seçimi iki meyara əsaslanır: birincisi, Fransa kontinental hüquq ailəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirləri ən müfəssəl kodifikasiya etmiş və Azərbaycan qanunvericiliyinin mənsub olduğu hüquq ənənəsini təmsil edən sistem kimi seçilmişdir, ikincisi, Rusiya Federasiyası Azərbaycan qanunvericiliyi ilə eyni sovet hüquq ənənələrini bölüşdüynə görə nəzərdən keçirilir. Anqlo-sakson hüquq sisteminə və Türkiyə təcrübəsinə isə anlaqsızlıq meyarlarının tarixi formalaşması kontekstində, tam müqayisə obyekti kimi deyil, məhdud həcmdə müqayisəli istinad edilir.

Tarixi mənbələr göstərir ki, hələ Qədim Misir və Yunanıstanda insan davranışları ilə ruhi xəstəliklər arasındakı əlaqə müəyyən qədər dərk olunmuşdur. Qədim Misir tibb mənbələrində, xüsusən e.ə. XVI əsrə aid edilən Ebers papirusunda insan psixikasının pozulması ilə müşayiət olunan hallar - dərin kədər vəziyyəti, huşun və yaddaşın zəifləməsi kimi əlamətlər təsvir edilmişdir. Misir təbabətində psixi funksiyaların mərkəzi kimi ürək qəbul edilir, belə xəstələrin müalicəsi isə əsasən məbədlərdə, kahinlərin iştirakı ilə həyata keçirilirdi. Bu, ruhi pozuntuların dini-mistik təsəvvürlərlə izah olunduğu, lakin eyni zamanda müəyyən müşahidə və təsvir metodlarının formalaşmağa başladığı ikili yanaşmanı əks etdirir [36, s. 62]. Həmin dövrlərdə cəmiyyətlərdə baş verən cinayət xarakterli hərəkətlərin səbəbləri çox vaxt fəvqəltəbii qüvvələrin, tanrıların və ya ruhların iradəsi ilə izah edilirdi.

Lakin yunan mədəniyyətinin yüksəlişi və elmi düşüncənin inkişafı ilə ruhi xəstəliklərə münasibətdə yeni yanaşma formalaşdı. Hippokrat və onun məktəbinin təlimləri nəticəsində ruhi pozğunluqlar artıq fəvqəltəbii hadisə deyil, orqanizmin, xüsusilə də beynin funksional pozğunluğu kimi dəyərləndirilməyə başlandı. Bu dəyişiklik hüquqi düşüncədə də əksini tapdı, insanın ruhi vəziyyəti onun iradə azadlığını və hüquqi məsuliyyət qabiliyyətini müəyyən edən mühüm amil kimi qiymətləndirildi [6, fəsil I].

Antik Roma dövründə də bu ideyalar inkişaf etdirilərək sistemləşdirilmişdir [36, s. 149]. Roma hüquq irsinin yekun kodifikasiyası sayılan və VI əsrdə Bizansda tərtib edilmiş *Corpus Juris Civilis* (Yustinian kodifikasiyası) insanın iradə və şüur azadlığını məhdudlaşdıran hallar barədə müddəalar ehtiva edirdi [36, s. 185]. Roma hüququ psixi vəziyyəti *furiosus* (ağıl xəstəliyinə tutulmuş şəxs), *demens* (aqlını itirmiş şəxs) və *mente captus* (zehni qabiliyyəti zəifləmiş

şəxs) kimi kateqoriyalarla ifadə edirdi, müasir cinayət hüququndakı “affekt vəziyyəti” anlayışı isə sonrakı dövrlərin, xüsusən XIX–XX əsr kontinental doktrinasının məhsuludur və Roma mənbələrinə birbaşa aid edilə bilməz. Bu vəziyyətdə törədilmiş əməllər hüquqi baxımdan tam iradə və şüurla edilən hərəkətlər kimi qəbul olunmur, belə şəxslərə münasibətdə cəzadan azad edilmə və ya daha yüngül məsuliyyət tədbirləri tətbiq edilirdi. Həmçinin, ruhi cəhətdən xəstə və ya zəif sayılan şəxslər fəaliyyət qabiliyyətindən məhrum edilirdi ki, bu da onların hüquq münasibətlərində tamhüquqlu subyekt kimi çıxış edə bilməsinə səbəb olurdu.

Orta əsrlər dövründə isə ruhi xəstəliklərə yanaşma dini təlimlərin təsiri altında formalaşırdı. Xristian teologiyası ruhi xəstəlikləri şeytani qüvvələrin təsiri və ya günahın nəticəsi kimi izah edir, belə şəxslər bəzən cəmiyyət üçün təhlükəli sayılaraq izolyasiya edilir və ya dini ayinlər vasitəsilə onlara “şəfa” verilməsinə çalışılırdı. Bu prosesin nəzəri izahına dair ən təsirli yanaşmalardan biri M. Fukoya məxsusdur. Onun fikrincə, orta əsrlərin sonundan etibarən Avropada ruhi xəstələrin təcridi sırf tibbi zərurətdən deyil, cəmiyyətin “ağıl” və “ağılsızlıq” arasında qurduğu yeni sərhəddən, sosial nizamın müdafiəsi məntiqindən qaynaqlanırdı, “böyük həbs” adlandırdığı dövrdə ruhi xəstələr yoxsullar, avaralar və digər “nizamsız” qruplarla eyni müəssisələrdə saxlanılırdı [18, s. 25, 63]. Bu baxış tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin ilkin formalarının həm müalicə, həm də sosial nəzarət funksiyasını eyni anda daşıdığını göstərir və institutun bu günədək davam edən ikili təbiətinin tarixi köklərini izah edir. Nəticədə, elmi tibbi müalicə anlayışı zəifləyir, ruhi xəstələrə münasibətdə humanist və hüquqi prinsiplər ikinci plana keçirdi.

Bu dövrün ümumi xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, ruhi xəstəlik insanın aqlını, davranış üzərində nəzarətini və iradəsini əlindən alan, eyni zamanda cəmiyyət tərəfindən qorxu ilə qarşılanan bir vəziyyət kimi dəyərləndirilirdi. Bununla belə, həmin dövrdə formalaşmış təsəvvürlər sonrakı əsrlərdə hüquqi və tibbi yanaşmaların təməlini qoydu və müasir cinayət hüququnda məsuliyyət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi institutunun bünövrəsini təşkil etdi.

Tarixi təcrübə göstərir ki, uzun müddət ərzində psixi xəstəliyi olan şəxslərə münasibətdə ədalətli və humanist yanaşma prinsipləri formalaşmamışdır. Adətən belə şəxslər ölüm cəzası, ömürlük və ya uzunmüddətli azadlıqdan məhrumetmə kimi ağır cəzalara məruz qalırdılar. Xüsusilə Qərbi Avropa ölkələrində ruhi xəstəlik çox vaxt dini və mifoloji təfsirlər əsasında qiymətləndirilirdi. Psixi xəstəliklərdən əziyyət çəkən şəxslər “cadugərliklə” məşğul olmaqda və ya “şeytanın təsiri altına düşməkdə” ittiham olunurdular. Bu isə dini və mülki məhkəmələrin hökmü ilə amansız işgəncələrə və bəzən də yandırılmaqla edam olunmağa gətirib çıxarırdı. Həmin dövrdə bu şəxslər mərhəmətə layiq olmayan “günahkarlar” kimi qiymətləndirilirdi.

Buna baxmayaraq, XVI əsrin əvvəllərindən etibarən Qərbi Avropada hüquqi düşüncədə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. 1532-ci ildə qəbul edilmiş “Karolina” (*Constitutio Criminalis Carolina*) adlı alman imperiya qanunvericilik aktı bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sözügedən sənəddə ruhi

xəstəlikdən əziyyət çəkən şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması məsələsində tibbi biliklərə malik şəxslərin, yəni mütəxəssislərin iştirakı ilə məhkəmə-tibbi araşdırmaların aparılmasının zəruriliyi açıq şəkildə qeyd olunmuşdu [41, s.98]. Bu müddəə, əslində, hüquq və tibb elmlərinin kəsişməsində yeni bir istiqamətin - məhkəmə-psixiatriya ekspertizasının formalaşmasının başlanğıcı hesab olunur.

XVI əsrdə klassik cəza hüququ məktəbinin ideyaları geniş yayıldı, onun tərəfdarları cəzanı yalnız intiqam və dini təmizləmə vasitəsi deyil, həm də ictimai təhlükəni azaltmaq və cinayətkarı islah etmək məqsədi kimi qiymətləndirirdilər. Bu yanaşma psixi xəstəliyi olan və anlaşıqz şəxslərə münasibətdə daha humanist hüquqi mexanizmlərin formalaşmasına təkan verdi. Belə ki, artıq bu kateqoriyadan olan şəxslərin cəzalandırılması deyil, onların müalicəsi və sosial adaptasiyası əsas məqsəd kimi qəbul olunmağa başladı.

Psixi xəstəliklərin elmi təsnifatı və məhkəmə-tibbi təlimin inkişafında italyan alim və hüquqşünas Paolo Zakkia (*Paolo Zacchia*, 1584-1659) mühüm rol oynamışdır. Onun 1624-cü ildə nəşr olunan *Quaestiones medico-legales* ("Məhkəmə-tibbi məsələlər") əsərində məhkəmə psixiatriyasının əsas prinsipləri sistemləşdirilmiş və ruhi pozğunluğu olan xəstələrin cinayətkar davranışını qiymətləndirmək üçün elmi metodlar təklif edilmişdir. Zakkia ruhi pozğunluqları üç əsas qrupa ayırırdı: psixikanın tam pozulması, qismən pozulma və yüngül formalı anormallıqlar. Onun bu təsnifatı həm tibbi ekspertiza, həm də cinayət hüququ təcrübəsi baxımından insanın fəaliyyət qabiliyyətinin dəyərləndirilməsinə nəzəri əsas yaratmışdır [6, fəsil VIII].

XVI–XVII əsrlərdə Avropa hüquq sistemlərində ruhi pozğunluğu olan xəstələrin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasının elmi və hüquqi əsasları formalaşmağa başladı. Bu dövrdə tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqi üçün ilkin hüquqi mexanizmlər və ekspertiza institutları yaradıldı ki, bu da müasir cinayət-prosessual hüquqda tibbi xarakterli məcburi tədbirlər sisteminin təməlini qoydu [6, fəsil III, VIII]. İngilis qanunvericiliyində və məhkəmə sisteminə anlaşıqzlıq kriteriyalarının hüquqi təbiətinin müəyyən olunmasında və bu sahədə vahid yanaşmanın formalaşmasında XVIII əsrdə qəbul edilmiş ingilis cinayət hüququ prinsipləri, xüsusən də sonradan ABŞ hüququna da təsir göstərmiş tarixi presedentlər mühüm rol oynamışdır [32, s. 15].

II. Məhkəmə-psixiatriya elminin əsaslarının formalaşması və humanist hüquqi yanaşmanın inkişafı

Psixi xəstəliklərdən əziyyət çəkən şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin ədalətli və obyektiv araşdırılması zərurəti, zaman keçdikcə, məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları qarşısında yeni tələblər qoymuşdur. Bu kateqoriyadan olan işlərin uğurlu istintaqı üçün təkcə hadisənin hüquqi tərəflərinin deyil, həm də cinayət prosesi iştirakçılarının, xüsusilə təqsirləndirilən şəxsin psixoloji və şəxsi xüsusiyyətlərinin dərinədən öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

İnsanın davranışını, emosional reaksiyalarını və qərarvermə mexanizmini düzgün qiymətləndirmək yalnız elmi əsaslı metod və üsulların tətbiqi ilə mümkün hesab olunurdu. Bu zərurət hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətində və məhkəmə proseslərində yeni bir elmi istiqamətin şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətlərinin məhkəmə tərəfindən tədqiqi və funksional idarəetmə mexanizminin formalaşmasına təkan verdi [4, s. 135]. Araşdırmaların nəticələri rəsmi sənədlərdə sistemli və dəqiq şəkildə əks etdirilməli idi ki, bu da hüquqi qərarların elmi əsaslara söykənməsini təmin edirdi.

Bu mərhələ, eyni zamanda, ruhi pozuntulardan əziyyət çəkən şəxslərə münasibətdə humanist hüquqi yanaşmanın formalaşmasının başlanğıcını ifadə edir. Əgər əvvəlki dövrlərdə belə şəxslər çox vaxt günahkar və ya təhlükəli fərdlər kimi damğalanırdısa, artıq XVIII əsrdən etibarən tibb və hüquq elmlərinin sintezində onların müalicəyə və sosial integrasiyaya ehtiyacı olan şəxslər kimi qiymətləndirilməsi ideyası gücləndi.

Bu dövrdə Avropada ruhi xəstəliklərin elmi təsnifatı və sistemləşdirilməsi sahəsində mühüm irəliləyişlər baş verdi. Fransız alim Fransua Buassi de Sovaş de Lakrua, isveçli təbiətşünas Karl Linney və şotlandiyalı həkim Uilyam Kallen (*William Cullen*) psixi pozuntuların tipologiyasını elmi şəkildə müəyyən etməyə cəhd göstərmişlər. Xüsusilə Kallenin 1769-cu ildə nəşr etdirdiyi “Nozologiya üsulları” (*Synopsis Nosologiae Methodicae*) əsəri sinir sistemi xəstəliklərinin təsnifatını təqdim etməklə psixi pozğunluqların təbiətinə dair anlayışları elmi müstəviyə keçirmişdir [6, fəsil X–XI]. O, bəzi hallarda cinayət davranışlarının sinir sistemində baş verən patologiyalarla əlaqədar ola biləcəyini qeyd etmiş və bununla da ruhi xəstəliklərin kriminoloji təhlilinə yeni istiqamət vermişdir.

XVIII əsrdə aparılan bu tədqiqatların nəticəsi olaraq Avropa elmi və hüquqi düşüncəsində ruhi xəstələrin müalicəsinə münasibət köklü şəkildə dəyişdi. Bu prosesdə fransız həkimi və psixiatri Filipp Pinelin (*Philippe Pinel*, 1745–1826) fəaliyyəti mühüm rol oynamışdır. Onun tədqiqatları psixi pozğunluqların elmi təsnifatını formalaşdırmaqla yanaşı, ruhi xəstələrə qarşı daha humanist münasibətin yaranmasına təkan vermişdir [6, fəsil XIII]. Pinel psixi pozğunluqları dörd əsas qrupa bölmüşdür:

- Melankoliya (müəyyən subyektiv sayıqlama ilə keçən hallar);
- Sayıqlamasız mania (*manie sans délire*);
- Sayıqlama ilə müşayiət olunan mania (*manie avec délire*);
- Demensiya (ağıl zəifliyi) və idiotizm (tam intellektual gerilik).

O, hər bir pozğunluğun klinik xüsusiyyətlərini ətraflı təsvir etmiş və onların etiologiyasını mərkəzi sinir sisteminin zədələnməsi ilə əlaqələndirmişdir. Pinel hesab edirdi ki, belə zədələnmələr insanın iradə azadlığını zəiflədərək onun davranışına, o cümlədən cinayət xarakterli əməllərinə təsir göstərə bilər. Bu yanaşma insanın cinayət törətmə anındakı ruhi vəziyyətinin hüquqi qiymətləndirilməsi üçün elmi baza yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, davranışın səbəbinin tibbi konsepsiyasının izah edilməsi, yəni ümumi sosial normaları pozan davranışın mənbəyinin şəxsin psixi vəziyyəti ilə

əlaqələndirilməsi, sonrakı dövrlərdə anlaqsızlıq institutunun nəzəri əsasını təşkil etmiş və hüquqi məsuliyyətin həddlərinin müəyyənləşdirilməsində həlledici rol oynamışdır [31, s. 28].

Pinelin ən mühüm ideyalarından biri dövlətin ruhi xəstələrə qarşı məcburi fiziki tədbirlərə (məsələn, qandallama, zəncirləmə və ya təcridətmə) müraciətinin zərərli olması barədə idi. O, belə tədbirlərin yalnız xəstənin vəziyyətini pisləşdirəcəyini bildirərək, müalicənin əsas məqsədinin insan ləyaqətinin qorunması və psixi sabitliyin bərpası olduğunu vurğulamışdır. Pinelin fikrincə, psixi xəstəliklərin yaranmasına yalnız irsi meyllər deyil, həm də yanlış tərbiyə, sosial mühit və travmatik hadisələr təsir göstərir [37, s. 14].

Bu dövrə qədər psixi xəstələrin saxlanma şəraiti son dərəcə ağır idi. Onlar çox vaxt zəncirlər, fiksasiya (məhdudlaşdırıcı) köynəkləri və digər mexaniki məhdudlaşdırma vasitələri ilə “sakitləşdirilirdi”. Bu metodlar o dövrün təfəkkürünə görə humanist hesab edilsə də, əslində insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulması idi. Pinel bu vəziyyətə qarşı çıxaraq ilk dəfə psixi xəstəliyi olan şəxslərə insan kimi davranılması ideyasını irəli sürdü və onların hüquqi yardıma ehtiyaclarının olduğunu vurğuladı [6, fəsil XIII]. Onun ideyalarının Fransada yayılması nəticəsində psixi xəstələrə qarşı tətbiq olunan fiziki məhdudiyyətlər mərhələli şəkildə aradan qaldırıldı və bu şəxslərlə cinayətkar kimi deyil, xəstə fərdlər kimi davranılmağa başlandı.

XVIII əsrdə həmçinin “anlaqsızlıqdan müdafiə” (*insanity defense*) institutu hüquqi doktrinada fundamental xarakter kəsb etdi. Hüquq nəzəriyyəsində bu anlayışa görə, psixi xəstəlik təqsirləndirilən şəxsin cəzadan azad olunmasının əsası kimi yalnız o halda qəbul edilə bilərdi ki, həmin xəstəlik şəxsin cinayət törətmə anında düşünmə və iradə azadlığını tamamilə məhv etmiş olsun. Əsas meyarlar kimi aşağıdakılar müəyyən edilmişdi:

1. Şəxsin yaxşı və pisi ayırmaq iqtidarında olmaması;
2. Doğru ilə yanlış fərqləndirə bilməməsi;
3. Davranışına nəzarət qabiliyyətinin olmaması [32, s. 15].

İngilis hüquq sistemində isə “anlaqsızlıqdan müdafiə” artıq ittihamə qarşı müdafiə vasitəsi kimi qəbul edilməyə başlanmışdı. Təqsirləndirilən şəxsin ruhi vəziyyəti barədə məsələ yalnız onun özü və ya vəkili tərəfindən qaldırıla bilərdi. Məhkəmə, təqdim edilən sübutlar və ekspert rəyinə əsaslanaraq, şəxsin məsuliyyət qabiliyyətinin olub-olmaması barədə qərar qəbul edirdi [32, s. 16].

XVIII əsrdə həm tibb, həm də hüquq sahəsində formalaşan bu elmi və institusional yanaşmalar müasir cinayət və cinayət-prosessual hüquqda fəaliyyət qabiliyyəti və tibbi xarakterli məcburi tədbirlər institutlarının hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirmişdir. Tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin hüquqi legitimliyinin elmi əsaslarını gücləndirmək üçün dövlət tərəfindən tətbiq edilən müalicə üsullarının psixiatriya xəstəxanalarında yalnız xəstənin deyil, həm də cəmiyyətin profilaktik təhlükəsizliyini təmin edən sistemli hüquqi aspektləri ətraflı şəkildə qiymətləndirilməlidir [34, s. 3].

III. Anqlo-sakson və kontinental hüquq sistemlərində anlaqsızlıq institutunun formalaşması

Yalnız XVIII əsrdən etibarən psixi xəstəliklərdən əziyyət çəkən və cinayət törətmiş şəxslərlə bağlı biliklərin sistemli şəkildə öyrənilməsindən bəhs etmək mümkündür. Həmin dövrə qədər məhkəmə təcrübəsində real psixi xəstəliklərlə simulyasiya (xəstəliyin qəsdən quraşdırılması) arasındakı fərqin müəyyənləşdirilməsi mexanizmləri formalaşmaqda idi. 1760-cı ildə İngiltərədə baş vermiş Qraf Ferrers işi (*Lord Ferrers' case*) bu baxımdan mühüm presedent kimi qəbul edilir. Həmin işdə ilk dəfə məhkəmə prosesinə psixiatriya sahəsində ekspert qismində həkim Con Monro (*John Monro*) cəlb edilmişdi. Təqsirləndirilən Ferrers öz əməlinin müvəqqəti ruhi pozğunluq vəziyyətində törətdiyini sübut etməyə çalışsa da, araşdırma nəticəsində onun xəstəliyi simulyasiya etdiyi müəyyənləşdirilmiş və o, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilərək edam olunmuşdur. Bu hadisə ingilis məhkəmə praktikasında məhkəmə-psixiatriya ekspertizası institutunun formalaşmasına güclü təkan vermiş və hüquqi qərarların qəbulunda elmi sübutların rolunu artırmışdır [32, s. 14].

Anqlo-sakson hüquq sistemində bu istiqamətdə ən mühüm dönüş mərhələsi “Maknoten qaydaları” (*M'Naghten Rules*) ilə əlaqələndirilir. Həmin qaydalar 1843-cü ildə şotlandiyalı Daniel Maknoten (*Daniel M'Naghten*) işinə dair qəbul edilmiş tarixi qərar əsasında formalaşmış və əqli xəstəlik hallarında cinayət məsuliyyətdən azadolmanın fundamental prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir. Bu qaydalar vasitəsilə “anlaqlılıq prezumpsiyası” anlayışı hüquqi kateqoriya kimi bərqərar olmuşdur. Sözügedən prinsipə görə, hər bir şəxs, əksini sübut edən rəsmi dəlillər təqdim edilmədiyi təqdirdə, törətdiyi əməllərə görə məsuliyyət daşımaq üçün kifayət qədər idrak və iradə qabiliyyətinə malik sayılır. Yalnız təqsirləndirilən şəxsin və ya onun müdafiəçisinin təşəbbüsü ilə psixi pozğunluğun mövcudluğu və onun əmələ təsiri sübuta yetirildikdə bu prezumpsiya rədd edilə bilər.

Bənzər hüquqi yanaşma sonradan Amerika Birləşmiş Ştatlarında da qəbul edilmişdir. ABŞ hüququnda cinayət məsuliyyətindən azad etmə meyarının əsas prinsipi belə müəyyənləşdirilmişdir: şəxs, əqli xəstəlik və ya zehni çatışmazlıq səbəbindən törətdiyi davranışın faktiki xarakterini, ictimai təhlükəliliyini dərk etmək və ya öz davranışını idarə etmək qabiliyyətindən məhrum olarsa, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz [20, s. 127]. Eyni şəkildə, Türkiyə Cümhuriyyətinin cinayət qanunvericiliyində (məsələn, Türk Cəza Qanununun 32-ci maddəsində) və bir çox Avropa hüquq sistemlərində də əsas meyar şəxsin törətdiyi əməlin hüquqi xarakterini və nəticələrini dərk etmək, yaxud davranışlarını istiqamətləndirmək qabiliyyətinin olmaması kimi təsbit edilmişdir [40].

XIX əsrdə isə roman-german (kontinental) hüquq sisteminə mənsub dövlətlər, xüsusilə Fransa, bu sahədə kodifikasiya edilmiş sistemli hüquqi normalar qəbul etdilər. 1810-cu il tarixli Fransa Cinayət Məcəlləsinin (*Code pénal*) məşhur 64-cü maddəsi bu baxımdan mühüm rol oynamışdır. Həmin maddəyə əsasən, “əgər şəxs əməli törədərkən anlaqsızlıq vəziyyətində olubsa,

burada heç bir cinayət və ya xətdən söz gedə bilməz” [10]. Qeyd edilməlidir ki, 1810-cu il Məcəlləsi 1994-cü il martın 1-dən qüvvədən düşmüş, 64-cü maddənin yerini isə qüvvədə olan Fransa Cinayət Məcəlləsinin 122-1-ci maddəsi tutmuşdur. Yeni norma anlaqsızlığı ümumi “ağıl zəifliyi” (*démence*) anlayışı ilə deyil, daha dəqiq meyarla - əməlin törədilməsi anında şəxsin mühakimə qabiliyyətini və ya hərəkətlərinə nəzarətini aradan qaldıran psixi yaxud neyropsixi pozuntu ilə əlaqələndirir və beləliklə anlaqsızlığın tam və qismən formalarını fərqləndirməyə imkan verir [9].

Fransada müəyyənləşdirilmiş bu mütərəqqi model daha sonra bir sıra Avropa ölkələrinin (Polşa, İsveçrə, İtaliya və d.) cinayət qanunvericiliyinə də dərinlən təsir göstərmişdir. Bu ölkələrin müasir hüquqi təcrübəsində əsas ideya ondan ibarətdir ki, psixi pozuntular nəticəsində cəmiyyət üçün təhlükəli əməllər törətmiş şəxslər cəzalandırılmamalı, əksinə, onlara münasibətdə reabilitasiya, müalicə və cəmiyyətin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə tibbi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilməlidir [38, s. 207].

Müasir müqayisəli hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, anlaqsızlıq institutu üzrə diskussiya hələ də əsasən milli çərçivədə aparılır və Avropa miqyasında vahid yanaşmanın formalaşdırılması üçün fərqli hüquq sistemlərinin tarixi, mədəni və sosial kontekstləri nəzərə alınmaqla sistemli müqayisəsinə ehtiyac vardır [19]. Aparılan təhlildən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müxtəlif dövlətlərin cinayət hüququnda əqli xəstəliklər və məsuliyyətdən azadolma institutunun təkamülü uzunmüddətli və sistemli bir proses olmuşdur. Bu inkişaf xətti insan hüquqlarının müdafiəsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və ədalət mühakiməsinin elmi əsaslara söykənməsi istiqamətində global hüquq elminin mühüm nailiyyətidir.

IV. Rusiyada tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin formalaşması: tarixi-hüquqi baxış

Rusiyanın cinayət hüququnda psixi xəstəliklərə münasibət və bu kateqoriyadan olan şəxslərlə bağlı hüquqi tənzimləmələrin ilkin izlərinə XII əsrdə rast gəlinir. Ən qədim mənbələrdən biri sayılan və ənənəvi olaraq Knyaz Vladimir Monomaxın adı ilə əlaqələndirilən “Судный закон” (Məhkəmə qanunu) adlı aktda ruhi xəstələr “cinli” kimi təsvir olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən mətnin müəllifliyi və tarixləndirilməsi hüquq tarixi ədəbiyyatında mübahisəlidir [3, s. 62]. Bu ifadə həmin dövrün dini və mistik təsəvvürlərini əks etdirir, ruhi pozğunluqlar hələ elmi deyil, metafizik kontekstdə qəbul edilir və insanın öz iradəsini idarə edə bilməməsi kimi dəyərləndirilirdi.

Sonrakı dövrlərdə, xüsusilə 1649-cu il “Соборное уложение” (Məclis Qanunnaməsi) və 1669-cu il “Cinayət, talan və qətl işləri haqqında yeni qanun maddələri” kimi normativ aktlarda ruhi xəstələrin törətdikləri qətlərə görə cinayət məsuliyyətindən azad olunmaları nəzərdə tutulmuşdu [35, s. 124]. Lakin həmin şəxslərin tibbi müalicəsi və ya sosial reabilitasiyası barədə hər hansı dövlət mexanizmi mövcud deyildi. Bu dövrdə cəza hüquqi reaksiyanın yeganə forması

kimi qəbul edilir, cəzalandırmanın alternativ mexanizmləri, o cümlədən tibbi xarakterli tədbirlər tətbiq olunmurdu.

Tədqiqatçı A. B. Antonxinanın qeyd etdiyi kimi, Rus dövləti uzun müddət ərzində cinayət-hüquq siyasətini yalnız repressiv yanaşma üzərində qurmuş, tibbi və profilaktik vasitələrə istinad etməmişdir. Cəzalar, əsasən, həm fiziki zorakılıq yolu ilə (məsələn, bədənə damğalanması, isti dəmir və ya xüsusi alətlərlə bədənin nişan vurulması, yaxud çarxlama, təkər üsulu ilə bədənə əzilməsi), həm də ictimai alçaldıcı tədbirlər (ictimai şəkildə çubuqla cəzalandırma) vasitəsilə həyata keçirilirdi. Bununla belə, Avropa ölkələri ilə müqayisədə orta əsr Rusiyasında ruhi xəstələrə münasibətdə kütləvi təqiblər və “cadugərlik ovları” kimi hallara nadir rast gəlinirdi [6, fəsil VI].

Tədqiqatçı G.V.Nazarenkonun yazdığına görə, müəyyən cinayətlər törətmiş psixi pozğunluqlu şəxslər çox vaxt məhkəmə qərarı ilə monastırlara yerləşdirilirdi. Bu monastırlar təcridetmə və nəzarət üçün yarı-müəssisə funksiyasını daşıyırdı. Cəmiyyət üçün təhlükəli hesab edilən şəxslər zəncirlərlə bağlanır, xüsusi nəzarət altında saxlanılırdı. Belə izolyasiya formaları 1776-cı ilə qədər davam etmişdir [27, s. 91].

Yalnız II Yekaterina dövründə (XVIII əsrin sonu) bu məsələyə daha humanist yanaşma formalaşmağa başladı. Onun fərmanı ilə anlaqsız cinayətkarların monastırda zəncirsiz saxlanması və onlara mümkün qədər insan ləyaqətinə uyğun münasibət göstərilməsi tələb olunurdu [3, s. 62].

Əhəmiyyətli irəliləyiş 1832-ci il Qanunlar Toplusunda (*Свод законов*) müşahidə edildi. Bu sənəddə psixi xəstələrin cinayət məsuliyyətindən azad edilməsi qanunvericilik səviyyəsində təsbit olundu və belə şəxslərin ayrıca, xüsusi nəzarətli xəstəxana bölmələrində saxlanması və müalicə edilməsi tövsiyə edildi. Daha sonra qəbul edilən 1845-ci il “Cəza və İslah Cəzaları Qanunnaməsi” (*Уложение о наказаниях уголовных и исправительных*) isə “anlaqsızlıq” anlayışını hüquqi kateqoriya kimi müəyyən etdi. Həmin sənəddə cinayət məsuliyyətindən azadolma əsasları kimi psixi pozuntular, epileptik tutmalar, ağır zəifliyi və yaddaş itkisi ilə müşayiət olunan xəstəliklər qeyd olunurdu [37, s. 215].

Rus hüquq sistemində bu institutun inkişafının növbəti mərhələsi 1903-cü il Cinayət Məcəlləsi ilə başlanır. Bu məcəllədə anlaqsızlıq anlayışı müasir doktrinaya maksimum yaxınlaşdırılmış və “şəxsin törətdiyi əməlin xarakterini və nəticələrini dərk etmək, yaxud öz hərəkətlərini idarə etmək qabiliyyətinin olmaması” kimi müəyyən edilmişdir [27, s. 83].

İnqilabdan sonrakı dövrdə, sovet cinayət qanunvericiliyinin formalaşması mərhələsində ruhi xəstə şəxslərə qarşı “sosial müdafiə tədbirləri” və məcburi müalicə institutunun tətbiqi əvvəlki dövrlərin prinsiplərindən imtina edilərək tamamilə fərqli sinfi-ideoloji əsaslar üzərində inkişaf etdirilmişdir [23, s. 11-13].

*V. Tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin
tətbiqində müasir mərhələyə keçid*

Tarixi təkamülün yekunu olaraq XX–XXI əsrlərdə tibbi xarakterli məcburi tədbirlər institutu tədricən cəza sistemindən ayrılaraq müstəqil hüquqi kateqoriya kimi formalaşmış, onun tətbiqi isə dəqiq normativ şərtlərə, tibbi ekspert rəyinə və məhkəmə nəzarətinə tabe edilmişdir. Bu prosesin müasir təzahürünü müqayisəli-hüquqi müstəvidə izləmək məqsədilə aşağıda Fransa, Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik modelləri nəzərdən keçirilir. Fransa Cinayət Prosessual Məcəlləsinin (*Code de procédure pénale*) 706-135-ci maddəsinə əsasən, əgər psixiatr tərəfindən aparılan müayinə nəticəsində cinayət törətmiş şəxsdə ruhi xəstəlik olduğu əsaslı şəkildə təsdiqlənsə, məhkəmə həmin şəxs barəsində cinayət təqibinin dayandırılması və ya məsuliyyətdən azad etmə barədə qərar qəbul edə bilər. Bu halda vətəndaş xüsusi müalicə üçün tam stasionar xəstəxana şəraitində yerləşdirilir, bu qərar yalnız şəxsin müalicəyə ciddi ehtiyacı olduğu və cəmiyyət üçün potensial təhlükə yaratdığı hallarda tətbiq olunur. Qərarın icrası ilə bağlı xüsusi nümayəndə və ya polis dərhal ixtisaslaşmış tibb müəssisəsinə məlumat verməlidir [8].

Həmin məcəllənin 706-136-cı maddəsi müəyyən edir ki, istintaq orqanı və ya birinci instansiya məhkəməsi psixi pozğunluq səbəbindən cinayət məsuliyyəti olmayan şəxsi tanıdıqda, aşağıdakı təhlükəsizlik tədbirlərini tətbiq edə bilər:

- *Yaxınlaşma qadağası:* Cinayət qurbanının və müəyyən kateqoriyalı şəxslərin, o cümlədən azyaşlıların yanına yaxınlaşma qadağası;
- *İştirak qadağası:* Qərarla müəyyən olunmuş yerlərdə və ya bölgələrdə şəxsin iştirakına məhdudiyyət qoyulması;
- *Silah qadağası:* Şəxsin silaha sahib olması, onu saxlaması və ya daşımalarının qadağan edilməsi;
- *Peşə və ictimai fəaliyyətin məhdudlaşdırılması:* Törədilmiş əməllə birbaşa əlaqəsi olan, yaxud azyaşlılarla işləməyi tələb edən müəyyən peşə və ya ictimai fəaliyyətlə məşğul olmağın qadağan edilməsi;
- *Sürücülük hüquqlarının məhdudlaşdırılması:* Sürücülük vəsiqəsinin qüvvəsinin dayandırılması və ya ləğvi, yeni icazə almağa qadağa qoyulması.

Qeyd edilməlidir ki, bu tədbirlər yalnız şəxsin tam psixiatrik müayinəsindən sonra tətbiq olunur və müalicə prosesinə mane olmamalıdır. Fransız qanunvericiliyi, həmçinin müalicə tədbirlərinin maksimal müddətini yüngül və orta dərəcəli cinayətlərdə on il, ağır və xüsusilə ağır cinayətlərdə isə iyirmi il müəyyən edir. Əgər şəxs xəstəxanaya yerləşdirilibsə, təhlükəsizlik tədbirləri həm müalicə dövründə, həm də məhkəmənin müəyyən etdiyi müddətin bitməsindən sonra tətbiq oluna bilər [8].

Rusiya Federasiyasının Cinayət Məcəlləsində məcburi tibbi tədbirlərin tətbiq müddəti konkret rəqəmlərlə tənzimlənməyib [15]. Məhkəmə bu tədbirləri müddətsiz şəkildə təyin edir və onların başa çatması yalnız şəxsin psixi vəziyyətinin yaxşılaşması və ya sağlması ilə mümkündür. Bu, bəzi xroniki psixi xəstəliklərin ömürlük müalicə tələb etməsi səbəbindən, tibbi tədbirlərin faktiki

olaraq ömürlük olması hallarına gətirib çıxara bilər. Məsələn, irsi və xroniki şizofreniya kimi müalicəsi çətin olan xəstəliklərdə şəxsin uzun müddət tibbi nəzarət altında saxlanması lazım gəlir. Bu vəziyyət, bəzi hallarda, müddətli həbs cəzasından daha uzun çəkir və humanizm prinsipləri baxımından hüquqi müzakirələr doğurur. Müasir psixiatriya ədəbiyyatında cari və ya yaxın keçmişdə baş vermiş psixiatrik hospitalizasiya ilə artmış intihar riski arasındakı əlaqənin yaxşı sənədləşdirildiyi qeyd olunur bu əlaqənin təbiəti yəni riskin yalnız daha ağır vəziyyətdə olan xəstələrin stasionara seçilməsi ilə izah olunub-olunmaması, yoxsa hospitalizasiyanın özünün müstəqil təsir göstərməsi mütəxəssislər arasında mübahisə predmeti olaraq qalır. Hər iki izahdan asılı olmayaraq, bu vəziyyət məcburi müalicə müddətlərinin qanunla məhdudlaşdırılmasını və tədbirlərin dövrü olaraq məhkəmə nəzarətindən keçirilməsini yalnız hüquqi deyil, həm də tibbi baxımdan zəruri edir [21, s. 269].

Buna müqayisədə, Fransada Cinayət Prosessual Məcəlləsinin 706-137-ci maddəsi ilə məhkəmələr, tibbi rəy əsasında, şəxsin yeni cinayət törətməsinin qarşısını almaq məqsədilə maksimum beş il müddətinə ambulator nəzarət və baxım tədbirləri tətbiq edə bilərlər [8]. Bundan əlavə, fransız qanunvericiliyində cəza tədbirləri ilə yanaşı, şəxsi reabilitasiya xarakterli əlavə proqramlar da nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da ruhi xəstə şəxslərin cəmiyyətə adaptasiyasına, iş tapmaq imkanlarının yaradılmasına, mənzil və gündəlik həyat problemlərinin həllinə kömək edir [7]. Müasir tibb hüququ və kriminologiya doktrinasında tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin və ya reabilitasiya proqramlarının effektivliyi təkcə xəstələrin deyil, həm də tibb işçilərinin psixoloji davamlılığı (*resilience*), peşəkar fəaliyyət zamanı buraxılan tibbi səhvlər (*medical errors*) və malpraktika (*malpractice* - həkim səhlənkarlığı) risklərinin preventiv idarə olunması kontekstində dəyərləndirilməlidir [28, s. 17].

Məhkəmə qərarlarının icrası və cinayət törətmiş, əqli pozğunluqdan əziyyət çəkən şəxslərin müalicəsi Fransa'nın Səhiyyə Məcəlləsi (*Code de la santé publique*) ilə tənzimlənir. Belə ki, Səhiyyə Məcəlləsinin 3211-1-ci maddəsi müəyyən edir ki, şəxs yalnız öz razılığı və ya qanuni nümayəndəsinin razılığı əsasında psixiatrik yardım ala bilər, şəxsin yüksək ictimai təhlükə yaratdığı hallar isə qanunla istisnadır. 3211-2-2-ci maddəyə əsasən, belə şəxslər daimi nəzarət və baxım altında saxlanılır, eyni zamanda xəstəxanada müalicə olunarkən onların başqa dövlət və ya özəl həkimlərinə müraciət etmək, vəkillərinə müraciət, məktub alma, səsvermə və istədikləri dini ayinlərdə iştirak hüquqları qorunur [7].

Azərbaycan qanunvericiliyində bu institutun maddi-hüquqi əsasları Cinayət Məcəlləsinin 15-ci fəslində müəyyən olunmuşdur. Məcəllənin 93-cü maddəsi tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin təyin edilə biləcəyi şəxslər dairəsini və bu tədbirlərin yalnız psixi pozuntunun şəxsin özünə və ya başqa şəxslərə zərər yetirilməsi təhlükəsi yaratdığı halda tətbiqi şərtini təsbit edir. 94-cü maddə həmin tədbirlərin məqsədini şəxsin müalicə olunması və ya psixi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, habelə onun tərəfindən yeni cinayət törədilməsinin qarşısının alınması kimi müəyyənləşdirir. 95-ci maddə tədbirlərin növlərini sadalayır, 97-ci

maddə isə psixiatriya stasionarında məcburi müalicənin təyin edilməsi şərtlərini və stasionar tiplərini nizamlayır. Xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, Məcəllənin 98-ci maddəsi bu tədbirlər üzərində dövrü məhkəmə nəzarəti mexanizmini təsbit edir: tədbirlərin uzadılması, dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi həkim-psixiatr komissiyasının rəyi əsasında, məcburi müalicəni həyata keçirən tibb müəssisəsinin təqdimatı ilə yalnız məhkəmə tərəfindən həyata keçirilir, barəsində belə tədbirlər təyin edilmiş şəxs altı ayda bir müayinədən keçirilir, məcburi müalicənin ilk dəfə uzadılması müalicənin başlandığı gündən altı ay keçdikdən sonra, sonrakı uzadılmalar isə hər il aparılır [14].

Prosessual baxımdan anlaşıq vəziyyətdə ictimai təhlükəli əməl törətmiş şəxslər barəsində icraat Cinayət-Prosessual Məcəllənin LV fəslə (468–478-ci maddələr), cinayət törətdikdən sonra psixi xəstəliyə tutulmuş şəxslər barəsində icraat isə həmin Məcəllənin LVI fəslə ilə tənzimlənir [2, s. 372; 16; 24, s. 182]. Milli məhkəmə təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi baxımından Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Məhkəmələr tərəfindən tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqi təcrübəsi haqqında” 8 noyabr 2012-ci il tarixli, 8 sayılı Qərarı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [17], həmin Qərarın müddəaları və məhkəmə təcrübəsi məsələləri ayrıca tədqiqatın predmeti kimi araşdırılmışdır [24, s. 225].

Bununla belə, tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin icra qaydası ilə bağlı Azərbaycan qanunvericiliyində müəyyən boşluqlar qalmaqdadır. Xüsusilə, xəstələrin psixiatrik müəssisələrə yerləşdirilməsi, təhlükəsizlik sisteminin təşkil edilməsi, sənədləşmə prosedurları və tədbirlərin tətbiq olunduğu şəxslərin hüquqi statusu kifayət qədər əhatəli tənzimlənməyib. Hazırkı hüquqi baza, o cümlədən “Psixiatriya yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin icrasını tam və funksional şəkildə müəyyən etmir [22; 24, s. 185]. Ukrayna nümunəsində aparılmış tədqiqat göstərir ki, məhkəmə-psixiatriya ekspertizasının təyin edilməsi və aparılması qaydalarına dair sovet dövründən miras qalmış normativ çatışmazlıqlar insan hüquqlarının pozulmasına şərait yarada bilər; bu səbəbdən həmin prosedurların dəqiq və şəffaf tənzimlənməsi Avropa standartlarına uyğunlaşma prosesinin mühüm tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir [5].

Bu institutun beynəlxalq hüquq normaları baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sənəd 1997-ci il martın 28-də Moskvada imzalanmış “Psixi pozuntulardan əziyyət çəkən şəxslərin məcburi müalicəsinin keçirilməsi üçün verilməsi haqqında” Konvensiyadır. Azərbaycan Respublikası bu Konvensiyaya qoşulmuşdur və Ali Məhkəmə Plenumunun müvafiq Qərarına əsasən, Konvensiya çərçivəsində Azərbaycana verilmiş şəxslərə münasibətdə tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin dəyişdirilməsi, uzadılması və ləğv edilməsi məsələləri həll edilərkən məhkəmələr məhz həmin Konvensiyanın müddəalarını rəhbər tutmalıdırlar [13; 17]. Plenum həmçinin məhkəmələrə bu kateqoriya işlər üzrə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının, beynəlxalq müqavilələrin və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsinin tələblərini rəhbər tutmağı, o cümlədən BMT-nin “Məhkumlarla davranışın minimal standart

qaydaları”-nın 82-ci qaydasını və Psixi xəstələrin müdafiəsi prinsiplərinin 20-ci prinsipini nəzərə almağı göstərmişdir [17].

“Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Konvensiyanın 14-cü maddəsi isə əlilliyin mövcudluğunun heç bir halda azadlıqdan məhrumetməyə haqq qazandıra bilməyəcəyini təsbit edir, Konvensiya üzrə Komitə 2024-cü ildə Azərbaycan üzrə yekun müşahidələrində ictimai təhlükəli əməl törətmiş şəxslərin təcridi ilə bağlı narahatlıq bildirmişdir [11; 12]. Bununla belə, qeyd edilməlidir ki, milli cinayət-prosessual qanunvericilik bu sahədə mühüm təminatlar nəzərdə tutur: psixi pozuntu aşkar edildiyi andan müdafiəçinin iştirakı məcburidir və ondan imtina qəbul olunmur, şəxsin öz prosessual hüquqlarını şəxsən həyata keçirmək imkanı məhkəmə-psixiatrik ekspertiza yolu ilə fərdi qaydada müəyyən edilir, belə imkan olduqda isə onun məhkəmə iclasında iştirakı, ifadə verməsi, tədbirin ləğvi və ya dəyişdirilməsi barədə vəsatət verməsi, habelə qərardan apellyasiya və kassasiya şikayəti verməsi təmin olunur [17]. Bu funksional yanaşma şəxsin hüquqi statusunun diaqnoz əsasında deyil, konkret imkanları üzrə müəyyən edilməsi tələbinə uyğundur. Buna görə də milli sistemdəki əsas problem prosessual təminatların çatışmazlığı deyil, tədbirlərin maksimal müddətinin qanunla müəyyən edilməməsidir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan çıxış edərək, tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin hüquqi təbiəti ilə ümumi müalicə tədbirləri arasında müəyyən oxşarlıqlar müşahidə olunur. Hər iki hüquqi sistemdə bu tədbirlər sosial cəhətdən əhəmiyyətli, psixi pozğunluğu olan vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını qorumağa yönəlmiş xüsusi institutlar kimi müəyyən olunur. Bununla belə, Fransa və Azərbaycan qanunvericiliyi arasında məcburi tədbirlərin tətbiqi proseduru baxımından əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur.

Müqayisəli-hüquqi təhlil göstərir ki, Fransa cinayət qanunvericiliyindən fərqli olaraq, milli qanunvericilikdə məcburi tibbi tədbirlərin tətbiq müddətlərinin dəqiq həddudlarının müəyyən edilməməsi praktikada insan hüquqlarının həddindən artıq məhdudlaşdırılması və humanizm prinsipləri baxımından ciddi müzakirələrə səbəb olur [33, s. 5]. Bununla belə, qeyd edilməlidir ki, Cinayət Məcəlləsinin 98-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş dövrü məhkəmə yoxlaması bu boşluğu müəyyən dərəcədə kompensasiya edir. Fransa modelinin üstünlüyü isə hər iki təminatın həm tədbirin maksimal müddət həddudunun, həm də dövrü nəzarətin eyni zamanda nəzərdə tutulmasındadır ki, bu da hüquqi müəyyənlik baxımından daha yüksək standart yaradır.

Fransız qanunvericiliyi yalnız ixtisaslaşmış tibbi müəssisələrdə həyata keçirilən müalicə tədbirlərini deyil, həmçinin ictimaiyyət üçün təhlükəli əməllərin qarşısını almağa yönəlmiş qadağanedici təhlükəsizlik tədbirlərini də sistemli şəkildə müəyyən edir. Bu tədbirlər həm psixi pozğunluğu olan şəxslərin, həm də ümumilikdə cəmiyyətin qorunmasına xidmət edir. Azərbaycan qanunvericiliyində isə tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin hüquqi təbiəti, əsasən, dövlət məcburiyyətinin xüsusi cinayət-hüquqi forması kimi təqdim olunur, burada cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətmiş anlaqsız şəxslərin, yaxud cəza

çəkərkən psixi xəstəliyə tutulan fərdlərin məcburi müşahidəsi və müalicəsi nəzərdə tutulur. Müasir cinayət hüququ doktrinasında dövlət məcburiyyətinin kriminoloji aspektləri, anlaşıq şəxslərin ictimai təhlükəli davranış formaları və cinayət hüququnun preventiv funksiyaları geniş tədqiq olunur [26, s. 3].

Alkoqolizm və ya narkomaniyadan əziyyət çəkən və cinayət törətmiş şəxslərə münasibətdə tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin cinayət-hüquqi məcburiyyət forması kimi tətbiqi və bu sahədə aparılan islahatların kriminoloji effektivliyi elmi ədəbiyyatda diskussion məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır [39, s. 206]. Müsbət cəhət olaraq, Fransada alkoqolizm və narkomaniya xəstəliyi olan şəxslərə müalicə tədbirlərinin tətbiqi geniş və alternativ şəkildə tənzimlənmişdir.

Cədvəl 1. Azərbaycan və Fransa qanunvericiliyində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin müqayisəsi

<i>Meyar</i>	<i>Azərbaycan Respublikası</i>	<i>Fransa Respublikası</i>
Əsas normativ baza	CM-in 15-ci fəslə (93–99-cu maddələr), 21.2 və 21.3-cü maddələr; CPM-in LV (468–478) və LVI fəsiləri	CM-in 122-1-ci maddəsi; CPM-in 706-135 – 706-137-ci maddələri; Səhiyyə Məcəlləsinin 3211-1, 3211-2-2-ci maddələri
Anlaşıqsızlıq meyarı	Əməlin faktiki xarakterini və ictimai təhlükəliliyini dərk etməmək, yaxud hərəkətlərinə rəhbərlik edə bilməmək	Mühakimə qabiliyyətini (discernement) və ya hərəkətlərə nəzarəti aradan qaldıran psixi yaxud neyropsixi pozuntu
Tədbirlərin növləri	Ambulator məcburi müşahidə və psixiatrdə müalicə; müxtəlif tipli psixiatriya stasionarlarında məcburi müalicə (CM-in 95-ci maddəsi)	İxtisaslaşdırılmış tibb müəssisəsinə yerləşdirmə; ambulator nəzarət və baxım; qadağanedicil təhlükəsizlik tədbirləri
Maksimal müddət	Qanunvericilikdə müəyyən edilməmişdir	Yüngül və orta ağırlıqlı cinayətlər üzrə 10 il, ağır cinayətlər üzrə 20 il; ambulator nəzarət üzrə 5 ilədək
Dövri məhkəmə nəzarəti	Şəxs altı ayda bir müayinə olunur; ilk uzadılma altı ay sonra, sonrakılar hər il (CM-in 98-ci maddəsi)	Tədbirlərin dəyişdirilməsi və ləğvi məhkəmə qərarı ilə, müəyyən edilmiş müddət çərçivəsində

Əlavə təhlükəsizlik tədbirləri	Cinayət qanunvericiliyində ayrıca sistem kimi nəzərdə tutulmayıb	Silah qadağası, sürücülük hüququnun məhdudlaşdırılması, zərərçəkmişlə təmasın qadağan edilməsi və s.
İcra qaydası	Blanket norma ilə digər qanunvericiliyə həvalə edilib (CM-in 93.3-cü maddəsi)	Cinayət-Prosessual və Səhiyyə Məcəllələrində birbaşa tənzimlənib
Sosial reabilitasiya	Ayrıca proqram nəzərdə tutulmayıb	Məşğulluq, mənzil və gündəlik həyat dəstəyini əhatə edən reabilitasiya proqramları

Aparılmış müqayisəli təhlil göstərir ki, Azərbaycan və Fransa qanunvericiliyində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin cinayət-hüquqi tənzimlənməsi həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Hazırda tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqi ilə bağlı Azərbaycan qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə, həm Cinayət Məcəlləsinə, həm də səhiyyə qanunvericiliyinə dəqiq dəyişikliklər edilərək tədbirlərin vahid, şəffaf və hüquqi cəhətdən müddətli şəkildə tətbiq olunmasını təmin etməyə ciddi ehtiyac vardır.

VI. Nəticə

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsində hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabər hüquqlara malik olduğu, vətəndaşların hüquqlarının əsassız məhdudlaşdırılmasının qadağan edildiyi təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 21.2-ci maddəsinə əsasən, anlaşıq vəziyyətdə ictimai təhlükəli əməl törətmiş şəxs barəsində məhkəmə tərəfindən tibbi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilə bilər, 21.3-cü maddə isə anlaşıq vəziyyətdə cinayət törətmiş, lakin hökm çıxarılanadək psixi pozuntuya düşər olmuş şəxsləri əhatə edir. Bu tədbirlərin təyin edilməsinin əsasları, məqsədləri, növləri, habelə uzadılması, dəyişdirilməsi və ləğvi qaydası Məcəllənin 15-ci fəslində 93–99-cu maddələrində müəyyən olunmuşdur [14]. Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, Məcəllənin 93.3-cü maddəsi tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqi qaydasının Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunduğunu təsbit etməklə, bu institutun icra mexanizminin cinayət qanunvericiliyindən kənar normativ aktlara həvalə edildiyini göstərir [2, s. 388; 14]. Cinayət törədildikdən sonra psixi xəstəliyə tutulan şəxslər barəsində məhkəmə-psixiatriya ekspertizasının aparılması və qiymətləndirmə meyarlarının müəyyənəşdirilməsi isə praktikada xüsusi çətinliklər yaradır, belə ki, bu hallarda əməlin törədilməsi anındakı anlaşıqlıq vəziyyəti ilə sonrakı psixi vəziyyət arasında dəqiq fərqləndirmə aparılmalıdır [25, s. 7].

Tədqiqat zamanı aşkar edilmişdir ki, milli qanunvericilikdə tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqi ilə bağlı bəzi hüquqi ziddiyyətlər və boşluqlar mövcuddur ki, bu da psixi pozuntusu olan şəxslərin müdafiə hüquqlarının tam həcmdə təmin edilməsinə mənfi təsir göstərir. Mövcud normativ çatışmazlıqlar və praktiki problemlər mütərəqqi beynəlxalq qanunvericilik təcrübəsinin öyrənilməsi və sistemli şəkildə implementasiyası ilə aradan qaldırıla bilər [26, s. 4].

Yuxarıda təhlil olunan Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında Konvensiya və onun icrasına nəzarət edən Komitənin mövqeyi ilə formalaşan beynəlxalq hüquqi standartlar tələb edir ki, psixi pozuntusu olan şəxslərə tətbiq edilən məcburi müalicə tədbirləri yalnız icra müddəti baxımından deyil, həm də fərdin ləyaqətinə hörmət və şəxsi toxunulmazlıq hüququ çərçivəsində ciddi şəkildə qorunsun və dövrü olaraq müstəqil məhkəmə nəzarətindən keçirilsin. Müasir hüquq doktrinasında bu tələb şəxsin iradə azadlığı və davranışına nəzarət qabiliyyəti ilə bağlı elmi mübahisələrlə sıx əlaqədə müzakirə olunur, belə ki, “təhlükəlilik” anlayışının hüquqi qiymətləndirilməsi möhkəm elmi əsaslandırma tələb edir [30, s. 105]. Xüsusilə, məhkəmə tərəfindən ambulator şəraitdə psixiatrik müşahidə və müalicə qərarının verilməsi prosesində cinayət-prosessual qanunvericilikdə tətbiq əsaslarının və icra mexanizmlərinin təşkilati-hüquqi aspektlərinin tam tənzimlənməməsi ciddi qanunvericilik boşluqları yaradır [29, s. 94].

Aparılmış müqayisəli-hüquqi təhlil əsasında aşağıdakı mühüm nəticələr formalaşdırılmışdır:

Fransa modelinin mütərəqqi tərəfləri: Fransa cinayət qanunvericiliyində məcburi tibbi tədbirlərin tətbiqi ixtisaslaşmış tibbi müəssisələrdə, həkimlərin daimi nəzarəti altında həyata keçirilir. Bu yanaşma psixi pozuntudan əziyyət çəkən şəxslərin xüsusi hüquqi müdafiəsini təmin edir və sosial cəhətdən həssas qrupların hüquqlarını effektiv qoruyur. Həmçinin, Fransada ictimai təhlükə yaradan hallarda tətbiq edilən qadağanedici təhlükəsizlik tədbirləri (silah qadağası, sürücülük hüququnun məhdudlaşdırılması və s.) müalicə prosesi ilə paralel uzlaşdırılır. Tədbirlərin təyin olunmasında şəxsin törətdiyi əməlin dərəcəsi ilə yanaşı, onun psixi sağlamlıq vəziyyəti və fərdi xüsusiyyətləri əsas meyar kimi götürülür.

Milli sistemin tənqidi aspektləri: Azərbaycan qanunvericiliyində tibbi xarakterli tədbirlər cinayət-hüquqi xarakter daşımaqla şəxsin müalicəsinə, vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına və yeni cinayətlər törətməsinin qarşısının alınmasına yönəlmişdir. Bu tədbirlər məhkəmə qərarı ilə tətbiq olunur, hüquqların məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır, lakin mahiyyət etibarilə cəza xarakteri daşmır. Bununla belə, məcburi tibbi tədbir müddətinin qanunda maksimal həddinin müəyyən edilməməsi və onun yalnız şəxsin tam sağlamlığı şərti ilə bitməsi, praktikada bu tədbirlərin ömürlük olaraq davam etməsinə, yəni faktiki olaraq “müddətsiz azadlıqdan məhrum etmə” kimi reallaşmasına şərait yaradır. Müasir cinayət-hüquq doktrinasında tibbi ehtiyaclarla hüquqi legitimlik arasında balansın qorunması məqsədilə qanunvericilikdə bu tədbirlərin maksimal müddət həddlərinin təsbit edilməsi fundamental zərurət kimi qiymətləndirilir [33, s. 5].

Fransa təcrübəsi göstərir ki, müalicə və ambulator baxım tədbirlərinin tətbiq müddətinin qanunla konkretləşdirilməsi insan hüquqlarının qorunması üçün mühüm təminatdır. Hazırda milli praktikada tibbi xarakterli tədbirlərin icrası zamanı qarşıya çıxan problemlər, xəstələrin psixiatrik müəssisələrə yerləşdirilməsi, müəssisə daxili təhlükəsizlik tədbirlərinin təşkili, xəstələrin iradəsinə zidd olaraq hüquqlarının pozulması və administrativ sənədləşmədəki çatışmazlıqlar məhz qanunvericilikdəki bu fundamental boşluqların mövcudluğundan xəbər verir [1, s. 122].

Yekun olaraq, Fransada təhlükəsizlik və reabilitasiya tədbirlərinin tətbiqi sahəsindəki mütərəqqi hüquqi mexanizmlər, Azərbaycan qanunvericiliyində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin təkmilləşdirilməsi, mövcud boşluqların aradan qaldırılması və vətəndaşların hüquqlarının daha səmərəli qorunması üçün əhəmiyyətli və elmi əsaslı bir nümunə təşkil edir.

Aparılmış tədqiqat üç əsas nəticəyə gəlməyə imkan verir. Birincisi, tibbi xarakterli məcburi tədbirlər institutunun tarixi təkamülü göstərir ki, o, heç bir dövrdə sırf tibbi tədbir olmamış, həmişə eyni anda həm müalicə, həm də sosial nəzarət funksiyasını daşımışdır; bu ikili təbiət institutun müasir hüquqi tənzimlənməsində də saxlanılır və məhz ondan qaynaqlanan gərginlik onun ətrafındakı bütün mübahisələrin kökündə durur. İkincisi, müqayisəli təhlil göstərir ki, insan hüquqlarının effektiv müdafiəsi iki təminatın eyni zamanda mövcudluğunu tələb edir - tədbirin maksimal müddət hüdudunun qanunla təsbit edilməsi və dövrü müstəqil məhkəmə nəzarəti. Azərbaycan qanunvericiliyi ikinci təminatı Cinayət Məcəlləsinin 98-ci maddəsi ilə təmin edir, lakin birincisi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmamışdır; Fransa modeli isə hər ikisini birləşdirir və məhz bu, onun hüquqi müəyyənlik baxımından üstünlüyünü şərtləndirir. Üçüncüsü, Konvensiya üzrə Komitənin mövqeyi ilə cinayət hüququ doktrinası arasındakı ziddiyyət göstərir ki, bu gün əsas məsələ institutun mövcudluğu deyil, onun tətbiqi hüdudlarının dəqiqləşdirilməsidir. Bu baxımdan milli qanunvericilikdə tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin maksimal müddətinin müəyyən edilməsi, icra qaydasının blanket normadan konkret prosessual tənzimləməyə keçirilməsi və psixi sağlamlıq xidmətlərinin icma əsaslı alternativlərlə tamamlanması prioritet islahat istiqamətləri kimi qiymətləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Abbasova, F. M. Special Procedures in the Criminal Process. Textbook. Baku: Ecoprint, 2018, 192 pages. (in Azerbaijani / Abbasova, F. M. Cinayət prosesində xüsusi icraatlar. Dərs vəsaiti. Bakı: Ecoprint, 2018, 192 s.).
2. Abbasova, F. M. Criminal Procedure. Special Part. Textbook. Baku: Legal Publishing House, 2024, 524 pages. (in Azerbaijani / Abbasova, F. M. Cinayət prosesi. Dərslik. Xüsusi hissə. Bakı: Hüquq nəşriyyatı, 2024, 524 s.).

3. Antokhina, A. B. Evolution of Criminal-Law Measures in Russian Legislation of the 11th–18th Centuries. Bulletin of the Krasnodar University of the Ministry of Internal Affairs of Russia, No. 4, 2014, p. 62 (in Russian / Антохина А. Б. Эволюция мер уголовно-правового характера в российском законодательстве XI–XVIII веков // Вестник Краснодарского университета МВД России. 2014. № 4. С. 62.).
4. Azarov, V. A., Tarichko, I. Yu. Functions of Judicial Control in the History, Theory, and Practice of the Russian Criminal Process. Omsk, 2004, 235 pages. (in Russian / Азаров В. А., Таричко И. Ю. Функции судебного контроля в истории, теории и практике российского уголовного процесса. - Омск: Изд-во ОмГУ, 2004. 235 с.).
5. Butenko, D., Dimitrova, S., Gröning, L. Identifying deficits in Ukrainian law: Forensic psychiatry misuse in proceedings of administrative offenses. International Journal of Law and Psychiatry, Vol. 90, 2023, 101920.
URL: <https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2023.101920> (last access: 21.05.2026)
6. Cannabikh, Yu. V. History of Psychiatry. Leningrad: State Medical Publishing House, 1928 (in Russian / Каннабих Ю. В. История психиатрии. – Л.: Государственное медицинское издательство, 1928).
URL:
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/22/Kannabikh_Yu_Istoria_psikhiatrii_reprint.pdf (last access: 21.05.2026)
7. Code de la santé publique. Légifrance – Official Legal Information Service of the French Republic. (in French).
URL:
https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006072665 (last access: 21.05.2026)
8. Code de procédure pénale. Légifrance – Official Legal Information Service of the French Republic. (in French).
URL:
https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006071154 (last access 21.05.2026)
9. Code pénal de France. Consolidated version in force. Legifrance - Official Legal Information Service of the French Republic. (in French / Code pénal. Version consolidée en vigueur. Légifrance - Le service public de la diffusion du droit)
URL:
https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070719 (last access: 21.05.2026)
10. Code pénal de l'Empire français (1810), Article 64. Introduced by the Law of 13 February 1810, promulgated 23 February 1810; entered into

- force 1 January 1811; repealed with effect from 1 March 1994. Légifrance – Official Legal Information Service of the French Republic. (in French / Code pénal de 1810 (ancien code pénal), art. 64). URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000006490631 (last access: 21.05.2026)
11. Committee on the Rights of Persons with Disabilities. Concluding observations on the combined second and third periodic reports of Azerbaijan, CRPD/C/AZE/CO/2-3, adopted 21 March 2024. United Nations. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/4044766> (last access: 21.05.2026)
 12. Convention on the Rights of Persons with Disabilities, adopted by UN General Assembly Resolution 61/106 of 13 December 2006, entered into force 3 May 2008; ratified by the Republic of Azerbaijan in January 2009.
 13. Convention on the Transfer of Persons Suffering from Mental Disorders for Compulsory Treatment, signed in Moscow on 28 March 1997 (in Russian / Конвенция о передаче лиц, страдающих психическими расстройствами, для проведения принудительного лечения, Москва, 28 марта 1997 г.).
 14. Criminal Code of the Republic of Azerbaijan. Approved by Law No. 787-IQ of 30 December 1999, as amended (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. 30 dekabr 1999-cu il tarixli 787-IQ nömrəli Qanunla təsdiq edilmişdir, sonrakı dəyişikliklərlə).
 15. Criminal Code of the Russian Federation, No. 63-FZ of 13 June 1996, as amended (in Russian / Уголовный кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 г. № 63-ФЗ, с последующими изменениями).
 16. Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan. Approved by Law No. 907-IQ of 14 July 2000, as amended (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. 14 iyul 2000-ci il tarixli 907-IQ nömrəli Qanunla təsdiq edilmişdir, sonrakı dəyişikliklərlə).
 17. Decision of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan “On the Practice of Application of Compulsory Measures of Medical Nature by the Courts”, No. 8 of 8 November 2012 (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Məhkəmələr tərəfindən tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqi təcrübəsi haqqında” 8 noyabr 2012-ci il tarixli, 8 sayılı Qərarı).
 18. Foucault, M. History of Madness in the Classical Age. Translated from French by I. K. Staf. Saint Petersburg: Universitetskaya Kniga, 1997, 576 pages. (Kniga sveta series) (in Russian / Фуко М. История

- безумия в классическую эпоху / пер. с фр. И. К. Стаф. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 576 страниц. – (Книга света).).
19. Gröning, L., Dimitrova, S. Criminal insanity in Bulgaria and Norway: Analysing the prospect of a common approach. *International Journal of Law and Psychiatry*, Vol. 87, 2023, 101866.
URL: <https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2023.101866> (last access: 21.05.2026)
20. Kubantsev, S. P. The M’Naghten Rules as a Concept of Insanity in the Criminal Law of the USA. *Journal of Russian Law*, No. 7, 2005, p. 127 (in Russian / Кубанцев С. П. Правила Макнатена как концепция невменяемости в уголовном праве США // Журнал российского права. 2005. № 7. С. 127.).
21. Large, M., Kapur, N. Psychiatric hospitalisation and the risk of suicide. *The British Journal of Psychiatry*, Vol. 212, No. 5, 2018, p. 269-273.
URL: <https://doi.org/10.1192/bjp.2018.22> (last access 26.05.2026)
22. Law of the Republic of Azerbaijan on Psychiatric Care, No. 927-IQ of 12 June 2001, as amended (in Azerbaijani / “Psixiatriya yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 12 iyun 2001-ci il, № 927-IQ, sonrakı dəyişikliklərlə).
URL: <https://e-qanun.az/framework/2698> (last access: 21.05.2026)
23. Loshchinkin, V. V. Formation and Development of Russian Criminal Legislation on Compulsory Medical Measures Applied to Mentally Ill Persons Who Committed Socially Dangerous Acts After the October Revolution of 1917. *Bulletin of Tomsk State University. Law*, No. 1, 2013, p. 11-13 (in Russian / Лощинкин В. В. Становление и развитие российского уголовного законодательства о принудительных мерах медицинского характера, применяемых к психически больным лицам, совершившим общественно опасные деяния, после Октябрьской революции 1917 года // Вестник Томского государственного университета. Право. 2013, № 1. С.11-13.).
24. Mammadova, L.I. Features of Proceedings in the Criminal Procedure of the Republic of Azerbaijan Concerning Certain Categories of Persons. Textbook. Baku: Baku State University Publishing House, 2025, 248 pages. (in Azerbaijani / L.İ.Məmmədova. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində ayrı-ayrı kateqoriya şəxslər barəsində icraatın xüsusiyyətləri. Dərs vəsaiti. Bakı, BDU Nəşr Evi, 2025, 248 s.).
25. Mammadova, L. I., Zeynalova, A. Characteristics of Forensic Assessment for Perpetrators Who Committed a Negligent Crime and Subsequently Developed Mental Illness Post-Offense. *International Law and Integration Problems*, No. 2 (67), 2023, p. 4-12.
26. Mikhailova, A. V. Socially Dangerous Behavior of Insane Persons: Current Criminological Problems. *Russian Investigator*, No. 2, 2009, p.

- 3–4 (in Russian / Михайлова А. В. Общественно опасное поведение невменяемых: актуальные криминологические проблемы // Российский следователь. 2009, № 2. С. 3–4.).
27. Nazarenko, G. V. Compulsory Medical Measures. Leningrad Law Journal, No. 1, 2008, p. 81-98 (in Russian / Назаренко Г. В. Принудительные меры медицинского характера // Ленинградский юридический журнал. 2008, № 1. С. 81-98.).
28. Parks-Savage, A., Archer, L., Newton, H., Wheeler, E., Huband, S. R. Prevention of medical errors and malpractice: Is creating resilience in physicians part of the answer? International Journal of Law and Psychiatry, Vol. 60, 2018, p. 17-23.
URL: <https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2018.06.006> (last access 21.05.2026)
29. Polubinskaya, S. V., Makushkina, O. A. Organizational and Legal Problems of Executing Compulsory Observation and Treatment by a Psychiatrist in Outpatient Conditions. Social and Clinical Psychiatry, No. 3, 2014, p. 94–96 (in Russian / Полубинская С. В., Макушкина О. А. Организационно-правовые проблемы исполнения принудительного наблюдения и лечения у врача-психиатра в амбулаторных условиях // Социальная и клиническая психиатрия. 2014. № 3. С. 94–96.).
30. Schleim, S. Brains in context in the neurolaw debate: The examples of free will and “dangerous” brains. International Journal of Law and Psychiatry, Vol. 35, No. 2, 2012, p. 104–111.
URL: <https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2012.01.001> (last access: 21.05.2026)
31. Sekretareva, T. M. Medical Concept of Understanding the Causality of Behavior Violating General Social Norms. Medical Law, No. 4, 2011, p. 26–35 (in Russian / Секретарева Т. М. Медицинская концепция понимания причинности поведения, нарушающего общие социальные нормы // Медицинское право. 2011. № 4. С. 26–35.).
32. Shishkov, S. N. Criteria of Insanity in English Criminal Law of the 18th Century. Law and Politics, No. 2, 2007, p. 14–16 (in Russian / Шишков С. Н. Критерии невменяемости в английском уголовном праве XVIII века // Право и политика. 2007, № 2. С. 14-16.).
33. Shishkov, S. N. Execution of Compulsory Medical Measures. Legality, No. 6, 2007, p. 5–7 (in Russian / Шишков С. Н. Исполнение принудительных мер медицинского характера // Законность. 2007, № 6. С. 5–7.).
34. Shishkov, S. N. Legal Aspects of the Application of Compulsory Medical Measures. In: Compulsory Treatment in the System of Prevention of Socially Dangerous Actions of the Mentally Ill. Moscow, 1987, 112 pages. (in Russian / Шишков С. Н. Правовые аспекты применения принудительных мер медицинского характера //

- Принудительное лечение в системе профилактики общественно опасных деяний психически больных. М., 1987. – 112 страниц.).
35. Smirnov, V. G. Functions of Soviet Criminal Law: Subject, Tasks and Methods of Criminal-Law Regulation. Leningrad: Leningrad State University named after A. A. Zhdanov Publishing House, 1965, 187 pages. (in Russian / Смирнов В. Г. Функции советского уголовного права: предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та им. А. А. Жданова, 1965. – 187 страниц.).
36. Sorokina, T. S. History of Medicine: Textbook for Students of Higher Medical Educational Institutions. 9th ed., stereotyped. Moscow: Akademiya Publishing Centre, 2009, 560 pages. (in Russian / Сорокина Т. С. История медицины: учебник для студ. высш. мед. учеб. заведений. – 9-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. – 560 страниц.).
37. Spasennikov, B. A. Compulsory Medical Measures: History, Theory, Practice. Saint Petersburg: Yuridicheskiy Tsentr Press, 2003, 410 pages. (Theory and Practice of Criminal Law and Criminal Procedure series) (in Russian / Спасенников Б. А. Принудительные меры медицинского характера: история, теория, практика. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 410 страниц. – (Теория и практика уголовного права и уголовного процесса)).
38. Spasennikov, B. A., Spasennikov, S. B. Mental Disorders and Their Criminal-Law Significance: Study Guide. Moscow: Yurlitinform, 2011, 272 pages. (in Russian / Спасенников Б. А., Спасенников С. Б. Психические расстройства и их уголовно-правовое значение: учебное пособие. – М.: Юрлитинформ, 2011. – 272 страниц.).
39. Stepashin, V. M. Treatment of Persons Suffering from Alcoholism or Drug Addiction as a Criminal-Law Compulsory Medical Measure. Bulletin of Omsk University. Law, No. 2, 2014, p. 206–209 (in Russian / Степашин В. М. Лечение лиц, страдающих алкоголизмом или наркоманией, как уголовно-правовая принудительная мера медицинского характера // Вестник Омского университета. Серия «Право». 2014. № 2. С. 206–209.).
40. Turkish Criminal Code, Law No. 5237 of 26 September 2004, as amended (in Turkish / Türk Ceza Kanunu, Kanun No. 5237, 26.09.2004, sonraki değişikliklerle).
41. Vinogradov, I. V., Tomilin, V. V. Forensic Medicine. Textbook. Moscow: Meditsina, 1991, 240 pages. (in Russian / Виноградов И. В., Томилин В. В. Судебная медицина: Учебник. – М.: Медицина, 1991. – 240 страниц.).

HISTORICAL DEVELOPMENT AND CONTEMPORARY LEGAL APPROACHES TO THE APPLICATION OF COMPULSORY MEDICAL MEASURES

LALA MAMMADOVA*

Abstract

The article provides a comprehensive examination of the legal nature of compulsory medical measures, their historical evolution, and the mechanisms of their application within modern criminal law systems. In the initial phase of the research, the transformation of the relationship between mental illness and criminal liability across various historical periods is analyzed - beginning with ancient beliefs dominated by supernatural conceptions, moving to the rational medical approach of the Hippocratic school, the normative constructions of Roman law that took intellectual and volitional impairments into account, and the objective criteria introduced by the Constitutio Criminalis Carolina. The influence of medieval religious perceptions on the substance of legal decisions, as well as the development of the forensic medical examination institution resulting from the scientific advancement of medicine from the 17th century onwards, is highlighted.

In the analytical part, the article employs comparative legal methodology, primarily on the basis of French experience, to study the conditions for applying compulsory medical measures in foreign criminal law practice, the balance between their preventive, therapeutic, and protective functions, and the harmonization of judicial decision-making powers with medical opinions. Subsequent sections examine the legal regulation of this institution under the Criminal Code and the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan, including procedures of application, forms of compulsory treatment, the legal regime of time limits, and mechanisms ensuring judicial oversight.

The study demonstrates that compulsory medical measures are not only an adequate response mechanism to unlawful acts committed by socially dangerous, mentally disordered, legally insane individuals but also represent a legal institution requiring a delicate balance in terms of the protection of human rights. In addition, the question of the international legal legitimacy of this institution is discussed on the basis of Article 14 of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities and the concluding observations adopted by the Committee on the Rights of Persons with Disabilities in respect of Azerbaijan in 2024. The article provides a scientific assessment of the safeguarding of fundamental rights

* PhD in Law / Lecturer, Faculty of Humanities and Social Sciences, Karabakh University /
Lecturer, Department of Criminal Procedure, Faculty of Law, Baku State University / email:
lala.mammadova@qu.edu.az

during the application of compulsory medical measures, the boundaries of their legitimacy, and the necessity of harmonization with international standards.

Keywords: *compulsory measures of medical nature, insanity, forensic psychiatric examination, judicial oversight, protection of human dignity, legal legitimacy, international standards.*

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И СОВРЕМЕННЫЕ ПРАВОВЫЕ ПОДХОДЫ К ПРИМЕНЕНИЮ ПРИНУДИТЕЛЬНЫХ МЕР МЕДИЦИНСКОГО ХАРАКТЕРА

ЛАЛА МАМЕДОВА*

Резюме

В статье комплексно исследуется правовая сущность принудительных мер медицинского характера, история их развития и механизмы применения в современных системах уголовного права. На первом этапе исследования анализируется трансформация взаимосвязи между психическим расстройством и уголовной ответственностью в различные исторические периоды — начиная от древних верований, основанных на сверхъестественных представлениях, переходя к рациональному медицинскому подходу школы Гиппократ, нормативным конструкциям римского права, учитывающим интеллектуально-волевые нарушения, и объективным критериям Каролины. Показано влияние религиозных представлений Средневековья на содержание правовых решений, а также формирование института судебно-медицинской экспертизы вследствие научного прогресса медицины начиная с XVII века.

В аналитической части статьи, прежде всего на основе французского опыта, с использованием сравнительно-правового метода рассматриваются условия применения принудительных мер медицинского характера в зарубежной уголовно-правовой практике, баланс их профилактической, лечебной функций и функции безопасности, а также вопросы согласования полномочий суда по принятию решений с медицинским заключением. В последующих разделах анализируется правовое регулирование данного института в Уголовном и Уголовно-процессуальном кодексах Азербайджанской Республики, включая порядок применения, формы принудительного лечения, правовой режим сроков и механизмы обеспечения судебного контроля.

* Доктор философии в области права / Преподаватель, Факультет гуманитарных и социальных наук, Карабахский Университет / Преподаватель, Кафедра уголовного процесса, Юридический факультет, Бакинский Государственный Университет / email: lala.mammadova@qu.edu.az

Исследование показывает, что принудительные меры медицинского характера являются не только адекватным механизмом реагирования на противоправные деяния, совершённые социально опасными, психически расстроенными, невменяемыми лицами, но и представляют собой правовой институт, требующий особого баланса с точки зрения защиты прав человека. Кроме того, вопрос о международно-правовой легитимности данного института рассматривается на основе статьи 14 Конвенции ООН о правах инвалидов и заключительных замечаний, принятых Комитетом по правам инвалидов в отношении Азербайджана в 2024 году. В статье даётся научная оценка соблюдения фундаментальных прав при применении принудительных мер медицинского характера, границ их легитимности и необходимости их приведения в соответствие с международными стандартами.

Ключевые слова: принудительные меры медицинского характера, невменяемость, судебно-психиатрическая экспертиза, судебный контроль, защита человеческого достоинства, правовая легитимность, международные стандарты.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.10.2025

Çapa qəbul: 05.06.2026

AZƏRBAYCANDA YUVENAL ƏDLİYYƏ SİSTEMİNİN İNKİŞAFI: MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

VÜSALƏ MURADKANLI*

Xülasə

Məqalədə yuvenal ədliyyə anlayışı, onun nəzəri əsasları, beynəlxalq hüquqi mənbələri müəllif tərəfindən təhlil edilmişdir. Yuvenal ədliyyənin dar və geniş mənada mahiyyəti izah olunmuş, sosial-reabilitasiya tədbirləri, müxtəlif təsisatların kompleks fəaliyyəti və uşaq hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş müasir bərpaedici modelin üstünlükləri əsaslandırılmışdır. Eyni zamanda BMT-nin Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyası, Uşaq hüquqları haqqında Bəyannamə kimi fundamental sənədlər, həmçinin bu sahəni tamamlayan BMT Baş Məclisinin 1985-ci il noyabrın 29-da qəbul etdiyi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə aid minimal Standart Qaydaları (Pekin Qaydaları), BMT Baş Məclisinin 1990-ci il dekabrın 14-də qəbul etdiyi Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin önlənməsi üzrə Rəhbər Prinsipləri (Ər-Riyad Prinsipləri), BMT tərəfindən 1990-cı ildə qəbul edilən Qeyri-həbs qətimkan tədbirlərinə dair minimal standart Qaydaları (Tokio Qaydaları), BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının 2005-ci ildə qəbul etdiyi 20 sayılı Qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş Cinayətin qurbanı və şahidi olmuş uşaqların ədalət mühakiməsində iştirakına dair Rəhbər Prinsiplər kimi mühüm beynəlxalq aktlar öz əksini tapır. Bu sənədlərlə yanaşı, həm də Uşaq hüquqları Komitəsinin 10 və 24 sayılı Ümumi Şərhləri məsələni məhkəməyə çıxarmadan həll etmək və əsas hüquqi prinsipləri düzgün tətbiq etmək üçün izahlar verir. Məqalədə Azərbaycan Respublikasında yuvenal ədliyyə sahəsində dövlət siyasəti və milli qanunvericiliyin vəziyyəti təhlil edilmiş, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamları və Ali Məhkəmə Plenumunun 30 iyun 2008-ci il tarixli 4 nömrəli Qərarı əsasında yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət işləri üzrə vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşdırılması və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedentlərinin hüquqi əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Həmçinin qeyri-hökumət təşkilatlarının bu sahədəki fəaliyyəti və yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının müdafiəsi üçün dərc etdirdikləri alternativ hesabatlarının əhəmiyyəti göstərilmişdir. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin müvafiq yerli və beynəlxalq qurumlarla sıx əməkdaşlığı misal gətirilərək, yuvenal ədliyyənin ancaq cəzalandırıcı xarakter daşmadığı,

* Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru / Azərbaycan Respublikasını Vəkillər Kollegiyasının üzvü / email: muradxanlivusala@gmail.com

kompleks hüquqi yanaşma tələb etdiyi qeyd olunur. BMT-nin Rəhbər Prinsipləri və “Ubuntu” nəzəriyyəsi kimi konseptlər uşağı mühitdən təcrid etmədən, cinayətkarlığın kök səbəblərini ailə, təhsil və sosial siyasətdə aradan qaldırmağı məqsəd kimi qeyd edir. Bu çərçivədə yuvenal ədliyyənin tətbiqinin müsbət və mənfi tərəfləri müqayisəli şəkildə araşdırılmış, müxtəlif dövlətlərin təcrübəsi əsasında mövcud problemlər və risk yaradan hallar təhlil edilmişdir. Məqalənin sonunda müəllif tərəfindən statistik məlumatlara əsasən təhlil aparılmış, Azərbaycanda yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının daha səmərəli müdafiəsi və cinayətkarlığın profilaktikası məqsədilə qanunvericiliyin, sosial siyasətin, təhsil sisteminin və ailə institutunun gücləndirilməsinə yönəlmiş elmi-praktik təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: yuvenal ədliyyə, yetkinlik yaşına çatmayanlar, uşaq hüquqları, “Ubuntu” nəzəriyyəsi, milli qanunvericilik, beynəlxalq standartlar, profilaktik tədbirlər, BMT-nin rəhbər prinsipləri, Uşaq Hüquqları Komitəsinin Ümumi şərtləri, QHT-lərin fəaliyyətləri.

I. Yuvenal ədliyyənin anlayışı və tarixi-nəzəri əsasları

Yuvenal ədliyyə yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərə görə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üsullarının məcmusudur. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 84.1-ci maddəsinə görə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər dedikdə, cinayət əməlini icra edərkən 14 yaşı tamam olsa da, 18 yaşına çatmayan şəxslər hesab edilir [4]. Yetkinlik yaşına çatmayanların əməllərinə fərqli yanaşma konsepsiyası Roma hüququnda da əks olunmuşdur. Bu tarixi yanaşmada qeyd edilir ki, yetkinlik yaşına çatmayanların intellektual qabiliyyəti olmadığından dolayı onları qanuna qarşı cinayət törətmiş hesab etmək olmazdı, buna görə də onlar tam məsuliyyət daşıya və cəzalandırıla bilməzdilər [3, s. 8].

XIX əsrin ikinci yarısında pozitivist kriminologiya yanaşmasının meydana gəlməsi ilə cinayətkar əməlin azad iradə xaricində yarandığı vurğulandı. Hüquq pozuntusu sayılan davranışın törədilməsinin əsas səbəbi kimi hüquqpozucusunun şəxsi nəzarətinin yox, ondan kənarda olan sosial, psixoloji, bioloji faktorların rolunun böyük olduğu qeyd edilirdi. Bu inanc isə uşaqların mənfi mühitin təsirindən uzaqlaşmış, cinayət dolu bir həyat sürməkdən qoruna biləcəyini ehtimal edən “*parens patriae*” yanaşmasına dəstək verirdi [52, s. 309].

Beynəlxalq meyarlar yuvenal ədliyyə anlayışına yalnız cinayət törətməkdə ittiham olunan və yaxud məhkum olunan uşaqları daxil etmir, bu anlayışa daha geniş yanaşaraq məhkəmə icraatında zərərçəkmiş və şahid statusunda tanınan uşaqları da daxil edir [16, s. 242]. Bu mövzuda alimlərin araşdırması fərqlidir, məsələn, bir mövqedə qeyd edilir ki, yuvenal ədliyyənin əsas məqsədi 18 yaşdan kiçik uşaqların ədalət mühakiməsini böyüklərin ədalət mühakiməsindən fərqləndirməkdir və bu sistem rehabilitasiya xarakterli olmalıdır [44, s. 100]. Məhz bu yanaşmanı tamamlayan Qabriel.N.Faynder qeyd edir ki, müasir

yuvenal ədliyyənin əsas məqsədi şəxsin nə etdiyini deyil, kim olduğunu araşdırmaqdır [18, s. 141].

Yuvenal ədliyyəni həm hüquqi və coğrafi xüsusiyyətlərinə görə, həm də onun istinad etdiyi nəzəri yanaşmalara əsasən təsnif etmək olar. Bu təsnifata rifah, ədalət, minimal müdaxilə, neo-korreksionist və bərpaedici ədliyyəni daxil etmək olar [6, s. 201]. Bütövlükdə, yuvenal ədliyyə məfhumu iki mənada - dar və geniş mənada fərqləndirilir:

Dar mənada yuvenal ədliyyə - məhkəmə sisteminin ixtisaslaşmış bir qoludur. Geniş mənada yuvenal ədliyyə - dövlət orqanları, qeyri-hökumət təşkilatları, və təsisatları tərəfindən həyata keçirilən, yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının, azadlıqlarının və qanuni mənafeələrinin qorunmasını təmin etmək üçün hazırlanmış hüquqi, tibbi, sosial, psixoloji, pedaqoji, reabilitasiya, digər prosedurlar və proqramlar məcmusudur [10].

Bəzi ölkələrdə bu geniş anlayışa uyğun olaraq yuvenal ədliyyə ailə problemləri və uşaq hüquqları ilə məşğul olan orqan və ictimai təşkilatlardan ibarət yuvenal ədliyyə sisteminin bir hissəsidir. Yuvenal ədliyyə sistemi isə qanun pozucusu hesab edilən yetkinlik yaşına çatmayanlarla işləyən müxtəlif təsisatların və təşkilatların şəbəkəsidir. Bu qurum və təşkilatlara polis, məhkəmələr, prokurorluq orqanları, penitensiar xidmət müəssisələri, icra və probasiya xidmətləri, yetkinlik yaşına çatmayanlarla əlaqədar fəaliyyət göstərən digər təsisatlar da daxildir [19, s. 48-51].

Yuvenal ədliyyə yalnız cəzalandırıcı xarakterdən ibarət ola bilməz. Bu kompleks yanaşma həm də sosial işçinin yuvenal ədliyyə sistemindəki aparıcı rol oynamasını şərtləndirir. Sosial işçi polis, prokuror, yetkinlik yaşına çatmayanların işinə baxan hakim, məhkəmə və eyni zamanda yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin ailəsi və zərərçəkənin ailəsi arasında əlaqə və vasitəçiliyi öz üzərinə götürür [26, s. 39]. Bəzi fərqli təcrübələr göstərir ki, təsisatların fəaliyyət prinsipləri və yuvenal ədliyyə sistemləri fərqli nəzəri yanaşmalara əsaslanır və nəzəri bünövrəsi elmi ədəbiyyatda müxtəlif cür təsnif edilir. Hüquq ədəbiyyatında buna misal olaraq uşaq ədliyyə sistemləri mahiyyət etibarı ilə cinayət nəzarət, reabilitasiya və ədalətli məhkəmə araşdırması modeli kimi təsnif edilmişdir [53, s. 7].

Bununla yanaşı, sosial-pedaqoji və reabilitasiya yönümlü sistemlər hələ ilkin formalaşmağa başladığı vaxtlardan etibarən kəskin ziddiyyətlərlə qarşılaşmışdır. Tarixi faktlardan məlumdur ki, 1825-ci ildə Nyu-Yorkda əsas qoyulan uşaq islah müəssisəsinin yaradıcılarının əsas məqsədi uşaqları yoxsulluqdan, baxımsızlıqdan və onlar üçün müəyyən olunan sərt cəza tədbirlərindən müdafiə etmək idi. Lakin təşəbbüskarlar bu məqsəddən ciddi şəkildə yayındılar. Bu sistemin banilərindən biri olan Tomas Eddinin mövqeyinə əsasən uşaqları qorumaq adı altında onları itaətkar etmək, davranışlarını dəyişdirmək üçün sərt cəza və ağır intizam qaydalarından istifadə olunurdu [42, s. 1192-1193].

Geniş mənada yuvenal ədliyyəyə UNICEF-in təşəbbüsü olan “Uşaq dostu məktəb” konsepsiyasını misal göstərmək olar. Bu məktəblər uşaqların hüquqlarını həyat reallığına əsasən təhsil imkanını tanıyır və ailəyönümlü xarakter daşıyır,

həmçinin onların sosial, psixoloji, pedaqoji inkişafını ehtiva edir [27, s. 5]. Müasir yuvenal ədliyyə sistemlərində əsas məqsəd sosial proqramlar tətbiq olunan zaman uşaqların hüquqları və azadlıqlarının başlıca meyar kimi rəhbər tutmaqdır.

II. Yuvenal ədliyyənin mənfə və müsbət tərəfləri

Hazırkı dövrdə yuvenal ədliyyənin dar mənada və sərt olaraq tətbiq edilməsi məsələsində mütəxəssislərin fikirləri fərqlidir. Onun tərəfdarları olduğu kimi əleyhdarları da var. Hər iki tərəfin öz arqumentləri və istinad etdiyi hallar mövcuddur. Yuvenal ədliyyənin əleyhdarları olan müəlliflərin fikrincə yuvenal ədliyyənin “risk qrupuna” uşağı təkbəşinə böyüdən atalar və analar, həmçinin aztəminatlı və çoxuşaqlı ailələr daxildir. Yuvenal ədliyyənin tətbiq edilməsinin əleyhdarı olan müəlliflərdən biri vurğulayır ki, Rusiyanın hər regionunda uşaqların valideynlərdən alınmasının öz əsasları vardır. Həmin əsasların siyahısı məhdudlaşdırılmayıb və qanunvericilik aktlarında uşaqların valideynlərdən hansı hallarda alınacağı barədə konkretləşmiş siyahı yoxdur. Beləliklə də uşaqların və valideynlərin hüquqlarının pozulması üçün əlverişli şərait yaranmış olur [51, s. 87-99].

Avropa təcrübəsi də göstərir ki, uşaqların valideynlərdən alınmasında məhkəmənin mülahizəsi daha çox rol oynayır. Məsələn İsveçdə baş vermiş hadisəni nəzərdən keçirə bilərik. Belə ki, 5 yaşlı qızın valideynləri onu normadan çox qidalandırdıqlarına, uşağın çəkisinin normadan çox, yəni 43 kq-a çatmasına səbəb olduqlarına, beləliklə də uşağın gələcəkdə ciddi xəstəliklər tapmasına yol açdıqlarına görə Höteborq məhkəməsi bu uşağın hər iki valideyndən alınması barədə qətnamə qəbul etmişdi [45].

Dar mənada yuvenal ədliyyə əleyhdarlarının fikrincə qanunvericilikdə dəyişiklik etməklə kifayətlənmək, yuvenal məhkəmə və yuvenal polis idarələrinin yaradılmasını təşkil etmək yetkinlik yaşına çatmayanların problemini həll etmək gücündə deyildir. Onların fikrincə, məsələyə daha köklü, hərtərəfli və kompleks yanaşmaq lazımdır. Həmin müəlliflərin fikrincə, yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığa meyillənməsinin kök səbəblərini onların ailəsində, aldıkları təhsildə, böyüdükləri mühitdə, təsirləndikləri kütləvi informasiya və media vasitələrində, aparılan sosial siyasətdə axtarmaq lazımdır.

Dar anlamda yuvenal ədliyyə uşağı cinayətkar mühitdən ayırmaqla yanaşı onu sosial bağlarından da qoparır. Eyni zamanda, bu dar yanaşma zamanı nəzarət mexanizminin mahiyyətində ziddiyyətlər meydana çıxır. Bu ziddiyyət özünü daha çox cəzalandırma və reabilitasiya formasının toqquşmasında göstərir. Müasir yanaşmalar reabilitasiyanı ön plana çıxarırlar. Reabilitasiya modelinə “sonrakı qayğı” planını nümunə göstərmək olar. Sözügedən bu plan uşağın azadlığa çıxdıqdan sonra cəmiyyətə adaptasiyasını nəzərdə tutur və təhsil, iş xidmətləri, məsləhət kimi məsələləri aid edir [31, s. 6]. Bu planının praktiki tətbiqinə Vaşinqton İnteqrasiya Olunmuş Müalicə Modelini göstərmək olar [8, s. 9].

Bu sahədə aparılan tədqiqatda qeyd edilir ki, yetkinlik yaşına çatmayan hüquqpozanların sosial və əxlaqi qabiliyyətlərinə diqqət etmədən onların akademik bacarıqlarla məşğul olması faydasızdır hesab olunur, buna görə də

islah-əmək müəssisələrində işləyən müəllimlər uşaqların öyrənməyə marağını artırmaq üçün geniş şəkildə innovativ metodlardan istifadə etməlidirlər [20, s. 1]. Bu yanaşmanın praktiki tətbiqi kimi nümunə olaraq göstərmək olar ki, Massaçusets ştatının qanunvericiliyinə görə təqsirləndirilən yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlara münasibətdə onların cinayətkar şəxs kimi deyil, köməyə və dəstəyə ehtiyacı olan uşaqlar kimi yanaşılması nəzərdə tutulur [21, s. 99].

Yuvenal ədliyyə mexanizmlərinin effektivliyi yalnız cəzanın təxirə salınması ilə deyil, sınaq müddəti ərzində uşağa tətbiq ediləcək təsir tədbirlərinin keyfiyyəti ilə ölçülür. Ubuntu fəlsəfəsi və nəzəriyyəsi Cənubi Afrika Respublikasının 2008-ci il tarixli “Uşaq ədliyyəsi haqqında” Qanununun 2-ci maddəsinin (b) bəndində hüquqi ifadəsini tapır. Həmin maddənin məzmununa görə özünəhörmət, məsuliyyət, digərlərinin hüquqları, barışıq və hamının iştirakı kimi prinsiplər yer almışdır. Həmin bənddə həmçinin uşaqlarda ləyaqət və öz dəyərini dərk etmə hissinin gücləndirilməsi və məsuliyyət məsələləri, başqalarının insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət, habelə uşaqların reinteqrasiyası məqsədilə valideynlərin, ailələrin, zərərçəkmiş şəxslərin və digər şəxslərin prosesdə iştirakı nəzərdə tutulur. Elə bu prinsiplərə əsasən uşağa fərdi yanaşmaq lazımdır, lakin bu yanaşmanı həyata keçirərkən onu olduğu mühitdən təcrid etmək olmaz. Burada uşaqlar sosial əlaqələrin içində bütöv bir şəxsiyyət kimi nəzərə alınmalıdır [23, s. 68-69].

Yeri gəlmişkən BMT Baş Məclisinin 1990-cı il dekabrın 14-də qəbul etdiyi Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin önlənməsi üzrə BMT-nin Rəhbər Prinsipləri bu istiqamətdə əsas fikirləri özündə əks etdirir. Təsədüfi deyil ki, bu Rəhbər Prinsiplərin 11-19-cu maddələri ailə institutuna, 20-31-ci maddələri təhsilə, 32-39-cu maddələri icmaya, 40-44-cü maddələri kütləvi informasiya vasitələrinə, 45-51-ci maddələri sosial siyasətə həsr edildiyi halda, yalnız 52-59-cu maddələri qanunvericiliyə və hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyətinə həsr olunmuşdur.

III. Yuvenal ədliyyə və beynəlxalq hüquq

Yuvenal ədliyyənin beynəlxalq hüquqi əsası olaraq aşağıdakı sənədləri göstərmək olar: BMT-nin 20 noyabr 1959-cu il tarixli Uşaq hüquqları Bəyannaməsi [56]; BMT-nin 20 noyabr 1989-cu il tarixli Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyası [57].

Bu əsas sənədlərdən başqa həm də aşağıdakı yardımçı sənədlərə də diqqət edilməsi məqsədəuyğun olardı: BMT Baş Məclisinin 1985-ci il noyabrın 29-da qəbul etdiyi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə aid minimal Standart Qaydaları (Pekin Qaydaları) [61]; Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin 1987-ci il tarixli 20 sayılı Yetkinlik yaşına çatmayanların törətdiyi hüquqazidd əməllərə qarşı sosial reaksiyalar haqqında Təvsiyəsi [36]; BMT Baş Məclisinin 1990-cı il dekabrın 14-də qəbul etdiyi Azadlıqdan məhrum edilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların müdafiəsi üzrə Qaydaları [41]; BMT tərəfindən 1990-cı ildə qəbul edilən Qeyri-həbs qətimkan tədbirlərinə dair minimal standart Qaydaları

(Tokio Qaydaları) [60]; BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası tərəfindən 2002-ci ildə qəbul edilən Cinayət İşlərində Bərpaedici Ədliyyə Proqramlarının İstifadəsinə dair BMT Əsas Prinsipləri [5]; BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının 2005-ci ildə qəbul etdiyi 20 sayılı Qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş Cinayətin qurbanı və şahidi olmuş uşaqların ədalət mühakiməsində iştirakına dair Rəhbər Prinsiplər [58]; Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin 2008-ci il tarixli 11 sayılı üzv dövlətlərə Sanksiyalara və ya tədbirlərə məruz qalan yeniyetmə hüquqpozanlar üçün Avropa Qaydaları haqqında Təvsiyəsi [35]; BMT İnsan Hüquqları Şurasının 2011-ci il sentyabrın 24-də qəbul etdiyi Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində insan hüquqları, xüsusilə də yetkinlik yaşına çatmayanların ədliyyəsi [22]; Avropa Şurasının Parlament Assambleyasının 2011-ci il tarixli 1796 nömrəli Gənc hüquqpozanlar: Sosial tədbirlər, təhsil və reabilitasiya haqqında Qətnaməsi [38]; və s.

BMT təkcə bu mövzuda konvensiyalar, bəyannamələr, qaydalar və rəhbər prinsiplər qəbul etməklə kifayətlənmir. BMT-nin müvafiq qurumları həm də şərtlər verməklə üzv dövlətlər arasında olan anlaşılmazlığı aradan qaldırır. Belə şərtlərə BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsinin yuvenal ədliyyədə uşaq hüquqlarına dair əsas prinsiplərini tənzimləyən 2007-ci il tarixli 10 sayılı Ümumi Şərhini [54] və onun davamı xarakterində olan 24 sayılı Ümumi Şərhini [55] nümunə olaraq göstərmək olar. Belə ki, bu şərtlər məhz yuvenal ədliyyənin əsas problemlərinə həsr olunmuşdur.

IV. Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətində yuvenal ədliyyə

Azərbaycan Respublikasında yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının qorunması, onların hüquq pozuntularının və baxımsızlığının önənlənməsi Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası haqqında 24 may 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə nizama salınır [24].

“2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”-nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 15 sentyabr 2008-ci il tarixli, 3043 nömrəli Sərəncamı da bu zaman xüsusi qeyd edilməlidir. Sərəncamla təsdiq edilmiş həmin Proqramın 7-ci fəslində yuvenal ədliyyənin inkişaf etdirilməsi məqsədilə yuvenal hakimlər korpusu və müstəqil Yuvenal Polis Departamentinin təsis edilməsi, yuvenal məhkəmə işləri ilə məşğul olan hüquqşünasların (vəkillərin) bacarıqlarının artırılması, eləcə də yuvenal ədliyyə sistemi modeli yaradılaraq, seçilmiş pilot rayonlarda tətbiq edilməsi qeyd edilmişdir [34].

“Uşaqlara dair Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2020–2025-ci illər üçün Fəaliyyət Planı”-nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 27 noyabr 2020-ci il tarixli, 2306 nömrəli Sərəncamı da xüsusi yer tutur. Həmin Planın 5.3.15-ci bəndinə əsasən icraçı qurum olaraq Nazirlər Kabinetinə, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinə, Daxili İşlər Nazirliyinə, Ədliyyə Nazirliyinə hakimlər, habelə prokurorluq, polis və digər

hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları üçün yetkinlik yaşına çatmayanlarla davranış qaydalarının hazırlanması və təlim proqramlarının həyata keçirilməsi tapşırılmışdır [33]. Bu tapşırığın icrası ilə əlaqədar olaraq “Prokurorluq, polis və digər hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları üçün yetkinlik yaşına çatmayanlarla davranışa dair” metodik vəsait hazırlanmış və Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitə sədrinin 04 aprel 2024-cü il tarixli, 3-30/3-1-82/2024 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir. Bu metodik vəsait prokurorluq, polis və digər hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları ilə yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında ünsiyyətin təkmilləşdirilməsini hədəfləyir [46].

Qeyd edilməlidir ki, polis bölməsində polis əməkdaşları ilə ünsiyyətdə olmaq çox vaxt uşaqların ədalət mühakiməsi ilə ilkin qarşılaşması olur. Bu səbəbdən bu qarşılaşma uşaqların bütün prosesə olan münasibətini müəyyən edir. Təcrübə onu göstərir ki, bu qarşılaşmada ciddi nöqsanlar öz əksini tapır. Məsələn, Böyük Britaniyada polislərin davranışı yüksək qiymətləndirilsə də, lakin saxlama otaqlarında lazımı avadanlıqların olmaması tənqid edilirdi. Fransada isə əsas problem uşağın dindirildiyi otağın əlverişsizliyi, otağın hamı üçün açıq olması, danışıqların hamı tərəfindən eşidilməsi idi [17, s. 29].

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi də yuvenal ədliyyənin inkişafını diqqət mərkəzində saxlayır. Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən keçirilən tədbirlərdə Daxili İşlər Nazirliyinin, Elm və Təhsil Nazirliyinin, UNİCEF-in, Ombudsman aparatının, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin, Sosial Xidmətlər Agentliyinin və uşaq hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən digər qurumların nümayəndələrinin iştirakı onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan dövləti yuvenal ədliyyəyə dar mənada deyil, geniş mənada yanaşır [28].

V. Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyi və yuvenal ədliyyə

Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyi əsasında dar mənada yuvenal ədliyyənin tətbiq edilərək yuvenal məhkəmələrin olmaması heç də o demək deyildir ki, Azərbaycan qanunvericiliyində yetkinlik yaşına çatmayanlarla bağlı müddəalar yoxdur. Ölkəmizdə yetkinlik yaşına çatmayanlarla bağlı qanunvericilik bazası mütəmadi olaraq təkmilləşdirilir və yeni hüquqi aktlar qəbul olunur. Buna misal olaraq 3 mart 2026-cı ildə qəbul olunmuş Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu göstərmək olar. Həmin Qanunun 29.2-ci maddədə uşaqlarla bağlı icraatın onların yaşına uyğun, aydın, təxirəsalınmaz, ədalətli və ləyaqətinə hörmət prinsipləri əsasında həyata keçirilməsini nəzərdə tutur ki, bu da beynəlxalq yuvenal ədliyyə standartlarının milli qanunvericilikdə birbaşa təzahürüdür [25].

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin V bölməsi yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti adlanır və məhz yetkinlik yaşına çatmayanlarla bağlı müddələri özündə əks etdirir [11]. Milli qanunvericiliyin eyni yanaşmasını Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində görmək mümkündür. Belə ki, həmin məəcəllənin X bölməsinin "L" fəslə yetkinlik

yaşına çatmayanlar barəsində icraatın xüsusiyyətləri adlanır və sözügedən sahədə prosessual normaları özündə əks etdirir [12].

Uşaqların və yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində əsas yerlərdən birini Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi tutur. Bu Komitənin Əsasnaməsinin 8.1-1 maddəsinə əsasən uşaq hüquqlarını müdafiə etmək bu Komitənin birbaşa vəzifəsidir [48].

VI. Azərbaycan Respublikasının məhkəmə təcrübəsində yuvenal hüquq.

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətləri barədə işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 30 iyun 2008-ci il tarixli, 4 nömrəli Qərarı yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət işlərinə baxılması üzrə vahid məhkəmə təcrübəsinin yaradılması, bu sahədə yol verilmiş qanun pozuntularının gələcəkdə təkrarlanmaması, qanunların eyni cür və düzgün tətbiq olunması məqsədilə qəbul edilmişdir [39]. Qeyd olunan Plenum qərarında təkcə milli qanunvericiliyin eyni cür tətbiq olunmasından bəhs edilmir, eyni zamanda Azərbaycanın tərəfdar çıxdığı Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququnun milli səviyyədə implementasiyasını təmin etmək baxımından da mühüm rol oynayır. Vurğulamaq lazımdır ki, vahid məhkəmə təcrübəsinin yaradılması prosesində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin xüsusilə 1950-ci il tarixli İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 5-ci (Azadlıq hüququ) və 6-cı (Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ) maddələri üzrə formalaşdırdığı standartlar rəhbər tutulmalıdır [9].

Nümunə olaraq, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Nart Türkiyəyə qarşı 2008-ci il Qərarında yetkinlik yaşına çatmayanların həbsinin yalnız son çarə olaraq tətbiq olunmalı, mümkün qədər qısa olmalı, həbsin qaçılmaz olduğu hallarda isə yetkinlik yaşına çatmayanların böyüklərdən ayrı saxlanmasının vacib olduğu vurğulanmışdır [29]. Ədalətli məhkəmə mühakiməsi kontekstində isə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin T. Birləşmiş Krallığa qarşı və V. Birləşmiş Krallığa qarşı qərarlarında qeyd edilir ki, uşaqların ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən onların mütləq şəkildə yaş və psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun şərait yaradılmalı, rəsmi və vahiməli məhkəmə mühitindən imtina edilməli və proses zamanı onların effektiv iştirakı təmin edilməlidir [50]. Bu standartlar Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Panovits Kiprə qarşı 2008-ci il il Qərarında daha da inkişaf etdirilərək qeyd olunmuşdur ki, yetkinlik yaşına çatmayanların effektiv iştirak hüququ hələ ibtidai istintaqın ilk mərhələlərindən təmin olunmalıdır [15].

Bu kontekstdə ləngimədən həyata keçirilən reabilitasiya müdaxilələri yetkinlik yaşına çatmayanların törətdikləri əməlin hüquqaziddliyini və vurduqları ziyanı görə məsuliyyətlərini dərk etmələrinə şərait yaradır [49, s. 78]. Bununla yanaşı, reabilitasiya prosesinin məqsədini yalnız hüquqi müdaxilə

ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu proses həmçinin çoxşaxəli xidmət sistemlərinə söykənməli, xüsusi asılılığı olan yetkinlik yaşına çatmayanlarla iş zamanı diaqnostika, müalicə və müalicədən sonra uzunmüddətli sosial qulluq sistemlərinin integrasiyasına yönəlməlidir [7, s. 176]. Prosessual təminatların ləngimədən icra edilməsi üçün zaman anlayışı yuvenal ədliyyə praktikasında ən vacib faktorlardan biri hesab olunur. Müddət yeniyetmələrə antisosial davranışlarına görə məsuliyyəti dərk etmələri və səhvlərini səmimi şəkildə düzəltmələri üçün birbaşa təsir göstərir. Həmçinin məhkəmədə işə baxılma müddətinin uzun olması tətbiq olunacaq hüquqi və tərbiyəvi müdaxilənin təsirini azaldır [30, s. 66].

Ədalət mühakiməsi zamanı effektivliyin təmin olunması üçün başlanğıcdan etibarən hüquqi zamanətlərin verilməsi əsas şərt kimi nəzərdə tutulur. Bu prosessual konsept “Blokhin Rusiyaya qarşı” 2016-cı il işində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi tərəfindən bir daha təsdiq olunmuşdur. Burada həm azyaşlı şəxslərin, həm də psixoloji keyfiyyətlərinə görə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərin vəkil olmadan dindirilməsi dövlətin pozitiv öhdəliklərinin pozulması hesab olunur [14]. Bu baxımdan yerli məhkəmə təcrübəsində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarlarına istinad edilməsi Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarının düzgün icrasına təminat verir.

VII. Qeyri-hökumət təşkilatlarının yuvenal hüquq sahəsindəki fəaliyyəti

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi geniş mənada yuvenal hüquq mexanizmlərinə qeyri-hökumət təşkilatları da daxildir. Belə ki, qeyri-hökumət təşkilatları da öz növbəsində fəaliyyət göstərərək uşaqların və yetkinlik yaşına çatmayanların problemlərinin aşkarlanmasında və həll olunmasında müəyyən rol oynayırlar. Nümunə olaraq qeyd edə bilərik ki, Uşaq Hüquqları üzrə Azərbaycan Qeyri Hökumət Təşkilatları Alyansının 1998-2005-ci illəri əhatə edən “Azərbaycan Respublikası tərəfindən Uşaq Hüquqları Konvensiyası üzrə BMT-nin Komitəsinə təqdim edilmiş ikinci və üçüncü birləşdirilmiş dövrü hesabatının yuvenal ədliyyənin (yetkinlik yaşına çatmayanların qanunla mühakiməsi) vəziyyətinə həsr edilmiş hissəsinə dair” alternativ qeyri-hökumət təşkilatı hesabatı dərc edilmişdir [2]. Digər hesabatla misal olaraq Uşaq Hüquqları üzrə Azərbaycan Qeyri Hökumət Təşkilatları Alyansının 2007-ci ildə dərc etdiyi Azərbaycanda yuvenal ədliyyənin icrasına dair monitoring Hesabatını göstərmək olar [37]. Hər iki hesabat uşaq və yeniyetmələrlə bağlı məsələlərə digər - vətəndaş cəmiyyəti istiqamətindən baxmağa kömək edir.

Uşaqyönümlü qeyri-hökumət təşkilatlarının əsas fəaliyyəti uşaqların müdafiəsi, onların cəmiyyətə adaptasiyası, həmçinin təhsil hüquqlarının tam şəkildə həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. Bununla yanaşı, qlobal miqyasda uşaq hüquqlarının qorunması və yuvenal ədliyyə sisteminin tətbiqinə dəstək olan bəzi beynəlxalq təşkilatlar mövcuddur. Onlardan uşaqların hüquqlarını müdafiə edən, fəvqəladə hallarda təcili yardım göstərən, həmçinin keyfiyyətli təhsil, səhiyyə və istismardan qorunma sahəsində proqramlar həyata keçirən “Save the Children”

təşkilatı üzv dövlətlərə bir sıra mühüm tövsiyələr təqdim edir. Təşkilat qeyd edir ki, milli və beynəlxalq sferada qəbul olunan strategiyalar uşaqların üzləşdiyi riskləri, onların ehtiyaclarını davamlı əks etdirməkdir. Həmçinin çoxtərəfli tədbirlərdə, bəyanatlarda uşaqların hüquqları, üzləşdiyi risklər daim ön plana çıxarılmalı, hərbi dərslilər, təlimatlar uşaqlar üçün daha aşağı zərər həddini əks etdirmək üçün yenilənməlidir [43, s. 7]. Bundan əlavə, “Defence for Children” təşkilatı isə birbaşa BMT-nin Uşaq hüquqlarına dair Konvensiyasının həyata keçirilməsinə və yuvenal ədliyyə sisteminin təşkilinə dəstək olur. Təşkilatın qəbul etdiyi uşaqların mühafizəsi prinsiplərində əsasən zorakılıq uşaqlar üçün bir “epidemiya” hesab edilir və təşkilat fəaliyyətini bu zorakılıqlarının qarşısının alınmasına istiqamətləndirir. Eyni zamanda rəqəmsal mühitdə və onlayn tədbirlərdə uşaqların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, eləcə də bütün əməkdaşların uşaqların mühafizəsi sahəsində müvafiq təlimlər keçməsinin vacib olduğu vurğulanır [13, s. 7].

Qlobal səviyyədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla yanaşı, regional müstəvidə də uşaq hüquqlarının qorunması ilə bağlı fəaliyyət həyata keçirən təşkilatlar mövcuddur. Buna Organization of African Unity təşkilatı nümunə göstərmək olar. Bu təşkilat tərəfindən qəbul edilmiş “Uşaqların hüquqları və Rifahı Xartiyası”-nın 17-ci maddəsinə görə yuvenal ədliyyə sahəsində hər bir uşağın təqsirli bilinməsi lazımi qaydada müəyyən edilənədək təqsirsiz hesab edilməsi, ifadə verməyə və təqsirini boynuna almağa məcbur edilməməsi, müdafiəsinin hazırlanması və təqdim olunmasında hüquqi yardımla təmin edilməsi kimi fundamental hüquqlar təsbit olunmuşdur [1, s. 16]. Avropa sistemində də bu sahədə kifayət qədər qeyri-hökumət təşkilatları formalaşmışdır və hazırda bu sahə daha da inkişaf etmişdir [47, s. 97-99].

VII. Nəticə və müəllifin təklifləri

1. Azərbaycan Respublikasında dar mənada yuvenal ədliyyənin tətbiq edilməsi zəruriyyətini bilmək üçün 14-17 yaşda olan uşaqlar tərəfindən və ya onların iştirakı ilə törədilmiş cinayətlərin statistikasına baxmaq lazımdır¹. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi öz rəsmi internet resursunda hər il cinayətkarlıqla bağlı müxtəlif statistik rəqəmləri açıqlayır [32]. Statistikadan görünür ki, ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin sayı azalır, lakin qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma kateqoriyasında olan cinayətlər artır. Bu zaman hesab etmək olar ki, hüquq mühafizə orqanları bu tendensiyanın üzərində işləsə və onun qarşısını alan əməli tədbirlər həyata keçirtsə, daha yaxşı olardı. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün Daxili İşlər Nazirliyi ilə yanaşı Elm və Təhsil Nazirliyi də aktiv mövqe nümayiş etdirməlidir. Xüsusilə, yetkinlik yaşına çatmayan qızlar arasında cinayətkarlığın önlənməsi və reabilitasiya proqramlarının qurulmasında BMT-nin Banqkok Qaydalarının tələbləri rəhbər tutulmalı, bu kateqoriyadan olan azyaşlıların gender spesifikasi və psixoloji ehtiyacları nəzərə alınmalıdır [59].

¹ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi -
<https://www.stat.gov.az/source/crimes/>

2. Daha bir təəssüfləndirici hal odur ki, məktəblilər arasında dəstə və qruplaşma yaradaraq cinayət törədilməsinə meyl edən şagirdlərə rast gəlinir. Belə dəstə və qruplaşma yaradılmasının ilkin əlamətləri hiss edilən kimi məktəb rəhbərliyi aidiyyəti tədbirlərin görülməsini ləngitməməlidir. Xarici təcrübələr göstərir ki, yetkinlik yaşına çatmayanların ədliyyə sistemi ilk növbədə valideyn yanaşmasını tətbiq edib onların reabilitasiyasını həyata keçirməkdə BARJ (Balanced and Restorative Justice (balanslaşdırılmış və bərpaedici ədliyyə) - törədilmiş əmələ və vurulmuş zərərə görə məsuliyyəti, yetkinlik yaşına çatmayanın bacarıqlarının inkişafı və reabilitasiyasını və cəmiyyətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsini birləşdirir) modelindən geniş istifadə olunmalıdır [62, s. 2].

3. Digər həyəcan doğuran məsələ isə yetkinlik yaşına çatmayanların müxtəlif növ silahlarla (o cümlədən odlu silahlarla) cinayət törətməsi hadisəsidir [63]. Bu tendensiyanın qarşısının alınması da diqqət mərkəzində olmalıdır. BMT Baş Məclisinin 1990-ci il dekabrın 14-də qəbul etdiyi Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin önlənməsi üzrə BMT-nin Rəhbər Prinsiplərinin (Ər-Riyad Prinsipləri) 55-ci bəndində deyilir ki, uşaqların və gənclərin bütün növ silahlara çıxışını məhdudlaşdırmaq və nəzarətdə saxlamaq üçün qanunvericilik aktı hazırlamaq və bu qanunvericilik aktına əməl edilməsini təmin etmək zəruridir. Buradan göründüyü kimi sözügedən Rəhbər Prinsip təkcə odlu silahlara deyil, ümumiyyətlə bütün növ silahlara uşaqların və gənclərin çıxışını məhdudlaşdırmağı və nəzarətdə saxlamağı əsas tədbirlərdən biri kimi irəli sürür.

4. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətləri barədə işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 30 iyun 2008-ci il tarixli, 4 nömrəli Qərarın [40] 6-cı hissəsində deyilir ki, on səkkiz yaşına çatanadək cinayət törətmiş şəxs məhkəmədə işə baxılana qədər yetkinlik yaşına çatdıqda cinayət prosesində onun qanuni nümayəndəsinin iştirakına xitam verilir. Hesab edirik ki, belə olan halda nəzərə almaq lazımdır ki, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin 18 yaşı tamam olan kimi o dərhal psixoloji müstəqillik əldə etmir. Daha yaxşı və humanist yanaşma o olardı ki, cinayət prosesində 18 yaşına çatanadək cinayət törətmiş şəxs məhkəmədə işə baxılana qədər yetkinlik yaşına çatdıqda onun qanuni nümayəndəsinin iştirakı bu məhkəmə prosesin sonuna qədər saxlanılmış olsun. Çünki, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslə qanuni nümayəndə arasında əlaqənin birdən birə kəsilməsi həmin şəxsin özünü psixoloji olaraq müdafiəsiz və tək hiss etməsinə səbəb ola bilər.

5. Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə paralel olaraq BMT Baş Məclisinin qəbul etdiyi Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin qarşısının alınması üzrə BMT-nin Rəhbər Prinsiplərinə (Ər-Riyad Prinsipləri) uyğun olaraq ailə institunun möhkəmləndirilməsi, uşaqlar və yeniyetmələr arasında elmə, təhsilə və faydalı əməyə marağın artırılması, uşaq və yeniyetmələrlə məşğul olan yerli icmalara və qeyri-hökumət təşkilatlarına vəsaitlərin ayrılması, uşaq və yeniyetmələrin asudə vaxtlarının səmərəli təşkili, sosial siyasətin effektivliyinin artırılması ön planda olmalıdır.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. African Union (Organization of African Unity). African Charter on the Rights and Welfare of the Child. Addis Ababa, 1990, 32 pages.
2. Alternative NGO Report on the Section Concerning the Situation of Juvenile Justice (the Administration of Justice to Minors) in Azerbaijan, Submitted by the Republic of Azerbaijan to the UN Committee on the Rights of the Child as Part of Its Second and Third Combined Periodic Report (1998–2005). OSCE Office in Baku. Baku, 2005 (in Azerbaijani).
URL:
https://archive.crin.org/en/docs/KITAB%20Juvenile%20Justice_%202005%20final%2010%20june.pdf (last access: 11.05.2026)
3. Antošovská, Tereza. Children as culprits and criminals: children in mischief, delict, and crime in Roman Empire // *Graeco-Latina Brunensia*. 2019, vol. 24, iss. 2, p. 5-18.
<https://digilib.phil.muni.cz/sites/default/files/pdf/141750.pdf> (last access: 11.05.2026)
4. Article 84 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani) - <https://e-qanun.az/framework/46947>
5. Basic Principles for the Use of Restorative Justice Programmes in Criminal Matters, adopted by the UN Economic and Social Council in 2002.
6. Cavadino, M. and Dignan, J. (2006). *The Penal System: An Introduction*. 4th ed. London: SAGE Publications, 371 pages.
7. Chassin, Laurie. *Juvenile Justice and Substance Use*. Princeton: Princeton University, 2008, p. 165-183.
8. Coccozza, J. J., Skowrya, K. R., Shufelt, J. L. Addressing the Mental Health Needs of Youth in Contact With the Juvenile Justice System in Care Communities: An Overview and Summary of Key Issues. *Juvenile Justice Resource Series*, September 2010, 17 pages.
https://www.air.org/sites/default/files/Addressing-Mental_Health-Needs-Youth-In-JJ-System-Overview-2011.pdf (last access: 11.05.2026)
9. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (European Convention on Human Rights), Rome, 4 November 1950.
10. Convention on the Rights of the Child, adopted by the General Assembly of the United Nations on November 20, 1989.
11. Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, Articles 84–92 (in Azerbaijani) - <https://e-qanun.az/framework/4694>
12. Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan, Articles 428–435-2 (in Azerbaijani) - <https://e-qanun.az/framework/46950>

13. Defence for Children International. DCI Movement: Child Safeguarding Policy and Principles. Geneva: International Secretariat. Online publication date: 4 December 2023, 52 pages.,
<file:///C:/Users/Student/Downloads/DCI-IS-Child-Safeguarding-Policy-2025-1.pdf> (last access: 11.05.2026)
14. ECtHR, *Blokhin v. Russia* [GC], Application No. 47152/06, Judgment of 23 March 2016, § 205.
[https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-171662%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-171662%22]}) (last access 11.05.2026)
15. ECtHR, *Panovits v. Cyprus*, Application No. 4268/04, Judgment of 11 December 2008, final on 11 March 2009.
[https://hudoc.echr.coe.int/spa#{%22itemid%22:\[%22001122040%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/spa#{%22itemid%22:[%22001122040%22]}) (last access: 11.05.2026)
16. European Union Agency for Fundamental Rights (FRA), European Court of Human Rights (ECtHR) & Council of Europe. Handbook on European law relating to the rights of the child (2022 edition). Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022, 307 p.,
https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Handbook_rights_child_eng (last access 11.05.2026)
17. European Union Agency for Fundamental Rights (FRA). Child-Friendly Justice: Perspectives and Experiences of Children Involved in Judicial Proceedings as Victims, Witnesses or Parties in Nine EU Member States. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017, 121 p.
https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2017-child-friendly-justice-children-s-perspective_en.pdf (last access: 11.05.2026)
18. Finder, G. N. "The Medicalization of Wilhelmine and Weimar Juvenile Justice Reconsidered." *Crime and Criminal Justice in Modern Germany*, edited by Richard F. Wetzell, Berghahn Books, 2018, p. 137-157.
URL:
https://www.berghahnbooks.com/downloads/OpenAccess/WetzellCrime/9781785336577_OA.pdf (last access 11.05.2026)
19. Firsov, V. B. To the question of juvenile justice // *Kriminalist*. (Scientific journal of the Saint-Petersburg legal institute (branch) of the University of the Prosecutor's Office of the Russian Federation.) 2015. No. 2 (17). C. 48–51 (in Russian).
20. Gemignani, Robert J. "Juvenile Correctional Education: A Time for Change." *Juvenile Justice Bulletin*. Washington, DC: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, October 1994, 4 p.
21. Howard Snyder and Melissa Sickmund. "Juvenile Offenders and Victims: 2006 National Report." Washington: U.S. Department of

- Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, 2006, 242 pages.
22. Human rights in the administration of justice, in particular juvenile justice, adopted by the UN Human Rights Council on 24 September 2011.
23. Julia Sloth-Nielsen and Jacqui Gallinetti. "Just Say Sorry?" Ubuntu, Africanisation and the Child Justice System in the Child Justice Act 75 of 2008 (2011) 14(4) Potchefstroom Electronic Law Journal (PER), 351 pages.
24. Law of the Republic of Azerbaijan on the Prevention of Neglect and Juvenile Delinquency (in Azerbaijani).
URL: <https://e-qanun.az/framework/10670> (last access: 11.05.2026)
25. Law of the Republic of Azerbaijan "On the Rights of the Child," dated 3 March 2026, No. 371-VIIQ (in Azerbaijani).
URL: <https://e-qanun.az/framework/61671> (last access: 11.05.2026)
26. Mammadli, G. Problems and solutions of socialization of children with difficult upbringing. Baku: 2018, 123 pages. (in Azerbaijani).
27. Mariam Orkodashvili. Quality education through Child-Friendly Schools: resource allocation for the protection of children's rights (Munich Personal RePEc Archive, Munich 2010) MPRA Paper No. 23520, 7 pages.
URL <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/23520/> (last access: 11.05.2026)
28. Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. "Development of Juvenile Justice Is in the Spotlight," official website of the Ministry of Justice (in Azerbaijani).
29. Nart v. Turkey, no. 20817/04, Judgment of 6 May 2008
[https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-86189%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-86189%22]}) (last access: 11.05.2026)
30. National Council of Juvenile and Family Court Judges. (2005). Juvenile Delinquency Guidelines: Improving Court Practice in Juvenile Delinquency Cases. Report No. NCJ 210606. Reno, NV: Author, 284 pages.,
URL: <https://www.ncjfcj.org/wpcontent/uploads/2005/03/Juvenile-Delinquency-Guidelines.pdf> (last access 11.05.2026)
31. Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention. (2018). Reentry Starts Here: A Guide for Youth in Long-Term Juvenile Corrections and Treatment Programs. U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Washington, DC, 2018, 24 pages.,
<https://ojjdp.ojp.gov/sites/ojjdp/files/pubs/251193.pdf> (last accessed: 11.05.2026)
32. Official Website of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan.
<https://www.stat.gov.az/?lang=en> (last access: 11.05.2026)

33. Order No. 2306 of the President of the Republic of Azerbaijan, dated 27 November 2020, on the Approval of the “Action Plan for 2020–2025 for the Implementation of the Strategy for Children” (in Azerbaijani). URL: <https://e-qanun.az/framework/46359> (last access: 11.05.2026)
34. Order No. 3043 of the President of the Republic of Azerbaijan, dated 15 September 2008, on the Approval of the “State Programme on Poverty Reduction and Sustainable Development in the Republic of Azerbaijan for 2008–2015” (in Azerbaijani).
35. Recommendation No. 11 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states of 2008 on European Rules for Juvenile Offenders Subject to Sanctions or Measures.
URL:
[https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:\[%2209000016805d2716%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%2209000016805d2716%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]}) (last access 11.05.2026).
36. Recommendation No. 20 of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the social response to juvenile delinquency, 1987.
URL:
[https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:\[%2209000016804e313d%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%2209000016804e313d%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]}) (last access: 11.05.2026)
37. Report on Monitoring the Implementation of Juvenile Justice in Azerbaijan. Azerbaijan NGO Alliance for Children’s Rights, Baku, 2007 (in Azerbaijani).
URL:
<https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/4/8/28434.pdf> (last access: 11.05.2026)
38. Resolution No. 1796 of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe of 2011 on Young offenders: Social measures, education and rehabilitation.
<https://www.refworld.org/reference/themreport/coespace/2011/77695> (last access: 11.05.2026)
39. Resolution No. 4 of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan, dated 30 June 2008, “On Judicial Practice in Cases Concerning Juvenile Crimes.” (in Azerbaijani).
<https://supremecourt.gov.az/az/media/xeberler/yetkinlik-yasina-catmayanlarin-cinayetleri-barede-isler-uzre-mehkeme-tecrubesi-haqqinda-166> (last access: 11.05.2026)
40. Resolution No. 4 of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan, dated 30 June 2008, “On Judicial Practice in Cases Concerning Juvenile Crimes.” (in Azerbaijani).

- <https://supremecourt.gov.az/az/media/xeberler/yetkinlik-yasina-catmayanlarin-cinayetleri-barede-isler-uzre-mehkeme-tecrubesi-haqqinda-166> (last access: 11.05.2026)
41. Rules for the Protection of Juveniles Deprived of Their Liberty, adopted by the UN General Assembly on 14 December 1990. https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/United_Nations_Rules_for_the_Protection_of_Juveniles_Deprived_of_their_Liberty.pdf (last access: 11.05.2026)
 42. Sanford J. Fox. "Juvenile Justice Reform: An Historical Perspective" (1970) 22(6) Stanford Law Review, p. 1187–1239. <https://jthomasniu.org/class/589/Readings/juvjust-hist2.pdf> (last access: 11.05.2026)
 43. Save the Children. Protecting Children in Conflict Through a Child-Sensitive Application of International Humanitarian Law. 8 p., file:///C:/Users/Student/Downloads/Policy-paper-child-threshold.pdf (last access: 11.05.2026)
 44. Sevgi Çoban. "Children in the Juvenile Justice System and Educational Institutions in Turkey", Hacettepe University Journal of Turkish Studies, 2015, p. 99-117 (in Turkish). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/589813> (last access: 11.05.2026)
 45. Swedish Parents Who Overfed Their Daughter Were Deprived of Their Parental Rights (in Russian) - <https://medportal.ru/mednovosti/shvedov-perekormivshih-svoyu-doch-lishili-roditelskih-prav/>
 46. State Committee for Family, Women and Children Affairs of the Republic of Azerbaijan, Prosecutor's Office, Police and Other Law Enforcement Bodies. Methodological Guidelines on Dealing with Juveniles for Employees of Law Enforcement and Other Relevant Bodies. Baku, 2024 (in Azerbaijani).
 47. Stalford, Helen. Children and the European Union: Rights, Welfare and Accountability. Oxford: Hart Publishing, 2012, 278 pages.
 48. Statute of the State Committee for Family, Women and Children Affairs of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani).
 49. Susan Blackburn. "Juvenile Justice in Pennsylvania: Mission-Driven; Performance-Based; Outcome-Focused," 70 Juvenile & Family Court Journal 73 (2019), p. 73-88.
 50. T. v. the United Kingdom [GC], Application No. 24724/94, and V. v. the United Kingdom [GC], Application No. 24888/94, Judgments of 16 December 1999, <https://hudoc.echr.coe.int/ENG?i=002-6103> (last access: 11.05.2026)
 51. Timoshina, E.M. Legal analysis of the expediency of the implementation of juvenile justice in Russia // Scientific discussion:

- problem analysis and state-administrative design. – 2012. – Вып. 1. – p. 87–99 (in Russian).
52. Trépanier, J. (1999). Juvenile Courts after 100 Years: Past and Present Orientations. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 7(3), p. 303-327,
<https://repository.wodc.nl/server/api/core/bitstreams/68ac4702-1bf2-4552-a15f-139409eb0b80/content> (last access: 11.05.2026)
53. Ulughtekin, S. (2004). *Children's Courts and Social Inspection Reports*. Ankara; Turkish Bar Association, 2004, 192 p. (in Turkish).
54. UN Committee on the Rights of the Child (CRC), General Comment No. 10 (2007): Children's Rights in Juvenile Justice, 25 April 2007, CRC/C/GC/10.
<https://www.refworld.org/legal/general/crc/2007/43085> (last access: 11.05.2026)
55. UN Committee on the Rights of the Child, General Comment No. 24 on Children's Rights in the Child Justice System.
<https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-24-2019-childrens-rights-child> (last access: 11.05.2026).
56. UN Convention on the Rights of the Child of 20 November 1959.
<https://archive.crin.org/en/library/legal-database/un-declaration-rights-child-1959.html> (last access: 11.05.2026)
57. UN Declaration of the Rights of the Child of 20 November 1989.
<https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child> (last access 11.05.2026)
58. United Nations Economic and Social Council Resolution No. 20 of 2005: Guiding Principles on the Participation of Child Victims and Witnesses of Crime in Justice.
https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/Guidelines_E.pdf (last access: 11.05.2026)
59. United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-Custodial Measures for Women Offenders (the Bangkok Rules). United Nations General Assembly Resolution No. 65/229, dated 21 December 2010. UNODC, 2010.
https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Bangkok_Rules_ENG_22032015.pdf (last access: 11.05.2026)
60. United Nations Standard Minimum Rules for Non-custodial Measures (Tokyo Rules), adopted in 1990.
<https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/ProfessionalInterest/tokyorules.pdf> (last access: 11.05.2026)

61. United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (Beijing Rules), adopted by the UN General Assembly on 29 November 1985.
<https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-standard-minimum-rules-administration-juvenile> (last access: 11.05.2026)
62. VanderWaal, C. J., McBride, D. C., Terry-McElrath, Y. M., & VanBuren, H. Breaking the Juvenile Drug-Crime Cycle: A Guide for Practitioners and Policymakers. Washington, D.C.: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, May 2001, 21 pages. (NCJ 186156).
63. “Student Shot Teacher at ‘İdrak’ Lyceum – Statement from the Principal” (6 February 2026) (in Azerbaijani).
<https://qafqazinfo.az/news/detail/idrak-liseyinde-sagird-muellimi-gulleledi-direktordan-aciqlama-yenilenib-497937> (last access: 11.05.2026)

DEVELOPMENT OF THE JUVENILE JUSTICE SYSTEM IN AZERBAIJAN: CURRENT STATE AND PROSPECTS

VUSALA MURADKANLI*

Abstract

The article analyzes the concept of juvenile justice, its theoretical foundations, and its international legal sources. The essence of juvenile justice in its narrow and broad senses is explained, and the advantages of the modern restorative model, which emphasizes social rehabilitation measures, the comprehensive activities of various institutions, and the protection of children's rights, are substantiated. At the same time, fundamental international instruments such as the Convention on the Rights of the Child and the Declaration of the Rights of the Child are examined, along with other important international acts that complement this framework, including the United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (the Beijing Rules), adopted by the UN General Assembly on November 29, 1985; the United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (the Riyadh Guidelines), adopted by the UN General Assembly on December 14, 1990; the United Nations Standard Minimum Rules for Non-custodial Measures (the Tokyo Rules), adopted by the United Nations in 1990; and the Guidelines on Justice in Matters involving Child Victims

* PhD in Law/ Member of the Bar Association of the Republic of Azerbaijan/ email: muradxanlivusala@gmail.com

and Witnesses of Crime, adopted by the United Nations Economic and Social Council in 2005 through Resolution No. 20. In addition to these instruments, General Comments Nos. 10 and 24 of the Committee on the Rights of the Child provide guidance on resolving cases without resorting to judicial proceedings and on the proper application of fundamental legal principles. The article examines state policy and the current state of national legislation in the field of juvenile justice in the Republic of Azerbaijan. It analyzes the formation of uniform judicial practice in criminal cases involving juveniles and the legal significance of the case law of the European Court of Human Rights on the basis of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan, relevant decrees and orders of the President of the Republic of Azerbaijan, and Resolution No. 4 of the Plenum of the Supreme Court dated June 30, 2008. The article also highlights the activities of non-governmental organizations (NGOs) in this field and the importance of alternative reports published by NGOs for the protection of the rights of juveniles. Referring to the close cooperation of the Ministry of Justice with relevant national and international institutions, it is emphasized that juvenile justice is not limited to a punitive approach and requires a comprehensive legal framework. Concepts such as the UN Guidelines and the theory of “Ubuntu” emphasize the importance of addressing the root causes of juvenile delinquency within the family, education, and social policy without isolating children from their social environment. Within this framework, the advantages and disadvantages of juvenile justice are comparatively examined, while existing problems and risk factors are analyzed based on the experience of different states. Finally, based on statistical data, the author provides an analysis and puts forward scientific and practical recommendations aimed at strengthening legislation, social policy, the education system, and the institution of the family in order to ensure more effective protection of the rights of juveniles and prevent juvenile delinquency in Azerbaijan.

Keywords: juvenile justice, juveniles, children’s rights, “Ubuntu” theory, national legislation, international standards, preventive measures, UN Guidelines, General Comments of the Committee on the Rights of the Child, activities of NGOs.

РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ЮВЕНАЛЬНОЙ ЮСТИЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

ВУСАЛА МУРАДХАНЛЫ*

Резюме

В статье проанализированы понятие ювенальной юстиции, её теоретические основы и международно-правовые источники. Раскрыта сущность ювенальной юстиции в узком и широком смысле, обоснованы преимущества восстановительной модели, ориентированной на социальную реабилитацию и защиту прав ребёнка. Рассмотрены основные международные акты в данной сфере, включая Конвенцию о правах ребёнка, Пекинские, Эр-Риядские и Токийские правила, а также соответствующие руководящие принципы и комментарии Комитета ООН по правам ребёнка. Исследованы государственная политика и национальное законодательство Азербайджанской Республики в сфере ювенальной юстиции. На основе уголовного законодательства, актов Президента и постановления № 4 Пленума Верховного суда от 30 июня 2008 года рассмотрены вопросы судебной практики по делам несовершеннолетних и значение практики Европейского суда по правам человека. Отмечены роль неправительственных организаций и их альтернативных докладов в защите прав детей. Обоснована необходимость комплексного правового регулирования ювенальной юстиции и отказа от исключительно карательного подхода. С учётом руководящих принципов ООН, теории «Ubuntu», опыта различных государств и статистических данных предложены рекомендации по совершенствованию законодательства, социальной политики, образования и института семьи в целях защиты прав несовершеннолетних и профилактики преступности в Азербайджане.

Ключевые слова: ювенальная юстиция, несовершеннолетние, права ребёнка, теория «Ubuntu», национальное законодательство, международные стандарты, профилактические меры, Руководящие принципы ООН, Общие комментарии Комитета ООН по правам ребёнка, деятельность НПО.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.11.2025

Çapa qəbul: 05.06.2026

* Доктор философии в области права/ Член Коллегии адвокатов Азербайджанской Республики/ email: muradxanlivusala@gmail.com

MÜHARİBƏ CİNAYƏTLƏRİNƏ GÖRƏ BEYNƏLXALQ CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİ: DÖVLƏTDAXİLİ VƏ BEYNƏLXALQ YURİSDİKSİYALARIN QARŞILIQLI NİSBƏTİ

ƏLÖVSƏT ALLAHVERDİYEV*

Annotasiya

Məqalədə müharibə cinayətlərinin təqibi sahəsində dövlətdaxili və beynəlxalq yurisdiksiyaların qarşılıqlı münasibəti hüquqi, institusional və praktik aspektlər baxımından kompleks şəkildə təhlil edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi beynəlxalq cinayət ədaləti sistemində milli məhkəmələrin və hüquq-mühafizə institutlarının artan rolunu müəyyənləşdirmək və bu rolun xüsusilə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi tamamlama strategiyası və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin fəaliyyətinin əsasını təşkil edən komplementarlıq prinsipi kontekstində qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Məqalədə göstərilir ki, beynəlxalq tribunal və məhkəmələr beynəlxalq hüququn inkişafı, hüquqi standartların formalaşdırılması və cəzasızlıqla mübarizə baxımından mühüm simvolik və normativ əhəmiyyətə malik olsa da, müharibə cinayətləri və digər beynəlxalq cinayətlərin faktiki təqib yükü əksər hallarda dövlətdaxili məhkəmə sistemlərinin üzərinə düşür. Bu baxımdan milli məhkəmələrin fəaliyyəti beynəlxalq cinayət ədalətinin effektivliyinin təmin edilməsində əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir. Tədqiqat çərçivəsində ad hoc beynəlxalq tribunaların fəaliyyətinin mərhələli şəkildə yekunlaşdırılması və baxılmamış işlərin milli yurisdiksiyalara ötürülməsi prosesi ayrıca araşdırılır. Bu kontekstdə BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbul edilmiş tamamlama strategiyasının yalnız beynəlxalq tribunal fəaliyyətinin texniki yekunlaşdırılması məqsədi daşmadığı, eyni zamanda milli məhkəmə və prokurorluq institutlarının gücləndirilməsi, onların beynəlxalq cinayətlərin araşdırılması və mühakimə olunması sahəsində institusional potensialının artırılmasına yönəlmiş siyasi-hüquqi mexanizm olduğu əsaslandırılır. Məqalənin əsas hissəsində Almaniya təcrübəsi universal yurisdiksiya prinsipi və Almaniyanın Beynəlxalq Cinayətlərə qarşı Məcəlləsi – Völkerstrafgesetzbuch (VStGB) əsasında beynəlxalq cinayətlərin milli səviyyədə təqibinin ən sistemli və effektiv nümunələrindən biri kimi təhlil edilir. Əfqanıstan və Suriya ilə bağlı işlərə dair presedentlərin araşdırılması göstərir ki, Almaniya məhkəmələri beynəlxalq humanitar hüququn və beynəlxalq cinayət hüququnun əsas prinsiplərini milli prosesual mexanizmlərlə uzlaşdıraraq faktların qiymətləndirilməsi, sübutların araşdırılması və hüquqi tövsifin müəyyənləşdirilməsi sahəsində səmərəli və praktik model formalaşdırmışdır. Belçika nümunəsi isə universal yurisdiksiya prinsipinin tətbiqi baxımından fərqli yanaşmanı nümayiş etdirir və bu prinsipin

* Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru/ Bakı Dövlət Universitetinin, Hüquq fakültəsinin, İnsan hüquqları, informasiya hüququ və UNESCO kafedrasının müəllimi/ email- lawyer.406@gmail.com

normativ gücü ilə onun hüquqi və siyasi məhdudiyyətləri arasındakı tarazlığın necə formalaşdığını göstərir. Bu təcrübə beynəlxalq cinayətlərin milli səviyyədə təqibinin yalnız hüquqi deyil, həm də siyasi və diplomatik faktorlarla sıx bağlı olduğunu ortaya qoyur. Nəticə etibarilə, aparılmış təhlil göstərir ki, beynəlxalq cinayət ədaləti sistemində komplementarlıq prinsipi fonunda dövlətdaxili məhkəmələr beynəlxalq cinayətlərin araşdırılması və təqibində əsas, davamlı və institusional baxımdan daha dayanıqlı mexanizmə çevrilmişdir. Bu isə beynəlxalq və milli hüquq sistemləri arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın və koordinasiyanın gücləndirilməsinin beynəlxalq cinayət ədalətinin effektivliyinin təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir.

Açar sözlər: müharibə cinayətləri, dövlətdaxili yurisdiksiya, universal yurisdiksiya, komplementarlıq prinsipi, tamamlama strategiyası, beynəlxalq tribunal, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi, immunitet, apellyasiya nəzarəti.

I. Giriş

İlk növbədə qeyd etməliyəm ki, müharibə cinayətləri konsepsiyası və təsnifatının formalaşması Hitler koalisiyasına daxil olan dövlətlərin cinayət siyasətinin müəyyən ümumiləşdirilməsi sayəsində mümkün olmuşdur [3, s. 17] Müharibə cinayətlərinin təqibi sahəsində aparılan müşahidələr göstərir ki, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunan şəxslərin sayı beynəlxalq cinayət mühakimə orqanları ilə müqayisədə çox vaxt dövlətdaxili məhkəmələrdə daha çox olur.

Müasir dövrdə müharibə cinayətlərinə görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyət məsələsi beynəlxalq cinayət ədalətinin əsas problemlərindən biri olaraq qalmaqdadır. Bu baxımdan müharibə cinayətlərinin təqibi və məsuliyyət mexanizmlərinin səmərəliliyi həm beynəlxalq, həm də dövlətdaxili hüquq müstəvisində ayrıca əhəmiyyət kəsb edir [2, s. 88]. Beynəlxalq tribunal və məhkəmələr simvolik çəkisinə, siyasi görünürlüyünə və hüquqi nüfuzuna görə ictimai və akademik müzakirədə daha çox diqqət çəksə də, praktiki təqib yükü əksər hallarda milli məhkəmə və prokurorluq institutlarının üzərinə düşür. Bu mənada beynəlxalq cinayət ədalətinin real işləkliyi yalnız Haaqa və digər beynəlxalq məhkəmə məkanları ilə deyil, həm də milli hüquq sistemlərinin institusional hazırlığı, cinayət-prosessual imkanları və sübut toplama qabiliyyəti ilə ölçülür [8, s. 49-55]. Məhz buna görə dövlətdaxili mühakimənin beynəlxalq cinayət ədaləti sistemindəki yeri ayrıca nəzəri və praktik təhlil tələb edir.

Müxtəlif dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, müharibə cinayətləri və insanlıq əleyhinə cinayətlərin təqibi üçün vahid model mövcud deyil, bəzi ölkələr xüsusi müharibə cinayətləri palataları yaradır, bəziləri prokurorluq səviyyəsində ixtisaslaşmış bölmələr formalaşdırır, digərləri isə universal yurisdiksiya və ya eksteritorial cinayət təqibi mexanizmlərinə üstünlük verirlər.

Beynəlxalq cinayət ədalətinin institusional inkişafı yalnız cəza mexanizmləri ilə deyil, həm də keçid ədaləti və post-münaqişə cəmiyyətlərinin hüquqi transformasiyası ilə sıx bağlıdır. Bu kontekstdə beynəlxalq tribunal və milli məhkəmələrin fəaliyyəti yalnız cinayət məsuliyyətinin müəyyənəşdirilməsi

ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda hüquqi hesabatlılıq, tarixi həqiqətin müəyyənləşdirilməsi və institusional yenilənmə prosesinə töhfə verir. Müasir elmi ədəbiyyatda bu yanaşma beynəlxalq cinayət hüququ ilə transformativ ədalət arasında əlaqə kimi izah olunur və beynəlxalq cinayət mühakiməsinin daha geniş sosial-hüquqi funksiyasını ortaya qoyur [28, s. 12; 23, s. 119].

Araşdırmanın məqsədi beynəlxalq cinayət ədaləti sistemində dövlətdaxili mexanizmlərin rolunu hüquqi-siyasi və institusional müstəvidə qiymətləndirmək, xüsusilə tamamlama strategiyası və komplementarlıq prinsipi fonunda milli yurisdiksiyaların artan funksional əhəmiyyətini göstərməkdir [23, s. 116–119].

II. Dövlətdaxili mühakimənin institusional güclənməsi və tamamlama strategiyası

Dövlətdaxili məhkəmələrin rolunun institusional baxımdan güclənməsində əsas mərhələlərdən biri ad hoc tribunal sisteminin tədricən tamamlanması və beynəlxalq ədalətin “mərkəzsizləşməsi” olmuşdur [21] Bu prosesin hüquqi məntiqi ondan ibarət idi ki, beynəlxalq tribunal mexanizmləri ən yüksək səviyyəli siyasi və hərbi rəhbərlərin məsuliyyəti üzərində fokuslansın, daha geniş təqib sahəsi isə milli yurisdiksiyalar tərəfindən daşsın.

Ad hoc tribunalların fəaliyyətinin yekunlaşdırılması prosesi BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi Tamamlama Strategiyası çərçivəsində sistemli xarakter almışdır. Xüsusilə Təhlükəsizlik Şurasının 28 avqust 2003-cü il tarixli 1503 (2003) sayılı qətnaməsi keçmiş Yuqoslaviya və Ruanda üzrə beynəlxalq tribunalların tamamlama strategiyalarını dəstəkləmiş və araşdırmaların, birinci instansiya məhkəmə proseslərinin və tribunalın ümumi fəaliyyətinin mərhələli şəkildə başa çatdırılması üçün konkret müddətlər müəyyən etmişdir [33]. Daha sonra 1534 (2004) sayılı qətnamə çərçivəsində tribunal işlərinin, xüsusilə orta və aşağı səviyyəli təqsirləndirilən şəxslərlə bağlı işlərin səlahiyyətli milli yurisdiksiyalara ötürülməsinin zəruriliyi xüsusi olaraq vurğulanmışdır [34]. Beləliklə, tamamlama strategiyası yalnız beynəlxalq tribunal fəaliyyətinin vaxt baxımından məhdudlaşdırılması mexanizmi deyil, həm də beynəlxalq cinayətlərin təqibində milli məhkəmə sistemlərinin rolunun artırılmasına yönəlmiş institusional keçid mexanizmi kimi çıxış etmişdir [34].

Yeri gəlmişkən, müharibə cinayətlərinin beynəlxalq-hüquqi baxımdan təsbitinə gəldikdə, Nürnberq Tribunalı Nizamnaməsini xüsusilə vurğulamaq yerinə düşərdi [4 s. 99]. II Dünya müharibəsindən sonra yaradılmış Nürnberq Tribunalı beynəlxalq hüququn inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Belə ki, müharibə cinayətləri törətmiş şəxslərin tarixdə ilk dəfə olaraq beynəlxalq məhkəmə orqanı tərəfindən mühakimə olunması və cəzalandırılması həm beynəlxalq hüququn inkişafına təkan verdi, həm də fərdi beynəlxalq hüququn subyektı səviyyəsinə qaldırdı [1, s. 36]. Bundan sonra Ruanda Tribunalı Nizamnaməsinin 4-cü maddəsində müharibə cinayətləri Cenevrə Konvensiyaları üçün ümumi 3-cü maddənin və II Əlavə Protokolun pozuntuları kontekstində nəzərdən keçirilmişdir [4, s. 100].

Beləliklə, beynəlxalq tribunal modelindən çoxsəviyyəli və funksional bölgüyə əsaslanan icra modelinə keçid həm ad hoc tribunalların irsi, həm də Roma Statutunun komplementarlıq fəlsəfəsi ilə uyğunlaşdı [7, s. 266–268]. Bu transformasiya yalnız işlərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmırdı, əksinə, o, milli məhkəmə və prokurorluq orqanlarının ixtisaslaşması, beynəlxalq cinayət hüquq normalarının daxili hüquqa gətirilməsi və keçid ədalətinin daxili səviyyədə davamlı mexanizmə çevrilməsi ilə müşayiət olunurdu. Komplementarlığın praktik mənası da məhz budur, beynəlxalq mexanizm daimi və əsas forum deyil, subsidiar nəzarət və tamamlayıcı müdaxilə formasıdır. Bu baxımdan milli sistemlərin güclənməsi beynəlxalq cinayət ədalətinin zəifləməsi deyil, əksinə, onun dərinləşməsi kimi anlaşılmalıdır [12, s. 19- 23].

Roma Statutu çərçivəsində formalaşmış komplementarlıq mexanizmi də məhz bu funksional bölgü modelini hüquqi səviyyədə təsbit edir. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiya sistemi dövlətlərin əsas məsuliyyətini saxlayaraq yalnız milli məhkəmələrin müvafiq istintaq və mühakiməni həqiqi şəkildə həyata keçirmək istəmədiyi və ya bunu effektiv şəkildə həyata keçirə bilmədiyi hallarda müdaxilə etməsini nəzərdə tutur. Bu yanaşma Roma Statutunun 17-ci maddəsində öz hüquqi ifadəsini tapır və beynəlxalq məhkəmənin milli cinayət yurisdiksiyalarını əvəz edən deyil, onları tamamlayan mexanizm kimi çıxış etdiyini təsdiqləyir. Beləliklə, komplementarlıq beynəlxalq və milli yurisdiksiyalar arasında balanslı və çoxsəviyyəli cinayət ədaləti modelinin formalaşmasına xidmət edir [9, s. 45- 48].

Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yaradılması eyni zamanda böyük xəbərdaredici funksiyalar yerinə yetirir. Artıq iştirakçı dövlətlərin vətəndaşları törədilmiş beynəlxalq cinayətlərə görə şəxslərin mühakimə olunacağına reallığını hiss edəcək, beynəlxalq humanitar hüquq normalarının yerinə yetirilməsinə daha məsuliyyətlə yanaşacaqlar [6, s. 446].

III. Almaniya nümunəsi və universal yurisdiksiya

Bu sualın ən inandırıcı cavablarından biri Almaniya təcrübəsində müşahidə olunur. Almaniyanın beynəlxalq cinayətləri milli hüquqa sistemli şəkildə daxil edən Beynəlxalq Cinayətlərə Qarşı Məcəlləsi (Völkerstrafgesetzbuch – VStGB) universal yurisdiksiyanı abstrakt prinsipdən praktik tətbiq mexanizminə çevirmişdir. Bu qanunvericilik modeli göstərir ki, dövlət beynəlxalq cinayətləri yalnız beynəlxalq tribunalların səlahiyyət dairəsinə aid olan hadisələr kimi deyil, həm də milli hüquq sistemində ayrıca maddi hüquq normaları və prosessual mexanizmlərlə tənzimlənən cinayətlər kimi qəbul edə bilər. Başqa sözlə, Almaniya modeli beynəlxalq hüququn milli hüquqa integrasiyasının sadəcə deklarativ xarakter daşmadığını, onun real istintaq və məhkəmə praktikasına çevrilə bildiyini nümayiş etdirir. Bu yanaşma həm beynəlxalq hüququn milli hüquqa uyğunlaşdırılması, həm də cəzasızlıqla mübarizədə real alternativ platformanın yaradılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır [11, s. 59–65].

Almaniya modelinin gücü yalnız normativ inkorporasiya ilə məhdudlaşmır; onun effektivliyi eyni zamanda qurulan institusional mexanizmlərlə bağlıdır. Federal Baş Prokurorluğun universal yurisdiksiya çərçivəsində aparılan işləri prioritetləşdirmək, həmçinin “struktur istintaq” adlanan ilkin araşdırma mexanizmlərini həyata keçirmək səlahiyyəti bu sistemin əsas dayaqlarından biridir. Struktur istintaqlar konkret təqsirləndirilən şəxsdən asılı olmayaraq müəyyən münaqişə və ya kontekstdə baş vermiş beynəlxalq cinayətlərin sənədləşdirilməsinə imkan yaradır. Bunun nəticəsində gələcəkdə ortaya çıxacaq şübhəli barədə sübut bazasının əvvəlcədən hazırlanması mümkün olur. Eyni zamanda Almaniya beynəlxalq cinayətlər üzrə ixtisaslaşmış prokuror bölmələrinin yaradılması və federal səviyyədə mərkəzləşdirilmiş istintaq imkanlarının mövcudluğu universal yurisdiksiyanın təsadüfi və epizodik tətbiqini deyil, peşəkar və davamlı hüquqi fəaliyyətə çevrilməsini təmin edir. Bu model həm də göstərir ki, universal yurisdiksiya avtomatik və məcburi mexanizm kimi deyil, hüquqi və siyasi balans qoruyan diskresion (seçim azadlığı) səlahiyyətlər çərçivəsində həyata keçirilir. Belə yanaşma milli məhkəmələrin beynəlxalq cinayətlərin araşdırılmasında təsadüfi və ya yalnız simvolik aktor olmadığını, əksinə, beynəlxalq ədalət sisteminin mühüm və funksional elementinə çevrildiyini ortaya qoyur.

Almaniya təcrübəsi nəticə etibarilə göstərir ki, dövlətlər beynəlxalq cinayətlərin təqibində yalnız beynəlxalq məhkəmələrə güvənməklə kifayətlənməməli, eyni zamanda milli hüquq sistemlərini bu cinayətlərin effektiv şəkildə araşdırılması və mühakiməsi üçün uyğunlaşdırmalıdırlar. Bu yanaşma beynəlxalq cinayət hüququnun subsidiarlıq və tamamlayıcılıq prinsiplərinə də uyğun gəlir və milli məhkəmələrin qlobal cəzasızlıqla mübarizədə mühüm rol oynaya biləcəyini təsdiqləyir.

IV. Almaniya məhkəmə təcrübəsində Əfqanıstan və Suriya konteksti üzrə presedentlər

Almaniyanın təcrübəsi bu baxımdan xüsusilə əhəmiyyətlidir. Almaniya məhkəmələri universal yurisdiksiya prinsipinə əsaslanaraq Suriya ərazisində törədilmiş beynəlxalq cinayətlərin təqibini həyata keçirmişdir. Bu istiqamətdə ən mühüm presedentlərdən biri Koblenz Ali Regional Məhkəməsinin “Prosecutor v. Eyad Al-Gharib” işidir. 24 fevral 2021-ci il tarixli, 1 StE 3/21, 3 BJs 9/19-4 nömrəli qərarla məhkəmə Suriyanın Baş Kəşfiyyat İdarəsinin keçmiş əməkdaşı Eyad Al-Gharibi insanlıq əleyhinə cinayətlərə yardım etməkdə təqsirli bilmiş və onu 4 il 6 ay müddətinə azadlıqdan məhrum etmişdir. İş üzrə təqsirləndirilən şəxsin Suriyada törədilmiş əməllərinə görə Almaniya məhkəməsinin yurisdiksiyasının mövcudluğu universal yurisdiksiya prinsipinin tətbiqinin konkret nümunəsi olmuşdur [23, s. 460–463].

Eyni proses çərçivəsində digər təqsirləndirilən şəxs Anwar R. ilə bağlı iş ayrıca icraata ayrılmış və 13 yanvar 2022-ci ildə Koblenz Ali Regional Məhkəməsi tərəfindən hökm çıxarılmışdır. Anwar R. Suriyanın Dəməşq

şəhərində yerləşən “Al-Khatib” (Branch 251) adlı kəşfiyyat bölməsində istintaq şöbəsinin rəhbəri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Məhkəmə onu insanlıq əleyhinə cinayətlərdə, o cümlədən qətl, işgəncə, ağır azadlıqdan məhrum etmə və seksual zorakılıq əməllərində təqsirli bilərək ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum etmişdir. Bu iş universal yurisdiksiyanın dövlət ərazisindən kənarda və həmin dövlətin vətəndaşları tərəfindən törədilmiş beynəlxalq cinayətlərin milli məhkəmələr tərəfindən təqibinə imkan verdiyini göstərən mühüm presedentdir.

Suriya üzrə Almaniya təcrübəsinin digər mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu məhkəmə prosesləri ayrı-ayrı cinayət işləri ilə məhdudlaşmamış, Almaniya Federal Baş Prokurorluğunun struktur xarakterli araşdırmaları ilə də dəstəklənmişdir. 2011-ci ildən Suriya rejiminin törətdiyi iddia olunan insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri, habelə İŞİD və digər silahlı qrupların törətdiyi beynəlxalq cinayətlər üzrə belə araşdırmalar aparılmışdır. Bu yanaşma sonradan konkret şəxslər barəsində cinayət təqibinin həyata keçirilməsi üçün sübutların, şahid ifadələrinin və digər məlumatların sistemli şəkildə toplanmasına imkan vermişdir.

Belə presedentlər dövlətdaxili məhkəmələrin beynəlxalq hüququ yalnız nəzəri səviyyədə qəbul etmədiyini, əksinə, onu praktiki tətbiq olunan hüquqi norma kimi işlək vəziyyətə gətirdiyini nümayiş etdirir.

Xüsusilə Almaniya məhkəmələrinin qərarlarında fərqləndirmə prinsipi, mülki şəxslərin qorunması, işgəncə, qeyri-insani və alçaldıcı rəftar kimi beynəlxalq hüququn əsas kateqoriyalarının milli hüquq mühitində konkret hüquqi meyarlar kimi tətbiq olunduğu aydın görünür. Bu kateqoriyalar yalnız abstrakt beynəlxalq hüquq prinsipləri kimi deyil, cinayət tərkibinin elementlərini müəyyən edən və məsuliyyətin müəyyənləşdirilməsinə birbaşa təsir edən normativ meyarlar kimi istifadə olunur.

Almaniya məhkəmə təcrübəsində diqqət çəkən digər mühüm məqam isə apellyasiya instansiyasının roludur. Apellyasiya nəzarəti yalnız prosessual səhvlərin aradan qaldırılması ilə məhdudlaşmır, yuxarı instansiya məhkəmələri beynəlxalq cinayətlərin hüquqi tərkib elementlərini daha sistemli şəkildə izah edir və beləliklə presedent xarakterli hüquqi yanaşmalar formalaşdırır. Bu proses nəticəsində beynəlxalq humanitar hüququn anlayışları milli məhkəmə təcrübəsində daha sabit və proqnozlaşdırıla bilən hüquqi standartlara çevrilir.

Bununla da dövlətdaxili məhkəmələr beynəlxalq cinayət ədaləti sistemində yalnız yardımçı və ya ikinci dərəcəli mexanizm kimi çıxış etmirlər. Əksinə, onların fəaliyyəti beynəlxalq cinayət hüququnun tətbiqində real və funksional icra platformasının mövcud olduğunu göstərir. Belə presedentlər sübut edir ki, universal yurisdiksiya çərçivəsində fəaliyyət göstərən milli məhkəmələr beynəlxalq hüququn effektiv tətbiqində mühüm rol oynayaraq cəzasızlıqla mübarizədə beynəlxalq tribunal sistemini tamamlayan institusional elementə çevrilə bilər [20, s. 185].

*V. Universal yurisdiksiya: normativ güc
və siyasi-hüquqi həssaslıq (Belçika nümunəsi)*

Belçika təcrübəsi universal yurisdiksiyanın normativ iddiası ilə onun praktik-siyasi məhdudiyyətləri arasındakı ziddiyyəti aydın göstərir. Universal yurisdiksiya nəzəri olaraq elə cinayətlərə tətbiq edilir ki, bu əməllər bütün beynəlxalq birliyə qarşı yönəlmiş xüsusilə ağır hüquq pozuntuları hesab olunur və buna görə də onların təqibi istənilən dövlət tərəfindən həyata keçirilə bilər, lakin bu prinsipin konkret işlərdə tətbiqi bir sıra hüquqi və siyasi çətinliklərlə müşayiət olunur. Xüsusilə dövlət vəzifəli şəxslərinin immuniteti, yurisdiksiya ilə real əlaqənin mövcudluğu, mümkün diplomatik nəticələr və məhkəmə forumunun seçilməsi kimi məsələlər universal yurisdiksiyanın praktik tətbiqini mürəkkəbləşdirir. Bu baxımdan Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin 14 fevral 2002-ci il tarixli *Arrest Warrant of 11 April 2000 (Democratic Republic of the Congo v. Belgium)* işi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Həmin işdə Məhkəmə vəzifədə olan xarici işlər nazirinin xarici dövlətin cinayət yurisdiksiyasından immunitetini və şəxsi toxunulmazlığını nəzərdən keçirmişdir.

Belçika və qismən də İspaniya təcrübəsi göstərir ki, universal yurisdiksiya cəzasızlıqla mübarizədə mühüm hüquqi alət olsa da, onun praktik effektivliyi yalnız hüquqi əsaslarla müəyyən olunmur və əhəmiyyətli dərəcədə siyasi kontekstdən də asılıdır. Xüsusilə dövlət vəzifəli şəxslərinin immuniteti, təqsirləndirilən şəxslə forum dövləti arasında real əlaqənin mövcudluğu, eləcə də dövlətlərarası münasibətlərdə yarana biləcək gərginliklər bu mexanizmin tətbiq dairəsini məhdudlaşdırır. Bu baxımdan universal yurisdiksiya “sərhədsiz” mexanizm kimi deyil, beynəlxalq hüququn digər struktur prinsipləri ilə qarşılıqlı uyğunluq və balans çərçivəsində fəaliyyət göstərən hüquqi institut kimi qiymətləndirilməlidir [14, s. 120; 16, s. 319].

Bu kontekstdə İspaniya məhkəmə təcrübəsi universal yurisdiksiyanın praktik tətbiqinin necə həyata keçirildiyini göstərən mühüm nümunələrdən biridir. İspaniyanın təcrübəsi universal yurisdiksiyanın tətbiqi baxımından mühüm presedentlərdən biridir. Argentina hərbi diktaturası dövründə, 1976–1983-cü illərdə törədildiyi iddia olunan soyqırımı, terror və işgəncə əməlləri ilə bağlı araşdırma İspaniyanın Mərkəzi İstintaq Məhkəməsinin 5 sayılı məhkəməsində aparılmışdır. İş üzrə əsas təqsirləndirilən şəxslərdən biri Argentina hərbi-dəniz qüvvələrinin keçmiş zabiti Adolfo Francisco Scilingo olmuşdur. İş 19/97 nömrəli istintaq materialları çərçivəsində araşdırılmış və İspaniya məhkəmələrinin xarici dövlət ərazisində törədilmiş beynəlxalq cinayətlərə münasibətdə yurisdiksiyası məsələsi əsas mübahisə predmetinə çevrilmişdir [5, s.80]. İspaniya Milli Məhkəməsinin (Audiencia Nacional) Cinayət Palatasının Plenumu 4 noyabr 1998-ci il tarixli qərarı ilə Rollo de Apelación 84/98, Sección Tercera, Sumario 19/97, Juzgado Central de Instrucción 5 nömrəli İspaniya məhkəmələrinin həmin iş üzrə yurisdiksiyasını təsdiq etmişdir. Məhkəmə, xüsusilə, İspaniya qanunvericiliyinin 23-cü maddəsinin 4-cü hissəsində nəzərdə tutulmuş universal təqib prinsipinə əsaslanaraq, Argentina ərazisində törədilmiş

beynəlxalq cinayətlərin İspaniya məhkəmələri tərəfindən araşdırılmasının mümkünlüyünü qəbul etmişdir. Qərarda 1948-ci il Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın 6-cı maddəsinin digər dövlətlərin universal yurisdiksiya tətbiq etməsini istisna etmədiyi əsaslandırılmışdır. Məhkəmə həmçinin qeyd etmişdir ki, İspaniya məhkəmələrinin belə işlərə baxması cinayətin törədildiyi dövlətin suverenliyinə müdaxilə kimi qiymətləndirilə bilməz; bu, beynəlxalq cinayətlərə münasibətdə İspaniyanın öz milli yurisdiksiyasını həyata keçirməsi kimi qəbul edilməlidir. Qərarda universal yurisdiksiyanın tətbiqinə İspaniyanın daxili qanunvericiliyində hüquqi əsas verildiyi və Argentina hadisələri üzrə çoxsaylı İspaniya vətəndaşlarının zərərçəkən olması da İspaniyanın bu işə hüquqi marağını gücləndirən amillərdən biri kimi nəzərə alınmışdır.

Bu presedent universal yurisdiksiyanın milli məhkəmələr tərəfindən praktik şəkildə tətbiqinin mühüm nümunəsidir. Eyni zamanda, iş göstərir ki, beynəlxalq cinayətlərin törədildiyi dövlətin milli hüquq-mühafizə və məhkəmə mexanizmlərinin səmərəli fəaliyyət göstərmədiyi və ya cinayət təqibinin həyata keçirilmədiyi hallarda digər dövlətlərin milli məhkəmələri müəyyən hüquqi şərtlər daxilində həmin cinayətlərin təqibində rol oynaya bilər. Bununla belə, universal yurisdiksiyanın tətbiqi milli və beynəlxalq yurisdiksiyalar arasındakı qarşılıqlı münasibət, subsidiarlıq və müvafiq dövlətin cinayət təqibi imkanları ilə birlikdə qiymətləndirilməlidir.

Xüsusilə Avropa İttifaqı məkanında universal yurisdiksiyanın tətbiqi məsələsi təkcə milli hüquq normaları ilə deyil, həm də dövlətlərarası hüquqi əməkdaşlıq mexanizmləri ilə sıx bağlıdır. Son illərdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, Avropa dövlətləri beynəlxalq cinayətlərin təqibində universal yurisdiksiya prinsipini tətbiq edərkən həm hüquqi koordinasiyanın, həm də prosessual əməkdaşlıq mexanizmlərinin gücləndirilməsinə ehtiyac duyurlar. Bu baxımdan Avropa İttifaqı səviyyəsində universal yurisdiksiyanın tətbiqi ilə bağlı institusional harmonizasiya təşəbbüsləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və üzv dövlətlər arasında məlumat mübadiləsi, sübutların toplanması və istintaq fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi kimi sahələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsini nəzərdə tutur [10, s. 21–27]. Eyni zamanda universal yurisdiksiyanın praktik tətbiqi yalnız Avropa dövlətlərinin təcrübəsi ilə məhdudlaşmır. Beynəlxalq cinayətlərin təqibində müxtəlif regionlarda fərqli institusional modellər formalaşmışdır. Məsələn, Sierra Leone təcrübəsi beynəlxalq, hibrid və milli mexanizmlərin bir-birini tamamlayan funksional bölgü əsasında fəaliyyət göstərə bildiyini nümayiş etdirən mühüm nümunələrdən biridir. 2002-ci ildə yaradılmış Sierra Leone üzrə Xüsusi Məhkəmə əsasən ölkədəki silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularına görə “ən böyük məsuliyyət daşıyan” şəxslərin mühakiməsinə yönəlmişdi. Bununla yanaşı, Sierra Leone-nin milli məhkəmələri daha geniş miqyasda törədilmiş cinayətlərin araşdırılması və təqibi üçün əsas milli hüquqi platforma olaraq qalırdı. Eyni dövrdə fəaliyyət göstərən Həqiqət və Barışıq Komissiyası isə cinayət məsuliyyətinin müəyyən

edilməsindən fərqli olaraq, münaqişə dövründə baş vermiş ağır hüquq pozuntularının sənədləşdirilməsi, qurbanların təcrübələrinin üzə çıxarılması və cəmiyyətin barışıq prosesinə hazırlanması funksiyasını yerinə yetirirdi. Beləliklə, Sierra Leone modelində cinayət təqibi, fərdi məsuliyyətin müəyyənləşdirilməsi və həqiqətin üzə çıxarılması müxtəlif institusional mexanizmlər arasında bölüşdürülmüşdü. Bu mexanizmlər arasında tam institusional eynilik mövcud olmasa da, onların paralel fəaliyyəti keçid ədalətinin müxtəlif məqsədlərinin eyni hüquqi-siyasi çərçivədə həyata keçirilməsinə imkan vermişdir. Bu təcrübənin əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, beynəlxalq və ya hibrid məhkəmənin mövcudluğu milli yurisdiksiyanın əhəmiyyətini aradan qaldırmır; əksinə, ağır beynəlxalq cinayətlərin seçilmiş kateqoriyalarının beynəlxalq və ya hibrid səviyyədə təqibi ilə daha geniş hüquqi və institusional nəticələrin milli mexanizmlər vasitəsilə davam etdirilməsi arasında funksional əlaqə yaradır. Bu baxımdan Sierra Leone təcrübəsi beynəlxalq cinayət ədalətinin yalnız bir məhkəmə modeli üzərində deyil, müxtəlif mexanizmlərin səlahiyyət və məqsədlərinin fərqləndirilməsi əsasında qurula biləcəyini göstərir [19, s. 14–20].

VI. Apellyasiya nəzarəti və hüquqi standartlaşdırma

Dövlətdaxili məhkəmələrin beynəlxalq cinayətlərin təqibində rolunu qiymətləndirərkən apellyasiya instansiyalarının funksiyası ayrıca vurğulanmalıdır. Beynəlxalq cinayət hüququnun tətbiqi çox vaxt mürəkkəb hüquqi və faktiki məsələlərin eyni zamanda qiymətləndirilməsini tələb edir. Belə işlərdə beynəlxalq humanitar hüququn prinsipləri, milli cinayət hüququ normaları və cinayət-prosessual qaydalar paralel şəkildə tətbiq olunur. Bu səbəbdən apellyasiya instansiyalarının fəaliyyəti yalnız prosessual səhvlərin aradan qaldırılması ilə məhdudlaşmır, əksinə, apellyasiya nəzarəti hüquqi standartların formalaşdırılması və məhkəmə təcrübəsinin sistemləşdirilməsi baxımından mühüm rol oynayır. Yuxarı instansiya məhkəmələri aşağı instansiya qərarlarının hüquqi əsaslarını təhlil edərək beynəlxalq cinayətlərin tərkib elementlərinin daha aydın və ardıcıl şəkildə müəyyən edilməsinə töhfə verir. Bu proses beynəlxalq cinayət hüququnun milli hüquq sistemləri daxilində daha sabit və proqnozlaşdırıla bilən şəkildə tətbiqinə imkan yaradır. Eyni zamanda apellyasiya instansiyalarının qərarları gələcək məhkəmə təcrübəsi üçün presedent xarakteri daşıyaraq hüquqi interpretasiyanın vahid istiqamətdə inkişafına şərait yaradır. Bu, xüsusilə beynəlxalq humanitar hüququn əsas kateqoriyalarının, mülki şəxslərin qorunması, fərqləndirmə prinsipi və qeyri-insani rəftar qadağası kimi normaların tətbiqi zamanı daha aydın görünür. Almaniya məhkəmə təcrübəsi göstərir ki, apellyasiya instansiyaları beynəlxalq cinayətlərin hüquqi tövsifində milli hüquqi terminologiya ilə beynəlxalq hüquq anlayışları arasında balans yaratmağa çalışır. Belə yanaşma həm hüquqi doktrinanın inkişafına, həm də məhkəmə qərarlarının daha ardıcıl və əsaslandırılmış olmasına xidmət edir.

Nəticə etibarilə apellyasiya nəzarəti beynəlxalq cinayətlərin dövlətdaxili səviyyədə təqibində hüquqi sabitliyin və institusional etibarlılığın təmin olunmasının mühüm elementlərindən birinə çevrilir [7, s. 295; 17].

VII. Nəticə

Aparılmış təhlil göstərir ki, müasir beynəlxalq cinayət ədaləti sistemində dövlətdaxili məhkəmələr beynəlxalq cinayətlərin təqibində getdikcə daha mühüm rol oynayır. Müxtəlif ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, müharibə cinayətlərinin və insanlıq əleyhinə cinayətlərin faktiki təqibi çox vaxt beynəlxalq tribunal mexanizmlərindən daha geniş şəkildə milli məhkəmə sistemləri tərəfindən həyata keçirilir. Dövlətdaxili məhkəmələr institusional davamlılıq, sübut bazasına daha asan çıxış və hüquq-mühafizə orqanları ilə koordinasiya baxımından praktik üstünlüklərə malikdir.

Universal yurisdiksiya cəzasızlıqla mübarizədə mühüm normativ alət olsa da, onun tətbiqi hüquqi və siyasi məhdudiyyətlərlə üzləşə bilər. Almaniya və Belçika təcrübəsi göstərir ki, dövlət immuniteti, yurisdiksiya bağlantısı və diplomatik həssaslıqlar universal yurisdiksiyanın praktik tətbiqinə təsir göstərən əsas amillərdəndir. Bu isə beynəlxalq cinayətlərin təqibində hüquqi prinsip ilə siyasi realıq arasında balansın qorunmasının vacibliyini göstərir.

Eyni zamanda, BMT-nin tamamlama strategiyası və ad hoc tribunal mexanizmlərinin mərhələli şəkildə fəaliyyətini yekunlaşdırması beynəlxalq cinayət ədalətinin struktur transformasiyasına səbəb olmuşdur. Bu proses nəticəsində milli məhkəmələrin institusional rolu daha da güclənmiş və beynəlxalq cinayətlərin təqibində onların funksional əhəmiyyəti artmışdır.

Beləliklə, komplementarlıq prinsipi beynəlxalq cinayət ədalətinin çoxsəviyyəli modelini təsbit edir: beynəlxalq mexanizmlər subsidiar funksiyanı yerinə yetirir, əsas məsuliyyət isə dövlətlərin üzərinə düşür. Bu baxımdan beynəlxalq cinayət ədalətinin effektivliyi böyük ölçüdə milli hüquq sistemlərinin institusional potensialından və beynəlxalq hüquq normalarını tətbiq etmək qabiliyyətindən asılıdır.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Allahverdiyev Ə. V. Beynəlxalq hüquqda insanlıq əleyhinə cinayətlər. Bakı, 2017, 396 səh.
2. Eyyubova M. Müasir dövrdə müharibə cinayətlərinə görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin nəzəri və praktiki problemləri, doktorluq dissertasiyası, B.2023. 270 səh.
3. Əfəndiyev O. Вооруженные конфликты и военные преступления на Центральном Кавказе: международно-правовой аспект. Bakı, 2006, “Qafqaz”, 363 səh.
4. Əliyev Ə. İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində. Bakı, 2018, 176 səh.

5. Hüseynov L. H. *Beynəlxalq hüquq: dərslik*. Bakı, 2012, 367 səh.
6. İbayev V. *Beynəlxalq humanitar hüquq: dərslik*. Bakı, 2001, 495 səh.
7. Ambos K. *Treatise on International Criminal Law. Volume III: International Criminal Procedure*. Oxford University Press, 2016, 714 pages.
8. Cryer R., Robinson D., Vasiliev S. *An Introduction to International Criminal Law and Procedure*. 4th ed. Cambridge University Press, 2019, 600 pages.
9. Gready P., Robins S. (eds.). *From Transitional to Transformative Justice*. Cambridge University Press, 2019, 320 pages.
10. Hartig A. *Making Aggression a Crime Under Domestic Law: On the Legislative Implementation of Article 8bis of the ICC Statute*. T.M.C. Asser Press, 2023, 410 pages.
11. Huikuri S. *The Institutionalization of the International Criminal Court*. Palgrave Macmillan, 2019, 230 pages.
12. İmoedemhe O. C. *The Complementarity Regime of the International Criminal Court: National Implementation in Africa*. Springer, 2017, 255 pages.
13. Jeßberger F., Meloni C., Crippa M. (eds.). *Domesticating International Criminal Law*. Routledge, 2023, 360 pages.
14. Mancini M., Nigro R. (eds.). *Universal Jurisdiction over International Crimes in the European Union: Challenges and Proposals for Action*. The Hague: T.M.C. Asser Press, 2026. ISBN 978-94-6265-782-3.
15. Osten P., Kubota T. *Impact on Domestic Criminal Law – German Experiences with Universal Jurisdiction and Immunity*. In: Furuya S., Takemura H., Ozaki K. (eds.). *Global Impact of the Ukraine Conflict: Perspectives from International Law*. Springer, 2023, p. 493–508.
16. Soler C. *The Global Prosecution of Core Crimes under International Law*. T.M.C. Asser Press, 2019, 350 pages.
17. Stahn C., El Zeidy M. M. (eds.). *The International Criminal Court and Complementarity: From Theory to Practice*. Cambridge University Press, 2015, 130 pages.
18. Stan L., Nedelsky N. (eds.). *Encyclopedia of Transitional Justice*. Cambridge University Press, 2023, 1400 pages.
19. Sterio M., Scharf M. (eds.). *The Legacy of Ad Hoc Tribunals in International Criminal Law: Assessing the ICTY's and the ICTR's Most Significant Legal Accomplishments*. Cambridge University Press, 2019, 430 pages.
20. Tsilonis V. *The Jurisdiction of the International Criminal Court*. 2nd ed. Springer, 2024, 520 pages.
21. United Nations Security Council. Resolution 1503 (2003), S/RES/1503 (2003), 28 August 2003.
URL: [https://docs.un.org/S/RES/1503\(2003\)](https://docs.un.org/S/RES/1503(2003)) (last access: 27.05.2026)

22. United Nations Security Council. Resolution 1534 (2004), S/RES/1534 (2004), 26 March 2004.
URL:
https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_1534_2004_en.pdf (last access: 27.05.2026)
23. Werle G., Jeßberger F. Principles of International Criminal Law. 4th ed. Oxford University Press, 2020, 720 pages.

INTERNATIONAL CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR WAR CRIMES: THE CORRELATION BETWEEN DOMESTIC AND INTERNATIONAL JURISDICTIONS

ALOVSAT ALLAHVERDIYEV*

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of the interaction between domestic and international jurisdictions in the prosecution of war crimes from legal, institutional, and practical perspectives. The main objective of the research is to identify the growing role of national courts and law enforcement institutions within the international criminal justice system and to assess this role particularly in the context of the United Nations Security Council's completion strategy and the principle of complementarity, which constitutes one of the fundamental principles underlying the functioning of the International Criminal Court. The article demonstrates that although international tribunals and courts possess significant symbolic and normative importance in terms of the development of international law, the establishment of legal standards, and the fight against impunity, the actual burden of prosecuting war crimes and other international crimes in practice often falls upon domestic judicial systems. In this regard, the activities of national courts represent one of the key mechanisms for ensuring the effectiveness of international criminal justice. Within the framework of the research, particular attention is paid to the gradual completion of the activities of ad hoc international tribunals and the transfer of unresolved cases to national jurisdictions. In this context, it is argued that the completion strategy adopted by the United Nations Security Council was not merely a technical mechanism aimed at finalizing the work of international tribunals, but also a political and legal framework designed to strengthen national judicial and prosecutorial institutions and to enhance their institutional capacity in the investigation and prosecution of international crimes. The main part of the article analyzes the experience of Germany as one of the most systematic and effective examples of the domestic

* PhD in Law/ Lecturer at Baku State University, Faculty of Law, Department of Human Rights, Information Law and UNESCO/ email- lawyer.406@gmail.com

prosecution of international crimes based on the principle of universal jurisdiction and Germany's Code of Crimes against International Law (Völkerstrafgesetzbuch – VStGB). The examination of precedents related to Afghanistan and Syria demonstrates that German courts have developed an effective and practical model by harmonizing the principles of international humanitarian law and international criminal law with national procedural mechanisms in the assessment of facts, evaluation of evidence, and legal qualification of crimes. The example of Belgium, in turn, illustrates a different approach to the application of the principle of universal jurisdiction and highlights the balance between the normative strength of this principle and its legal and political limitations. This experience shows that the prosecution of international crimes at the national level is closely linked not only to legal considerations but also to political and diplomatic factors. In conclusion, the analysis demonstrates that within the framework of the principle of complementarity, domestic courts have increasingly become the primary, sustainable, and institutionally stable mechanism for the investigation and prosecution of international crimes within the international criminal justice system. This indicates that strengthening cooperation and coordination between international and national legal systems plays a crucial role in ensuring the effectiveness of international criminal justice.

Keywords: War crimes, domestic jurisdiction, universal jurisdiction, complementarity principle, completion strategy, international tribunals, International Criminal Court, immunity, appellate review.

МЕЖДУНАРОДНАЯ УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ВОЕННЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ: СООТНОШЕНИЕ ВНУТРИГОСУДАРСТВЕННОЙ И МЕЖДУНАРОДНОЙ ЮРИСДИКЦИЙ

АЛОВСАТ АЛЛАХВЕРДИЕВ*

Резюме

В статье комплексно анализируется взаимодействие внутригосударственных и международных юрисдикций в сфере преследования военных преступлений с правовой, институциональной и практической точек зрения. Основной целью исследования является выявление возрастающей роли национальных судов и правоохранительных органов в системе международного уголовного правосудия, а также оценка этой роли в контексте стратегии

* Доктор философии в области права/ Преподаватель кафедры прав человека, информационного права и ЮНЕСКО, юридического факультета Бакинского государственного университета/ email- lawyer.406@gmail.com

завершения деятельности международных трибуналов, принятой Советом Безопасности ООН, и принципа комплементарности, лежащего в основе деятельности Международного уголовного суда. Отмечается, что, несмотря на значительное нормативное и символическое значение международных трибуналов и судов для развития международного права и борьбы с безнаказанностью, фактическая нагрузка по преследованию военных и других международных преступлений в большинстве случаев ложится на национальные судебные системы. В этом контексте национальные суды выступают одним из ключевых механизмов обеспечения эффективности международного уголовного правосудия. Отдельно рассматривается процесс поэтапного завершения деятельности *ad hoc* международных трибуналов и передачи нерассмотренных дел национальным юрисдикциям. Обосновывается, что стратегия завершения деятельности, принятая Советом Безопасности ООН, являлась не только техническим механизмом прекращения работы трибуналов, но и политико-правовой рамкой, направленной на укрепление национальных судебных и прокурорских институтов и повышение их потенциала в расследовании и преследовании международных преступлений. Особое внимание уделяется опыту Германии как одного из наиболее системных примеров преследования международных преступлений на национальном уровне на основе универсальной юрисдикции и Кодекса Германии о преступлениях против международного права — *Völkerstrafgesetzbuch (VStGB)*. Анализ дел, связанных с Афганистаном и Сирией, показывает, что германские суды сформировали практическую модель применения международного гуманитарного и международного уголовного права в рамках национальных процессуальных механизмов при оценке фактов, доказательств и юридической квалификации преступлений. Пример Бельгии демонстрирует иной подход к универсальной юрисдикции и позволяет выявить баланс между её нормативной силой и правовыми и политическими ограничениями. Данный опыт свидетельствует о тесной взаимосвязи преследования международных преступлений с правовыми, политическими и дипломатическими факторами. В заключение делается вывод о том, что в рамках принципа комплементарности национальные суды постепенно превращаются в основной и институционально устойчивый механизм расследования и преследования международных преступлений. В связи с этим усиление сотрудничества и координации между международными и национальными правовыми системами имеет ключевое значение для повышения эффективности международного уголовного правосудия.

Ключевые слова: военные преступления, внутригосударственная юрисдикция, универсальная юрисдикция, принцип комплементарности, стратегия завершения, международный трибунал, Международный уголовный суд, иммунитет, апелляционный контроль.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.11.2025

Çapa qəbul: 05.06.2026

THE LEGAL AUTHORITY OF UN SECURITY COUNCIL COUNTER-TERRORISM RESOLUTIONS: NORMATIVE FOUNDATIONS AND INSTITUTIONAL CONSTRAINTS

HAFIZ MUSAYEV*

Abstract

The expansion of the United Nations Security Council's role in counter-terrorism has generated significant debate concerning the legal basis and limits of its authority to impose binding obligations on Member States. This article studies the normative foundations of Security Council counter-terrorism resolutions adopted under Chapter VII of the UN Charter and examines the institutional constraints that affect their implementation. The purpose of the research is to clarify the doctrinal grounds on which the Council generates compulsory obligations of general scope and to assess their position within the structure of international law. The object of the study is the body of Chapter VII resolutions addressing terrorism, with particular attention to their binding force, quasi-legislative characteristics, and monitoring mechanisms. The methodology is based on doctrinal interpretation of the UN Charter (notably Articles 39, 25, and 103), systematic analysis of relevant resolutions, and review of judicial practice, including advisory opinions and regional human rights jurisprudence. The findings indicate that the Security Council's counter-terrorism authority is legally robust in its formal Charter foundation, enabling the creation of binding norms applicable to all Member States. However, its practical effectiveness is limited by decentralized implementation, sovereignty-based discretion, monitoring structures lacking coercive powers, and constitutional review within domestic and regional legal systems. The study concludes that the Security Council occupies a central but structurally constrained position within the contemporary international legal order.

Keywords: UN Charter, Security Council, Chapter VII, counter-terrorism, binding obligations, sovereignty, monitoring mechanisms.

I. Introduction

The legal architecture of the United Nations counter-terrorism regime has undergone a profound transformation since the early twenty-first century, particularly following the adoption of binding Security Council resolutions under Chapter VII of the Charter [4]. While terrorism had long been addressed through sectoral conventions and cooperative mechanisms, the post-2001 practice of the Security Council introduced a qualitatively different mode of regulation: the

* PhD in law/ email- musayevhafiz@outlook.com

imposition of general and compulsory obligations upon all Member States without recourse to the traditional treaty-making process [17, p. 251–273].

This development raises questions that extend beyond policy effectiveness and enter the domain of constitutional international law. Yet much of the existing scholarship has focused either on political assessments of global counter-terrorism or on human rights critiques of specific sanctions regimes, without systematically clarifying the doctrinal foundations and legal limits of the Security Council's authority as a source of binding norm creation. Against this background, the present study narrows the inquiry to a precise legal problem: on what Charter-based grounds the Security Council is empowered to generate binding counter-terrorism obligations of general scope, and how this authority is situated within the broader structure of the international legal order.

The research question is therefore formulated as follows: does the Security Council's counter-terrorism practice under Chapter VII represent a legally coherent exercise of enforcement power, or does it amount to an expanded, quasi-legislative function whose normative status remains contested? To answer this question, the analysis proceeds through doctrinal interpretation of the UN Charter (in particular Articles 39, 25, and 103), systematic examination of relevant Security Council resolutions, and critical engagement with judicial practice and scholarly debate. This study therefore approaches the issue primarily through an interpretation of the UN Charter and an analysis of institutional competence, rather than through political critique. It contends that although the Security Council's counter-terrorism authority rests on a solid legal foundation within the Charter framework, its practical operation remains limited by the decentralized structure of international law and the constitutional autonomy of Member States.

II. Normative Foundations of Security Council Counter-Terrorism Authority

The question of how the United Nations responds to terrorism cannot be adequately addressed without isolating the institutional locus in which binding authority is concentrated. Although numerous conventions and strategic documents have been adopted within the UN framework, it is the Security Council that has assumed the central role in generating compulsory counter-terrorism obligations. For this reason, the main analysis must be confined to the normative foundations of the Council's authority rather than extended to the broader landscape of UN instruments. The problem under examination is thus narrowed to a doctrinal inquiry: on what legal basis the Security Council is empowered to impose binding counter-terrorism measures upon Member States, and how this authority has been articulated through Chapter VII of the Charter.

1) Chapter VII Powers and Binding Legal Effect:

The legal authority of the Security Council to impose binding counter-terrorism obligations derives primarily from its enforcement powers under Chapter VII of the UN Charter. Article 39 of the Charter of the United Nations,

adopted in 1945 at the San Francisco Conference as part of Chapter VII, was designed to confer upon the Security Council the authority to determine the existence of any “threat to the peace, breach of the peace, or act of aggression” and to decide upon measures necessary to maintain or restore international peace and security [25, art. 39-51]. The provision was intentionally drafted in broad and flexible terms, without an exhaustive definition of what constitutes a “threat,” in order to allow the Council to adapt to evolving forms of instability beyond traditional inter-state war [27]. Although terrorism was not expressly contemplated in 1945, the open-textured formulation of Article 39 enabled the Security Council, particularly after the attacks of 11 September 2001, to classify international terrorism as a threat to international peace and security and thereby activate binding powers under Chapter VII [7]. The legal significance of this development lies in the transformation of terrorism from a matter primarily addressed through sectoral treaties and voluntary cooperation into an issue capable of triggering compulsory obligations imposed on all Member States. Without Article 39, the Security Council would lack the doctrinal gateway required to bring terrorism within the enforcement framework of Chapter VII, and counter-terrorism efforts at the UN level would remain confined to non-binding resolutions, fragmented conventions, and consensual mechanisms lacking universal coercive force.

The legal distinction between Chapter VI and Chapter VII of the UN Charter becomes decisive once the Security Council determines, under Article 39, the existence of a threat to international peace and security [26, art. 39]. Under Chapter VI, the Council is limited to recommending procedures or methods of adjustment, and such recommendations do not create binding legal obligations for Member States. By contrast, once Chapter VII is formally engaged, the Council moves from advisory authority to enforcement competence, and its decisions acquire compulsory character. This transition is anchored in Article 25 of the Charter, which obliges Member States to “accept and carry out” the decisions of the Security Council [23, art. 25]. Although Article 25 is not textually confined to Chapter VII, its binding force has been most clearly operationalized in the context of enforcement measures adopted under Chapter VII [14, p. 270–286]. In counter-terrorism practice, Resolution 1373 (2001) illustrates this shift: adopted under Chapter VII, it imposed mandatory obligations on all states to criminalize terrorist financing, freeze assets, and enhance international cooperation [30]. The legal consequence of this structure is that compliance is no longer dependent on consent through treaty ratification but derives directly from Charter-based authority.

Resolution 1373 (2001), adopted under Chapter VII in the immediate aftermath of the 11 September attacks, is widely regarded in legal scholarship as a constitutional moment in the practice of the Security Council because it departed from the traditional model of case-specific enforcement and instead imposed general and abstract obligations on all Member States. Unlike earlier Chapter VII resolutions that were tied to a particular territorial conflict or sanctions regime,

Resolution 1373 required states universally to criminalize the financing of terrorism, freeze assets of designated persons, deny safe haven, and enhance international cooperation, without being linked to a single defined situation [2]. This normative generality has led many scholars to describe the resolution as “quasi-legislative,” arguing that the Council effectively assumed a law-making function beyond classical enforcement Powers [10]. The precedent was reinforced by Resolution 1540 (2004), which similarly imposed binding obligations of general scope concerning the non-proliferation of weapons of mass destruction to non-state actors [33]. Judicial reactions, particularly in cases such as *Kadi* before the Court of Justice of the European Union [5], further exposed the structural implications of this shift: while the binding force of Chapter VII resolutions was acknowledged, their implementation was subjected to fundamental rights review at the regional level, thereby revealing tensions between global security governance and constitutional legality [18, p. 1015–1024]. In doctrinal terms, Resolution 1373 is therefore understood not merely as a counter-terrorism instrument but as evidence of an expanded interpretative practice under Article 39 and Article 25, through which the Security Council has been perceived to move closer to a centralized normative authority within the international legal system.

When the Security Council adopts counter-terrorism measures under Chapter VII, the obligations imposed upon Member States acquire binding force pursuant to Articles 25 and 103 of the Charter, yet their legal operation depends on domestic incorporation. Resolutions such as 1373 (2001) require states to criminalize the financing of terrorism, freeze funds and other financial assets of designated persons, suppress support networks, and intensify international judicial and law-enforcement cooperation. These duties are framed in mandatory language (“shall”) and are not contingent upon treaty ratification; however, they are not self-executing in most constitutional systems. As a result, compliance is achieved through legislative and regulatory adaptation at the national level, including amendments to criminal codes, banking supervision laws, and procedural rules concerning asset freezing and extradition. This necessity of incorporation situates Security Council decisions within domestic constitutional hierarchies and raises questions regarding their normative rank. While Article 103 establishes the primacy of Charter obligations over conflicting treaty commitments, the relationship between Security Council resolutions and constitutional guarantees (particularly due process and property rights) has generated litigation and doctrinal debate [20, p. 115–140].

Legal controversies surrounding asset-freezing measures adopted pursuant to Security Council counter-terrorism resolutions have centered on the tension between binding obligations under Chapter VII and the protection of fundamental rights within domestic and regional legal orders. Resolution 1267 (1999) and its successor regimes established targeted sanctions requiring Member States to freeze the assets of individuals and entities listed by the Sanctions Committee, often without prior notice or an opportunity to be heard [29]. This framework was

judicially scrutinized in the landmark Kadi and Al Barakaat cases before the Court of Justice of the European Union (Joined Cases C-402/05 P and C-415/05 P, 2008), where the Court annulled the EU regulation implementing the Security Council sanctions on the ground that it violated fundamental rights, including the right to effective judicial protection and due process [6]. While acknowledging the binding nature of Security Council resolutions under Article 25 of the UN Charter, the Court held that implementation within the EU legal order must comply with constitutional principles. Similar concerns were expressed by the European Court of Human Rights in *Nada v. Switzerland* (2012), where restrictions linked to UN sanctions were assessed in light of human rights guarantees [9]. These precedents demonstrate that although asset-freezing measures derive their authority from Chapter VII, their domestic and regional enforcement remains subject to judicial review, thereby exposing structural limits in the centralized sanctions system and prompting procedural reforms, including the establishment of the UN Ombudsperson mechanism under Resolution 1904 (2009) [34].

2) *The Quasi-Legislative Function Of the Security Council:*

The classical function of the Security Council under the UN Charter has traditionally been situational and reactive: measures adopted under Chapter VII were historically connected to specific armed conflicts, territorial crises, or identifiable threats involving particular states, such as the sanctions imposed on Iraq in 1990 or those relating to the former Yugoslavia. In such contexts, the Council operated as an enforcement body responding to a defined factual situation. Resolutions 1373 (2001) and 1540 (2004), however, represented a structural shift from this traditional model. Rather than addressing a specific territorial dispute or a particular state, both resolutions imposed general and abstract obligations upon all Member States, irrespective of their involvement in a concrete conflict. Resolution 1373 required states universally to criminalize terrorist financing and establish preventive regulatory frameworks [30], while Resolution 1540 mandated domestic legal controls to prevent non-state actors from acquiring weapons of mass destruction [33]. Through these instruments, the Council moved beyond case-specific enforcement and articulated binding standards of conduct of general application. This development blurred the boundary between enforcement and legislation, as binding norms were created without recourse to the consensual treaty-making process. Consequently, the distinction between reactive enforcement and normative rule-making became central to the doctrinal debate on whether the Security Council has assumed a quasi-legislative role within the international legal order.

By imposing obligations that are not tied to a specific dispute or factual situation but instead prescribe general standards of conduct, the Security Council has departed from the traditional structure of international law formation grounded in state consent. Under the classical treaty model, universal obligations arise through negotiation, signature, and ratification, thereby reflecting the express consent of states as required by the Vienna Convention on the Law of

Treaties (1969) [28]. In contrast, resolutions such as 1373 (2001) and 1540 (2004), adopted under Chapter VII, have required all Member States to introduce domestic criminal, regulatory, and enforcement measures irrespective of treaty participation or individualized consent. This technique effectively bypasses the consensual treaty mechanism and generates obligations directly through Charter-based authority, relying on Articles 25 and 103 to ensure binding force and normative primacy. Judicial and doctrinal reactions have highlighted the implications of this shift: in *Kadi* (CJEU, 2008), while the binding nature of Security Council resolutions was acknowledged, the Court emphasized that implementation within a constitutional legal order remains subject to fundamental rights review, thereby exposing the tension between centralized obligation-creation and constitutional autonomy [3]. The chain is therefore clear: abstract behavioral standards are imposed universally under Chapter VII; treaty consent is structurally displaced, and binding effect is derived not from ratification but from Charter membership itself, reshaping the mechanics of obligation formation in international law.

The quasi-legislative practice of the Security Council cannot be assessed without examining the structural effect of the veto mechanism under Article 27(3) of the UN Charter, which conditions the adoption of substantive decisions on the concurring votes of the five permanent members [24, art. 27]. Where resolutions of general and abstract scope (particularly those adopted under Chapter VII) generate binding obligations for all Member States, the veto operates not merely as a procedural device but as a structural determinant of which norms enter the international legal order. This concentration of normative gatekeeping authority has contributed to doctrinal debate concerning the legal nature and systemic legitimacy of such resolutions [21]. Although Articles 25 and 103 secure their binding force and primacy over conflicting treaty obligations, their position within the classical sources doctrine remains contested, as they do not fall neatly within Article 38(1) of the Statute of the International Court of Justice [12, p. 125–134]. Judicial practice has both affirmed and qualified their authority: in the *Namibia Advisory Opinion* (1971), the ICJ recognized that Security Council decisions adopted within competence may create binding legal obligations [15], while in *Al-Dulimi and Montana Management Inc. v. Switzerland* (ECtHR, Grand Chamber, 2016), the European Court of Human Rights held that domestic courts must ensure at least minimal judicial review when implementing UN sanctions, even where Chapter VII obligations are involved [8]. The interaction between veto-based norm production and subsequent judicial scrutiny thus underscores the continuing controversy over whether Security Council resolutions constitute a distinct normative category within international law or remain exceptional enforcement measures whose systemic effects approach legislative authority.

III. Institutional Constraints and Implementation Limits

Even where the Security Council's authority under Chapter VII is legally well established, the effectiveness of counter-terrorism measures does not depend solely on their formal binding force. The implementation of such resolutions unfolds within a decentralized international system structured by state sovereignty, political interests, and institutional limitations. As a result, the translation of abstract obligations into uniform practice is neither automatic nor consistent.

1) Sovereignty, Political Selectivity, and Fragmentation:

Article 2(1) of the UN Charter affirms the sovereign equality of all Member States, while Article 2(7) protects domestic jurisdiction by prohibiting the United Nations from intervening in matters essentially within the internal affairs of states, subject to the enforcement powers provided in Chapter VII [22]. This structural design reflects a dual logic: sovereignty is preserved as a foundational principle of the international order, yet it is not absolute where international peace and security are at stake. When the Security Council determines, under Article 39, the existence of a threat to international peace, the limitation contained in Article 2(7) yields to Chapter VII enforcement measures [35, p. 60–83]. The International Court of Justice has repeatedly emphasized the centrality of sovereignty, notably in the Nicaragua case (1986), where non-intervention was characterized as a corollary of sovereign equality; however, the Court has also acknowledged, in the Namibia Advisory Opinion (1971), that binding decisions of the Security Council adopted within its competence may create obligations for Member States [16]. The relationship is therefore hierarchical but conditional: sovereignty remains the default organizing principle of the Charter system, yet it is legally circumscribed where collective security mechanisms are lawfully activated. The tension emerges not from the formal supremacy of Chapter VII, which is doctrinally secured by Articles 25 and 103, but from the practical interpretation of what constitutes a “threat to the peace” and how far Security Council measures may intrude into regulatory domains traditionally regarded as internal.

The implementation of Security Council counter-terrorism resolutions is significantly shaped by the absence of a universally agreed definition of terrorism in international law, which creates interpretative space at the domestic level. Although resolutions such as 1373 (2001) impose binding obligations under Chapter VII, they do not provide a comprehensive legal definition of “terrorism,” leaving states to define the scope of criminalization within their national legislation. This structural indeterminacy allows Security Council obligations to be interpreted expansively or restrictively under the rubric of national security, often justified by reference to sovereign discretion preserved under Article 2(1) of the Charter. In practice, this has enabled states to broaden the designation of “terrorist” to encompass political opponents or non-violent groups, raising concerns under international human rights law, particularly regarding due process

and freedom of association. The risk of politicized designation is compounded at the international level by selective approaches of powerful states, including Western actors, in determining when and how counter-terrorism frameworks are activated or emphasized. While Chapter VII decisions are formally binding on all Member States, enforcement and diplomatic pressure have not always been uniform, leading to accusations of double standards. That is why, the absence of a precise legal definition, combined with sovereignty-based interpretative discretion and geopolitical selectivity, generates fragmentation in the application of counter-terrorism obligations within the international legal system.

A distinction must be drawn, within a legal compliance framework, between formal compliance and substantive compliance in the implementation of Security Council counter-terrorism resolutions. Formal compliance occurs where a state adopts the necessary legislative or regulatory measures required by Chapter VII decisions (such as criminalizing terrorist financing or establishing asset-freezing procedures) thereby satisfying the textual obligations imposed under Article 25 of the Charter. Substantive compliance, however, requires that these measures be effectively enforced in practice, producing the material outcomes intended by the resolution [19]. The decentralized structure of the UN system means that the Security Council lacks direct enforcement authority over domestic execution; implementation remains mediated through state institutions, investigative bodies, and judicial systems. Although monitoring mechanisms such as the Counter-Terrorism Committee and reporting procedures exist, they function primarily through review and dialogue rather than coercive oversight. As a result, as in *A and Others v. HM Treasury (No. 2)* [2010] UKSC 2, the effectiveness of Security Council measures ultimately depends on state political will and administrative capacity [1]. Judicial scrutiny at the domestic or regional level, including cases addressing asset-freezing and due process guarantees, has further demonstrated that even formally compliant regimes may be substantively deficient if procedural safeguards or effective enforcement mechanisms are absent. The chain is therefore structurally clear: binding obligation under the Charter generates legislative action; legislative action satisfies formal compliance; but meaningful implementation depends on sovereign execution, which introduces variability and exposes the limits of centralized enforcement within international law.

2) Monitoring Structures and Compliance Gaps:

Even where binding obligations are clearly articulated under Chapter VII, their effectiveness depends on the capacity and limits of the monitoring structures established to oversee state compliance. In this regard, the Counter-Terrorism Committee (CTC) was established by Security Council Resolution 1373 (2001) as a subsidiary organ under Article 29 of the UN Charter, with the mandate to monitor the implementation by Member States of the binding obligations imposed under Chapter VII. While Resolution 1373 created substantive counter-terrorism duties (such as criminalization of terrorist financing and enhancement of international cooperation) the CTC was designed to supervise compliance through the

examination of state reports and the facilitation of dialogue. However, the Committee itself was not endowed with enforcement powers; it cannot impose sanctions or compel legislative change, and its authority remains supervisory rather than coercive. To strengthen its technical capacity, the Security Council established the Counter-Terrorism Executive Directorate (CTED) through Resolution 1535 (2004), later refining its mandate in subsequent resolutions [32]. CTED functions as the expert body assisting the CTC by conducting country assessments, analyzing implementation gaps, coordinating technical assistance, and engaging in on-site visits with state consent. Legally, both bodies operate within the framework of Chapter VII oversight but without independent normative authority; their role is evaluative and facilitative rather than adjudicative.

Under Security Council Resolution 1373 (2001), Member States are required to submit periodic reports to the Counter-Terrorism Committee detailing the measures adopted to implement the binding obligations imposed under Chapter VII [30]. While the obligation to report is mandatory in form (deriving from a Chapter VII decision and thus falling within the scope of Article 25 of the UN Charter) the Committee's review of such reports does not result in legally binding determinations or sanctions for non-compliance. Accordingly, the reporting mechanism functions primarily as a supervisory and evaluative tool rather than as a coercive enforcement procedure, reflecting the distinction between binding substantive obligations and recommendatory oversight within the institutional framework established by the Security Council.

The sanctions regime established initially by Resolution 1267 (1999) and subsequently modified by Resolutions 1989 (2011) and 2253 (2015) created a listing system targeting individuals and entities associated with Al-Qaida and later ISIL, requiring Member States to implement asset freezes, travel bans, and arms embargoes under Chapter VII authority [11, p. 1144–1175]. The listing procedure, conducted by a subsidiary sanctions committee of the Security Council, operates through designation proposals submitted by Member States and approved by consensus, thereby producing binding obligations without prior judicial process at the international level. Legal challenges, particularly in *Kadi* (CJEU, 2008) and related jurisprudence, exposed due process deficiencies in the original framework, leading to the establishment of the Ombudsperson mechanism under Resolution 1904 (2009) to provide an independent review process for delisting requests [34]. Although the Ombudsperson strengthened procedural guarantees by introducing structured dialogue and reasoned recommendations, the mechanism remains administrative rather than judicial and does not transform the sanctions committee into a court-like body. The legal limits of monitoring thus become apparent: while sanctions committees exercise delegated authority under Chapter VII and generate binding effects pursuant to Articles 25 and 103 of the Charter, their procedural safeguards are constrained by their political character and by the absence of fully independent adjudicative review within the UN system, leaving ultimate rights-based scrutiny to domestic or regional courts.

Within the counter-terrorism framework of the Security Council, “naming and shaming” operates as a reputational enforcement technique rather than a formally coercive legal mechanism. Although Chapter VII resolutions are binding under Article 25 of the UN Charter, monitoring bodies such as the Counter-Terrorism Committee lack direct sanctioning authority in cases of insufficient implementation; instead, compliance pressure is often exerted through public reporting, evaluative summaries, and the exposure of implementation deficiencies [13, p. 82–105]. The legal effectiveness of this mechanism is therefore indirect: it relies on diplomatic accountability, peer review, and the reputational costs associated with being publicly identified as non-compliant. However, this technique intersects with international human rights mechanisms, particularly where counter-terrorism measures affect due process, property rights, or freedom of movement. Bodies such as the Human Rights Council and treaty-monitoring committees have emphasized that counter-terrorism obligations must be implemented consistently with international human rights law, a position reflected in Security Council Resolution 1456 (2003), which affirms that states must ensure that measures taken to combat terrorism comply with international law, including human rights, refugee, and humanitarian law [31]. The coordination between security monitoring and human rights oversight thus introduces a dual accountability structure: reputational pressure at the Security Council level and normative scrutiny under human rights treaties. Nonetheless, the absence of an integrated adjudicative mechanism within the UN system limits the legal enforceability of such coordination, leaving the effectiveness of “naming and shaming” contingent upon political sensitivity rather than judicial compulsion.

IV. Conclusion

The preceding analysis has shown that the contemporary UN counter-terrorism regime is not primarily defined by the proliferation of conventions or policy strategies, but by the Security Council’s capacity to generate binding obligations through Chapter VII. That capacity rests on a deliberately flexible constitutional architecture: Article 39 functions as the legal gateway through which terrorism is juridically constructed as a “threat to the peace,” while Article 25 translates Council decisions into a compliance duty for Member States, reinforced by the primacy rule of Article 103 in cases of normative conflict.

From this standpoint, the distinctive legal development after 11 September 2001 was not merely institutional activism but a structural shift in the method of obligation-creation, most clearly illustrated by Resolution 1373 (2001) and supported by the broader quasi-legislative trajectory exemplified by Resolution 1540 (2004). The Security Council’s move from case-specific enforcement to the articulation of general and abstract standards has therefore placed it in an ambivalent position within the international legal system: its outputs are formally binding and practically central, yet they sit uneasily within classical sources

doctrine and are normatively filtered by the veto configuration, which inevitably raises questions of systemic legitimacy and representativeness.

Judicial practice has consistently affirmed the binding nature of Security Council resolutions adopted under Chapter VII, as reflected in the Namibia Advisory Opinion and subsequent jurisprudence recognizing their legal effect under Articles 25 and 103 of the Charter. At the same time, cases such as *Al-Dulimi* demonstrate that their domestic and regional implementation remains subject to minimum standards of judicial review and fundamental rights protection, thereby confirming that Security Council authority, while hierarchically superior in the international legal order, is not insulated from rule-of-law scrutiny within constitutional systems.

At the same time, the legal authority of these resolutions should not be conflated with their uniform effectiveness. Implementation remains structurally decentralized and constitutionally mediated: binding duties concerning criminalization, asset-freezing, and cooperation often require domestic legislative transformation, and the resulting measures are then tested against constitutional guarantees and human-rights standards, as demonstrated by rights-based judicial scrutiny of sanctions implementation and the procedural reforms that followed, including the Ombudsperson mechanism. Monitoring structures such as the CTC and CTED strengthen coherence through reporting, assessment, and technical coordination, but their supervisory design reveals a deeper constraint: the Security Council can obligate, but it cannot directly execute, and the line between formal and substantive compliance is ultimately determined by state capacity and political will.

The practical picture that emerges is therefore a legal regime with high normative density but uneven operational traction, where indeterminate definitional boundaries, sovereignty-based interpretive discretion, and geopolitical selectivity produce fragmentation, and where “naming and shaming” operates as a reputational substitute for coercive enforcement. In doctrinal terms, the central contribution of this inquiry is to clarify that the Security Council’s counter-terrorism authority is best understood as a Charter-based mode of centralized norm production operating within a system that remains institutionally decentralized and constitutionally plural; the enduring challenge is to preserve the effectiveness of Chapter VII action while strengthening procedural legality and rights-compatibility so that counter-terrorism governance does not derive its authority from security necessity alone, but from demonstrable conformity with the rule-of-law requirements that the UN itself is committed to uphold. Whether the existing Charter-based enforcement model is sufficiently equipped to respond to the complexities of the emerging global order remains an open and pressing legal question.

REFERENCES:

1. A and Others v. HM Treasury (No. 2). [2010] UKSC 2. Judgment of 27 January 2010. Accessed 19 February 2026. URL: https://supremecourt.uk/uploads/uksc_2009_0015_judgment_5_173a76a13f.pdf (last access: 04.06.2026).
2. Alexander A. Terrorism Exception to State Immunity and the Magic of Jus Cogens. *The International Journal of Human Rights*. 2025;29(9):1642–1667. URL: <https://doi.org/10.1080/13642987.2025.2496886> (last access: 04.06.2026).
3. Avbelj M, Fontanelli F, Martinico G (eds). *Kadi on Trial: A Multifaceted Analysis of the Kadi Trial*. Routledge; 2016. 234 pages.
4. Constantinides A. An Overview of Legal Restraints on Security Council Chapter VII Action with a Focus on Post-Conflict Iraq. URL: https://esil-sedi.eu/wp-content/uploads/2018/04/Constantinides_0.pdf (last access: 04.06.2026)
5. Court of First Instance of the European Communities. Case T-315/01, *Kadi v Council and Commission*. Judgment of 21 September 2005. URL: https://infocuria.curia.europa.eu/tabs/affair?sort=AFF_NUM_DESC&searchTerm=%22T-315%2F01%22&publishedId=T-315%2F01 (last access: 04.06.2026)
6. Court of Justice of the European Union. Joined Cases C-402/05 P and C-415/05 P, *Yassin Abdullah Kadi and Al Barakaat International Foundation v Council of the European Union and Commission of the European Communities*. Judgment of 3 September 2008. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62005CJ0402> (last access: 04.06.2026).
7. De Wet E. The Relationship between the Security Council and Regional Organizations during Enforcement Action under Chapter VII of the United Nations Charter. *Nordic Journal of International Law*. 2002;71(1):1–37. URL: <https://doi.org/10.1163/157181002400497849> (last access: 04.06.2026)
8. European Court of Human Rights. Case of *Al-Dulimi and Montana Management Inc. v. Switzerland* (Application no. 5809/08). Judgment of 21 June 2016. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-164515%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-164515%22]}) (last access: 04.06.2026)
9. European Court of Human Rights. Case of *Nada v. Switzerland* (Application no. 10593/08). Judgment of 12 September 2012. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-113118%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-113118%22]}) (last access: 04.06.2026).

10. Falk R A. On the Quasi-Legislative Competence of the General Assembly. *The American Journal of International Law*. 1966;60(4):782–791.
URL: <https://doi.org/10.2307/2196928> (last access: 04.06.2026).
11. Gurulé J. United Nations Security Council Resolutions 2199 & 2253. *International Legal Materials*. 2017;56(6):1144–1175.
12. Gutteridge H C. The Meaning and Scope of Article 38 (1) (c) of the Statute of the International Court of Justice. *Transactions of the Grotius Society*. 1952;38:125–134.
13. Heathcote G. Naming and Shaming: Human Rights Accountability in Security Council Resolution 1960 (2010) on Women, Peace and Security. *Journal of Human Rights Practice*. 2012;4(1):82–105.
14. Higgins R. The Advisory Opinion on Namibia: Which UN Resolutions are Binding under Article 25 of the Charter? *International and Comparative Law Quarterly*. 1972;21(2):270–286.
URL: <https://doi.org/10.1093/iclqaj/21.2.270> (last access: 04.06.2026).
15. International Court of Justice. Advisory Opinion of 21 June 1971. URL: <https://www.icj-cij.org/index.php/node/103754> (last access: 04.06.2026).
16. International Court of Justice. Case Concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). Decision of 27 June 1986.
URL: <https://iilj.org/wp-content/uploads/2016/08/Case-Concerning-Military-and-Paramilitary-Activities-In-and-Against-Nicaragua-Nicaragua-v.-United-States.pdf> (last access: 04.06.2026).
17. Kirakosyan M. Democratization in the Light of the Evolution of Chapter 7 Powers of the UN Charter: The Case of Iraq. *Democracy and Security*. 2023;19(3):251–273.
URL: <https://doi.org/10.1080/17419166.2022.2111304> (last access: 04.06.2026).
18. Kokott J, Sobotta C. The Kadi Case – Constitutional Core Values and International Law – Finding the Balance? *European Journal of International Law*. 2012;23(4):1015–1024.
19. Mikulaschek C. Understanding Compliance With UN Security Council Resolutions in Civil Wars: Guidelines for Assessing Compliance with Security Council Resolutions. 10 June 2009.
URL: https://www.ipinst.org/wp-content/uploads/2013/12/pdfs_Guidelines_for_Evaluating_Compliance_with_UN_Security_Council_Resolutions_final.pdf (last access: 04.06.2026).
20. Mustafayeva N. The "Supremacy Clause" of Article 103 of the UN Charter and European Ordre Public. *İbn Haldun Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 2023;1:115–140.

21. Scherz A, Zysset A. The UN Security Council, Normative Legitimacy and the Challenge of Specificity.
URL: <https://philarchive.org/archive/SCHTUS-9> (last access: 04.06.2026).
22. United Nations. Chapter I: Purposes and Principles.
URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/chapter-1> (last access: 04.06.2026).
23. United Nations. Chapter V: Article 25 — Charter of the United Nations.
URL: <https://legal.un.org/repertory/art25.shtml> (last access: 04.06.2026).
24. United Nations. Chapter V: Article 27 — Charter of the United Nations.
URL: <https://legal.un.org/repertory/art27.shtml> (last access: 04.06.2026).
25. United Nations. Chapter VII: Action with Respect to Threats to the Peace, Breaches of the Peace, and Acts of Aggression (Articles 39–51).
URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/chapter-7> (last access: 04.06.2026)
26. United Nations. Chapter VII: Article 39 — Charter of the United Nations. URL: <https://legal.un.org/repertory/art39.shtml> (last access: 04.06.2026).
27. United Nations. Consideration of the Provisions of Chapter VII of the Charter. URL: <https://doi.org/10.18356/aa5585e2-en> (04.06.2026).
28. United Nations. Vienna Convention on the Law of Treaties. Done at Vienna on 23 May 1969.
URL:
https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf (last access: 04.06.2026).
29. United Nations Security Council. Resolution 1267 (1999). Adopted at the 4051st meeting on 15 October 1999.
URL: [https://docs.un.org/en/S/RES/1267%20\(1999\)](https://docs.un.org/en/S/RES/1267%20(1999)) (last access: 04.06.2026)
30. United Nations Security Council. Resolution 1373 (2001). Adopted at the 4385th meeting on 28 September 2001.
URL:
https://www.unodc.org/pdf/crime/terrorism/res_1373_english.pdf (last access: 04.06.2026).
31. United Nations Security Council. Resolution 1456 (2003), adopted at its 4688th meeting on 20 January 2003.
URL: [https://docs.un.org/en/S/RES/1456\(2003\)](https://docs.un.org/en/S/RES/1456(2003)) (last access: 04.06.2026).
32. United Nations Security Council. Resolution 1535 (2004), adopted at its 4936th meeting on 26 March 2004.
URL: [https://docs.un.org/en/S/RES/1535\(2004\)](https://docs.un.org/en/S/RES/1535(2004)) (last access: 04.06.2026).

33. United Nations Security Council. Resolution 1540 (2004).
URL: <https://disarmament.unoda.org/en/our-work/weapons-mass-destruction/un-security-council-resolution-1540> (last access: 04.06.2026).
34. United Nations Security Council. Resolution 1904 (2009). Adopted at the 6247th meeting on 17 December 2009.
URL: [https://docs.un.org/en/S/RES/1904%20\(2009\)](https://docs.un.org/en/S/RES/1904%20(2009)) (last access: 04.06.2026).
35. Watson J.S. Auto interpretation, Competence, and the Continuing Validity of Article 2(7) of the UN Charter. American Journal of International Law. 1977;71(1):60–83.

BMT TƏHLÜKƏSİZLİK ŞURASININ TERRORİZMƏ QARŞI MÜBARİZƏ QƏTNAMƏLƏRİNİN HÜQUQİ SƏLAHİYYƏTİ: NORMATİV ƏSASLAR VƏ İNSTİTUSİONAL MƏHDUDİYYƏTLƏR

HAFİZ MUSAYEV*

Xülasə

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurasının terrorizmə qarşı mübarizədə rolunun genişlənməsi Şuranın üzv dövlətlər üçün məcburi öhdəliklər müəyyən etmək səlahiyyətinin hüquqi əsası və həddləri ilə bağlı əhəmiyyətli mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bu məqalədə BMT Nizamnaməsinin VII fəslində qəbul edilən Təhlükəsizlik Şurasının terrorizmə qarşı mübarizə üzrə qətnamələrinin normativ əsasları araşdırılır və onların icrasına təsir göstərən institusional məhdudiyyətlər təhlil edilir. Tədqiqatın məqsədi Şuranın ümumi xarakterli məcburi öhdəliklər yaratmasının doktrinal əsaslarını aydınlaşdırmaq və bu öhdəliklərin beynəlxalq hüquq sistemi daxilindəki mövqeyini qiymətləndirməkdir. Tədqiqatın obyektı terrorizmə mübarizəyə yönəlmiş VII fəsil çərçivəsində qəbul edilmiş qətnamələr toplusudur. Bu çərçivədə xüsusilə həmin qətnamələrin məcburi hüquqi qüvvəsinə, kvazi-qanunvericilik xarakterinə və monitoring mexanizmlərinə diqqət yetirilir. Tədqiqatın metodologiyası BMT Nizamnaməsinin, xüsusilə 39, 25 və 103-cü maddələrinin doktrinal şərhinə, müvafiq qətnamələrin sistemli təhlilinə və məhkəmə təcrübəsinin, o cümlədən məsləhət xarakterli rəylərin və regional insan hüquqları üzrə məhkəmə təcrübəsinin araşdırılmasına əsaslanır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Təhlükəsizlik Şurasının terrorizmə qarşı mübarizə sahəsində səlahiyyəti Nizamnamədəki formal hüquqi əsası baxımından kifayət qədər möhkəmdir və bütün üzv dövlətlər üçün tətbiq olunan məcburi normaların yaradılmasına imkan verir. Bununla belə, bu səlahiyyətin praktiki effektivliyi qeyri-mərkəzləşdirilmiş icra mexanizmləri, dövlətlərin suverenliyinə əsaslanan diskresion səlahiyyətləri,

* Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru/ email- musayevhafiz@outlook.com

məcburedici vasitələrdən məhrum monitoring strukturları, habelə milli və regional hüquq sistemlərində həyata keçirilən konstitusion nəzarət ilə məhdudlaşır. Tədqiqatın nəticəsinə əsasən, Təhlükəsizlik Şurası müasir beynəlxalq hüquq qaydasında mərkəzi, lakin struktur baxımından məhdudlaşdırılmış mövqe tutur.

Keywords: BMT Nizamnaməsi, Təhlükəsizlik Şurası, VII fəsil, terrorizmə qarşı mübarizə, məcburi öhdəliklər, suverenlik, monitoring mexanizmləri.

ЮРИДИЧЕСКАЯ СИЛА РЕЗОЛЮЦИЙ СОВЕТА БЕЗОПАСНОСТИ ООН ПО БОРЬБЕ С ТЕРРОРИЗМОМ: НОРМАТИВНЫЕ ОСНОВЫ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОГРАНИЧЕНИЯ

ХАФИЗ МУСАЕВ*

Резюме

Расширение роли Совета Безопасности Организации Объединённых Наций в борьбе с терроризмом вызвало дискуссию о правовых основаниях и пределах его полномочий по установлению обязательных требований для государств-членов. В статье исследуются нормативные основы резолюций Совета Безопасности, принятых в соответствии с главой VII Устава ООН, и ограничения их реализации. Цель исследования заключается в выявлении доктринальных оснований формирования Советом Безопасности обязательств общего характера и их места в международном праве. Объектом исследования выступают резолюции, принятые в рамках главы VII Устава ООН для противодействия терроризму, с особым вниманием к их юридической силе, квазизаконодательному характеру и механизмам мониторинга. Методология основывается на толковании статей 39, 25 и 103 Устава ООН, системном анализе резолюций и судебной практики, включая консультативные заключения и практику региональных судов по правам человека. Результаты показывают, что полномочия Совета Безопасности в борьбе с терроризмом имеют прочную правовую основу в Уставе ООН, позволяя создавать обязательные нормы для государств-членов. Вместе с тем их эффективность ограничивается децентрализованной реализацией, дискреционными полномочиями государств, принципом суверенитета, механизмами мониторинга без принудительных полномочий и конституционным контролем в национальных и региональных системах. В заключение делается вывод, что Совет Безопасности занимает центральное,

* Доктор философии в области права/ email- musayevhafiz@outlook.com

но структурно ограниченное положение в современной системе международного правопорядка.

Ключевые слова: Устав ООН, Совет Безопасности, глава VII, борьба с терроризмом, обязательные обязательства, государственный суверенитет, механизмы мониторинга.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.11.2025

Çapa qəbul: 05.06.2026

TRANSMİLLİ CİNAYƏTLƏRƏ MÜNASİBƏTDƏ YURİSDİKSİYANIN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ASPEKTLƏRİ

ORUC MÜRSƏLOV*

Xülasə

Məqalə müasir dövrdə iki və ya daha çox dövlətin iqtisadi, siyasi, hüquqi və digər maraqlarına qəsd edən transmilli cinayətlərə görə yurisdiksiyanın müəyyən edilməsinin nəzəri və praktiki aspektlərinin kompleks təhlilinə həsr olunmuşdur. Beynəlxalq hüquqa (xüsusən də Palermo Konvensiyasına) görə, əməl o halda transmilli xarakter daşıyır ki, bu cinayət iki və ya daha çox dövlətin ərazisində törədilsin, müvafiq fəaliyyət digər dövlətdə planlaşdırılsın və ya idarə olunsun, yaxud cinayət fəaliyyəti bir neçə dövlətdə fəaliyyət göstərən mütəşəkkil cinayətkar qrup tərəfindən həyata keçirilsin. Əməlin transmilli xarakteri eyni vaxtda ərazisində cinayət baş vermiş, cinayətdən zərər çəkmiş və cinayətkarın vətəndaşı olduğu dövlətlərin paralel olaraq cinayət işi başlamaq və yurisdiksiyaya iddia etmək hüququ yaradır və nəticədə, yurisdiksiyaların kolliziyası baş verir. Bu problemin həll edilməsi beynəlxalq hüququn qarşısında daha optimal yurisdiksiya növünün müəyyən edilməsi və daha səmərəli prinsiplərin tətbiqi öhdəliyini zəruri edir.

Araşdırma və təhlillər əsasında məqalədə qeyd olunur ki, müasir dövrdə transmilli cinayətlərlə mübarizə sahəsində meydana çıxan yurisdiksiya münaqişələrinin həllinin ən optimal me-xanizmi paralel yurisdiksiyanın tətbiqidir. Bu yurisdiksiya növün tətbiqi bir tərəfdən transmilli cinayətlərlə mübarizədə dövlətlərin hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının daha sıx əməkdaşlığına zəmin yaradır, digər tərəfdən isə cinayətkarların cəzasız qalmamasını təmin edir.

Məqalədə, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 12.3-cü maddəsində fərqli hüquqi təbiətə və fərqli hüquqi məsuliyyət rejiminə malik beynəlxalq və transmilli cinayətlərin yurisdiksiya şərtlərinin düzgün olmaması qənaətinə gəlinir. Təklif edilir ki, maddədə beynəlxalq cinayətlər üçün şərtsiz, transmilli cinayətlər üçün isə cinayətkarın ölkə ərazisində olmasını tələb edən şərti universal yurisdiksiya rejimi müəyyən edilməlidir.

Açar sözlər: *transmilli cinayətlər, yurisdiksiya, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, Palermo Konvensiyası, ərazi yurisdiksiyası, kriminal qloballaşma, universal yurisdiksiya, şərti universal yurisdiksiya, paralel yurisdiksiya.*

I. Yurisdiksiyanın anlayışı, mahiyyəti və əhəmiyyəti

Müasir dövrdə beynəlxalq həyat hadisələrinin sürətlə qloballaşması prosesi milli cinayət qanunları ilə qadağan olunan əməllərin də sərhədləri aşaraq

* Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı/ email- orucmurselov1@gmail.com

transmillilişməsinə səbəb olmuş və bir növ ümumdünya miqyası almışdır. Xüsusən XX əsrin son onillikləri sübut etdi ki, cinayətkarlığın qloballaşması problemi məhdud milli-dövlət vasitələri və metodları çərçivəsində həll edilə bilməz. Deməli, cinayətkarlıq özünün yayılma miqyası ilə xarakterizə olunan qlobal problemlərin xüsusi növü kimi özünəməxsus beynəlxalq reaksiya tələb edir. Odur ki, əsrlərin qovşağında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) üzvü olan ölkələr ümumdünya problemi olan cinayətkarlığa qarşı mübarizənin ümumi və birgə vəzifə olduğunu, kriminal qloballaşmanın ciddi fəsadlara yol açdığını nəzərə alaraq, 2000-ci il Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı Konvensiyanın (2000-ci il Konvensiyası və ya Palermo Konvensiyası) qəbuluna nail olublar. Sözügedən Konvensiya transmilli cinayətlərlə mübarizə sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığını koordinasiya edən ilk universal beynəlxalq hüquq aktı hesab olunur və Azərbaycan Respublikası da (AR) daxil olmaqla, dünyanın əksəriyyət ölkəsi onun iştirakçısıdır.

Palermo Konvensiyasının məqsədi transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın qarşısının alınması və onunla mübarizə işində əməkdaşlığı təşviq etməkdən ibarətdir [3, s. 311], lakin bu konvensiyada “transmilli cinayət” anlayışına tərif verilməmişdir. Bunun əvəzinə, sənədin müəllifləri Konvensiyanın 3-cü maddəsinin 2-ci hissəsində hər hansı bir əməli transmilli cinayət kimi xarakterizə edən aşağıdakı əlamətlərin şərt olduğunu qeyd edirlər: 1) cinayət birdən çox dövlətdə törədilir; 2) cinayət bir dövlətdə törədilir, lakin onun hazırlanmasının, planlaşdırılmasının, ona rəhbərliyin və ya nəzarətin əhəmiyyət kəsb edən hissəsi digər dövlətdə baş verir; 3) cinayət bir dövlətdə törədilir, lakin öz cinayətkar fəaliyyətini birdən çox dövlətdə həyata keçirən mütəşəkkil cinayətkar qrupun iştirakı ilə törədilir; 4) cinayət bir dövlətdə törədilir, lakin onun əhəmiyyət kəsb edən nəticələri digər dövlətdə baş verir [3, s. 312],

Qeyd olunan müəyyənlikdən göründüyü kimi transmilli cinayətlərin müəyyənedici əlaməti, Palermo Konvensiyasının adında yer alan və transmilli cinayətin fakültativ əlaməti olan cinayətkar fəaliyyət forması deyil, iki və ya daha çox dövlətin qanunvericiliyində nəzərdə tutulan cinayət hüquq normalarının pozulmasıdır. Başqa sözlə desək, Konvensiyanın 3-cü maddəsinin məna yükünə görə, transmilli cinayət prinsip etibarilə iki və daha çox dövlətin ərazisində, iki və daha çox dövlətin vətəndaşları tərəfindən törədilən, cinayət qanunu ilə qadağan olunan, cəzalandırılan ümumcinayət əməlləridir. Professor Şəhla Səmədova transmilli cinayətlər anlayışına geniş mənada münasibət sərgiləyərək vurğulayır ki, geniş mənada transmilli cinayətlər anlayışı özündə beynəlxalq cinayətləri, beynəlxalq xarakterli cinayətləri və xarici elementli adi cinayətləri ehtiva edir. Sonra müəllif qeyd edir ki, ilk iki növ kateqoriya üzrə cinayətlər həm beynəlxalq hüquq normaları, həm də milli, üçüncü kateqoriyaya aid cinayətlər yalnız milli hüquq normaları ilə tənzimlənir. Beynəlxalq cinayətlər və beynəlxalq xarakterli cinayətlər, hətta bir dövlətin ərazisində törədilsə belə, onlara münasibətdə universalıq prinsipinin tətbiqi səbəbindən bu cinayətlər eksterritorial (transmilli) xarakter daşıyır. Xarici elementli adi cinayətlər isə iki və ya daha çox dövlətin

ərazisində törədildikdə və ya iki və ya daha çox dövlətin vətəndaşları tərəfindən törədildikdə əməl “transmilli cinayətlər” qrupuna aid edilə bilər [8, s. 220].

Hesab edirik ki, transmilli cinayətlər, iki və ya daha çox dövlətin maraqlarına qəsd edən, hazırlanması, törədilməsi və ya nəticələri sərhədləri aşan, təqib və cəzalandırma sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı tələb edən ictimai təhlükəli əməllərdir. Belə cinayətlər əsasən mütəşəkkil cinayətkar qrupun iştirakı ilə törədilir və bu cinayətləri törədən şəxslərin əsas məqsədi qanunsuz mənfəət və ya üstünlük əldə etməkdir. Bu meyar Palermo Konvensiyasının 2-ci maddəsində öz təsdiqini tapıb. Konvensiyanın 2-ci maddəsinə əsasən, mütəşəkkil cinayətkar qrup dedikdə birbaşa və ya dolaylı maliyyə və digər maddi mənfəət almaq üçün bir və ya bir neçə ciddi cinayəti və ya bu Konvensiyaya uyğun olaraq cinayət kimi tanınmış cinayətləri törətmək məqsədi ilə müəyyən müddət ərzində mövcud olan və birgə hərəkət edən üç və ya daha çox şəxsin struktur şəklində təşkil edilmiş qrupu başa düşülür [3, s. 311].

Cinayətkar fəaliyyətin qarşısının alınması, cinayət törətmiş şəxslərin aşkar edilib tutulması, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi, baş vermiş cinayət əməlinə hüquqi qiymətin verilməsi, cəzanın müəyyən olunması hər bir dövlətin suverenliyi çərçivəsində onun yurisdiksiyasına aiddir. Bu funksiyaları dövlətin hüquq-mühafizə orqanları və məhkəmələri həyata keçirir. Cinayətkarlıqla mübarizənin dövlətin daxili yurisdiksiyasına aid olmasına baxmayaraq, o, heç də bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq üçün maneə deyil. Beynəlxalq qanunlar transmilli cinayətlərlə mübarizə sahəsində həmin əməllərin təqibi və istintaqı, cinayətkarların verilməsi, məhkəmə icraatı, cinayət qanununun ərazidənkənarlıq yurisdiksiyasının tətbiqi kimi prosedurların təkmilləşdirilməsinə hər va-sitə ilə köməklik etməyi özünün prioritet məqsədi hesab edir. Bir halda ki, söhbət dövlətlərin siyasi, iqtisadi və maliyyə və bu kimi digər maraqlarına qəsd edən transmilli cinayətlərin qarşısının alınmasından gedir.

2000-ci il Konvensiyasının 3-cü maddəsinə istinadən qeyd edə bilərik ki, transmilli cinayətlər tərkib elementlərinə görə mürəkkəb kateqoriyalı hüquq pozuntularıdır. Qeyd olunan bu cinayətlər iki və ya daha çox dövlətin ərazisində baş verdiyindən, onların vətəndaşları tərəfindən törədildiyindən və yaxud onun nəticələrinin iki və ya daha çox dövlətin maraqlarına toxunduğundan, bu cinayətlərə münasibətdə yurisdiksiyanın müəyyənləşməsində dövlətlərin müəyyən problemlərlə üzləşməsi istisna deyil. Səbəb isə ondan ibarətdir ki, transmilli cinayətlər milli hüquq sistemlərinin çərçivəsindən kənara çıxmaqla yanaşı, bu cinayətlərin istintaqı və təqibini də çətinləşdirir.

Belə bir sual yaranır: transmilli cinayətlərə görə yurisdiksiya münaqişələrini necə həll etmək, yurisdiksiyanın müəyyən edilməsinin hüquqi əsasları, şərtləri və nəzərə alınan prinsiplər hansılardır, beynəlxalq hüquqda və milli qanunvericilikdə bu problemlərin həlli yolları və ziddiyyətlərin həlli imkanları varmı?

Şübhəsiz ki, törədilən transmilli cinayətə münasibətdə bir dövlət ərazi, digəri şəxsi, başqa birisi ərazidənkənarlıq, başqa birisi universal və yaxud

müdafiə yurisdiksiya əsaslanaraq cinayətkarı təqib edə bilər. Transmilli cinayətlər üçün xarakterik olan bu unikal problem beynəlxalq hüquq tərəfindən tanınır və qəbul edilir. Transmilli cinayət hüququ üzrə dünyada ilk kitab müəlliflərindən olan professor Nil Boysterin dili ilə desək, transmilli cinayətlərlə bağlı əsl yurisdiksiya mü-naqişələri baş verdikdə, sadəcə öz növbələrini tutmaq tərəflərin (dövlətlərin) işidir [18, s. 152].

Transmilli cinayətlərə münasibətdə yurisdiksiyanın müəyyən edilməsinə dair məsələlərin araşdırılmasına və təhlilinə keçməzdən öncə, “*yurisdiksiya*” termininin özünün məna yükünə aydınlıq gətirilməsini zəruri hesab edirik. Latın mənşəli termin olan *yurisdictio* - mühakimə üsulu, *yus* - hüquq, səlahiyyət, *dico* - deyirəm mənalərini ifadə edir. Yurisdiksiya hakimiyyət, tabeçilik, aidiyyət, bu və ya digər məsələni həll etmək, mühakimə etmək və bu kimi digər mənalarda işlədi-lir və o, dövlətin suveren hüquqlarının realizəsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir [4, s. 138].

Yurisdiksiya termini hüquqi praktikada ən geniş yayılmış terminlərdən biri olsa da, müxtəlif situasiyalarda tez-tez işlənilsə də, lakin elmi-nəzəri və doktrinal baxışlarda onun mahiyyəti və məzmunu haqqında vahid yanaşma yoxdur. Məsələn, bəzi beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında yurisdiksiya suveren dövlətin həm öz ərazisində, həm də dövlət sərhədlərindən kənarda tətbiq olunan qanun və qaydalar qəbul etməsi, öz dövlətinin və xarici dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri tərəfindən həmin qanun və qaydalara əməl olunmasını təmin etmək səlahiyyəti kimi xarakterizə edilir [13, s. 114]. Beynəlxalq hüquq üzrə tanınmış alim Malkolm Şou qeyd edir ki, yurisdiksiya dövlət suverenliyinin vacib və mərkəzi xüsusiyyətidir, çünki o, hüquqi münasibətləri və öhdəlikləri yarada, dəyişdirə və ya ləğv edə bilən hakimiyyətin həyata keçirilməsini təmsil edir. Buna qanun-vericilik, icra və ya məhkəmə orqanlarının fəaliyyəti vasitəsilə nail olmaq olar [23, s. 645]. L.V.Te-renteva elmi ədəbiyyatda üstünlük təşkil edən yanaşmaya istinad edərək vurğulayır ki, yurisdiksiya dövlətin suverenliyinin və müəyyən ərazi çərçivəsində dövlət hakimiyyətinin fəaliyyət sferasının təzahürüdür [16, s.161-162]. D.A.Korkaçevanın fikrincə yurisdiksiya səlahiyyətləri qanunla təsbit edilmiş yurisdiksiya orqanı tərəfindən müəyyən prosessual formada, bütün tərəflər üçün icrası məcburi olan yurisdiksiya aktının qəbul edilməsi ilə həyata keçirilən fəaliyyətdir [11, s. 93].

Hüquq elmləri doktoru A.R.Kayumova beynəlxalq hüquqda yurisdiksiya termininin üç aspektdə nəzərdən keçirilməsinə işarə edir. O, qeyd edir ki, yurisdiksiya ilk növbədə dövlətlərin suveren hakimiyyətinin müəyyən obyektlər və ya ərazinin müəyyən sahələri üzərində genişləndi-rilməsi, yəni ərazi üstünlüyünün təzahürü; ikincisi, transmilli və beynəlxalq cinayətlərlə mübarizə üçün dövlət tədbirləri; üçüncüsü, milli və beynəlxalq məhkəmə orqanlarının yurisdiksiyası daxilində prosedur tədbirlər kompleksi kimi anlaşılır [12, s. 9]. Müəllif sonra belə bir qənaətə gəlir ki, normativ tərifin olmaması və beynəlxalq hüquq sənədlərində istifadəsinin müxtəlifliyi doktrina yurisdiksiya termininin həm geniş, həm də dar təfsirinin mövcudluğuna səbəb olmuşdur. Geniş təfsirdə

yurisdiksiya - dövlətin səlahiyyətləri kompleksi ilə eyniləşdirilir, dar mənada yurisdiksiya sosial münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsi kimi qəbul edilir və ya hüquq tətbiqetmə fəaliyyəti ilə məhdudlaşır [12, s. 9].

Yurisdiksiya bəzən müvafiq konvensiyanın üzvü olan dövlətlərin hər hansı obyektlərə və ya ərazinin müəyyən hissəsinə suveren hakimiyyətinin şamil olunması, daha dəqiq vurğulasaq ərazi hökmranlığının təzahürü kimi münasibətlərin tənzimlənməsinə tətbiq edilir. Məsələn, BMT-in Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının 59-cu maddəsində qeyd olunur ki, sahilyanı dövlət müstəsna iqtisadi zonada həmin Konvensiyanın müvafiq müddəalarında nəzərdə tutulmuş məsələlər üzrə yurisdiksiyaya malikdir: a) süni adaların, qurğuların, tikililərin yaradılması və istifadəsi; b) elmi tədqiqat işlərinin aparılması; c) dəniz mühitinin qorunması [10, s. 344].

Cinayət-hüquqi xarakterli beynəlxalq müqavilələrdə isə yurisdiksiya əməlin kriminallaşdırılmasının, o cümlədən, dövlətin səlahiyyətli məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanlarının cinayət-prosessual hərəkətlərin həyata keçirməsi də daxil olmaqla, transmilli cinayətlər üzrə tədbirlərin tətbiq edilməsi kimi qəbul edilir. Bir qayda olaraq, belə konvensiyalar cinayət yurisdiksiyasının həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü cinayət qanununun mühüm prinsipləri olan məkan (ərazi) və şəxslər dairəsinə görə müəyyən edir. Belə beynəlxalq hüquqi aktlara: Mülki aviasiyanın təhlükəsizliyinə qarşı yönələn qanunsuz aktlarla mübarizə haqqında 1971-ci il, Diplomatik agentlərə və beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə qarşı cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1973-cü il, Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı 2000-ci il Konvensiyalarını, 1998-ci il Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunu və d. beynəlxalq aktları misal gös-tərmək olar. Məsələn, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunun 12-ci maddəsində belə bir fi-kir ifadə olunur ki, dövlət Statutun iştirakçısı olmaqla 5-ci maddədə qeyd edilmiş cinayətlərə münasibətdə Məhkəmənin yurisdiksiyasını tanıyır, o şərtlə ki, həmin cinayətlər Məhkəmənin yurisdiksiyasını tanıyan dövlətin ərazisində baş versin və sadalanan cinayətlər onun vətəndaşı tərəfindən törədilmiş olsun [22]. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin predmet yurisdiksiyasına beynəlxalq birliyin həyati əhəmiyyətli maraqlarına qəsd edən soyqırımı, insanlıq əleyhinə cinayətlər, təcavüz və müharibə cinayətləri daxildir.

Professor S.V.Çerniçenko yurisdiksiyanı dövlətin məcburiyyət imkanının hüquqla əhatə olunan aspekti kimi qəbul edir. Müəllif vurğulayır ki, yurisdiksiya bir növ dövlətin öz hüquqi göstərişlərinin (əmrədi və qadağanın) həyata keçirilməsi və təmin edilməsini tələb etmək və ona yol vermək imkanındır [17, s. 114]. H.B.Oksman hesab edir ki, dövlətin yurisdiksiyası adı altında onun ən geniş mənasında müvafiq dövlətin fəaliyyət göstərməsinin qanuni hüquqa malik olması, nəyisə həll etmək hüququ, əgər fəaliyyət göstərsə, necə hərəkət etməsi başa düşülür [21, s. 55].

Hüquq ədəbiyyatında və doktrinada yurisdiksiyanın səlahiyyət anlayışı ilə qarşılıqlı əlaqəsinə də mühüm önəm verilir. Məsələn, A.A.Moiseyev yurisdiksiyanın genişləndirici təfsirinə söykənərək qeyd edir ki, dövlətin

yurisdiksiyası həmin dövlətin hüquqa uyğun fəaliyyətinə, onun dövlət hakimiyyətinə imkan verən hüquq və səlahiyyətlərinin məcmusudur [14, s. 32].

Yurisdiksiya və səlahiyyət anlayışları arasında münasibət təkcə dövlətdaxili hüquq mənasında deyil, həm də beynəlxalq hüquq mənasında başa düşülməlidir. Yəni, səlahiyyətə dövlətdaxili və ya beynəlxalq hüququn konkret subyektlərinin hüquqi cəhətdən malik olduqları hüquq və vəzifələrin məcmusu və kompleksi kimi yanaşma daha məqsədəmüvafiq hesab edilməlidir. İstənilən halda yurisdiksiyanın ərazi və ərazidənkənarlıq aspekti dövlətin suveren hüquqlarının realizəsi ilə birbaşa əlaqəyə malikdir. Suverenliyin xarici tərəfi onu şərtləndirir ki, dövlət ona məxsus olan suveren hüquqlarını özünün sərhədləri hüdudundan kənara şamil etmək niyyətində olarsa, o, mütləq öz yurisdiksiya imkanını iki hüquqla: birincisi, xarici dövlətin qanunları ilə, ikincisi isə, iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrlə məhdudlaşdırmalıdır. Bu tələb, dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipinin normativ məzmunundan doğur. Belə ki, suverenlik müasir beynəlxalq hüququn mühüm prinsiplərindən biri olmaqla [19, s. 209] onu ehtiva edir ki, hər bir dövlət öz ərazisində müstəqil şəkildə qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirmək hüququna malikdir və eyni zamanda, hər bir dövlət bütün digər dövlətlərin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, siyasi müstəqilliyinə hörmət etməli və onların daxili yurisdiksiyasında olan işlərə qarışmamalıdır.

Beynəlxalq hüquq preskriptiv yurisdiksiya, yəni müəyyən etmə və ya nizamasalma yurisdiksiya aspektində dövlətə öz daxili qanunlarını ərazisi çərçivəsində və onun hüdudlarından kənarda baş verən məsələlərə, yurisdiksiya obyektinin dövlət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, tətbiqinə imkan verir. Lakin bu yurisdiksiyanın həyata keçirilməsi dövlətin öz ərazisi ilə məhdudlaşır və xüsusi razılaşma olmasa, onun başqa bir dövlətin ərazisində hər hansı bir formada tətbiqi mümkün deyildir. Başqa sözlə, yurisdiksiyanın tətbiqinin hüquqi imkan sərhədi dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi ilə məhdudlaşır.

Beləliklə, yurisdiksiya hüquq sistemlərinin funksional fəaliyyətinin əsasını təşkil etməklə, dövlətlərin suveren hüquqlarının realizəsi üçün müstəsna əhəmiyyətə malik olan zəruri hüquqi hadisədir. O, dövlət hakimiyyətinin fəaliyyət sferasını və həcmi müəyyən edir.

Yurisdiksiya çoxmənali anlayış olub özündə bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və vəhdət təşkil edən aşağıdakı elementləri: səlahiyyət və səlahiyyətlər dairəsini, hakimiyyəti və onun hüdudlarını, tabeçiliyi, mühakimə icraatını, hüquqi məsələləri həll etmək hüququnu, qərarların qəbul edilməsini, xarici dövlətin immunitetindən mühakimə və prosessual təminatı, ərazi, zaman və şəxslər dairəsini, hüququn fəaliyyət sferasını və s. ehtiva edir.

II. Transmilli cinayətlərin təqibi, istintaqı və mühakiməsi zamanı nəzərə alınan yurisdiksiya prinsipləri

Hər bir dövlət müxtəlif prinsiplər əsasında şəxslər üzərində öz mülki-hüquqi və cinayət-hüquqi yurisdiksiyasını həyata keçirir. Bu prinsiplər dövlətin

öz qanunvericiliyində müəyyən olunur və beynəlxalq hüquqa ziddiyət təşkil etmir [5, s.77]. Praktikada ərazi, ərazidənkənarlıq, vətəndaşlıq (aktiv və passiv), universallıq, müdafiə (qoruma) kimi yurisdiksiyanın ümumi prinsipləri tanınır. Yurisdiksiyanın qeyd olunan bu ümumi prinsipləri beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq sistemlərinin əsas sütunlarından biri olduğu üçün, onlar transmilli cinayətlərlə mübarizədə də nəzərə alınır və tətbiq edilir. Başqa sözlə, istər beynəlxalq, istərsə də milli qanunvericilik transmilli cinayətlər üçün spesifik yurisdiksiya prinsipləri müəyyən etməmişdir.

Transmilli cinayətlər üzərində yurisdiksiyanın (cinayət yurisdiksiyasının) müəyyən edilməsinin və tətbiqinin hüquqi əsasları milli qanunvericiliyin (Cinayət Məcəlləsi, Ekstradisiya haq-qında Qanun və d.) və dövlətlərin üzərinə müvafiq öhdəliklər qoyan beynəlxalq müqavilələrin (Pa-lermo Konvensiyası, 2003-cü il korrupsiya əleyhinə BMT Konvensiyası, cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında müqavilələr və d.) kombinasiyasına əsaslanır. Belə hüquqi tənzimləmə zərurəti onunla bağlıdır ki, transmilli cinayətlər həm ərazi, həm də subyekt dairəsinə görə iki və ya daha çox dövləti əhatə etdiyindən, onların maraqlarına qəsd etdiyindən, milli qanunvericilik aktlarının və beynəlxalq müqavilələrin uyğunlaşdırılmış tətbiqi zərurəti meydana çıxır.

Onu qeyd edək ki, praktikada transmilli cinayətlərlə mübarizə unilateral (birtərəfli) bilateral (ikitərəfli) və çoxtərəfli müstəvidə həyata keçirilir. Transmilli cinayətlərlə mübarizə işlərinin əksəriyyəti milli səviyyədə baş verir. Belə ki, dövlətlər qeyd olunan cinayətlərlə səmərəli mübarizə aparmaq məqsədilə qanunlar qəbul edir, təşkilati-hüquqi xarakterli tədbirlər həyata keçirirlər. Azərbaycan Respublikası üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliklərə sadıq qalaraq transmilli cinayətlərlə mübarizə sahəsində kifayət qədər birtərəfli addımlar atıb. Məsələn, korrupsiya cinayətlərini və insan alveri cinayətlərini qadağan edən qanunlar qəbul edib və eyni zamanda, bu cinayətlərlə mübarizə məqsədilə səlahiyyətli orqanlar yaradıb.

Lakin bu bir danılmaz faktdır ki, transmilli cinayətlərlə mübarizədə ən əlverişli hüquqi mexanizm ikitərəfli əməkdaşlıqdır. Belə ki, dövlətlər transmilli cinayətlərlə mübarizədə hüquq-mühafizə orqanlarının birgə işləməsinə kömək etmək üçün bir-biri ilə müxtəlif növ müqavilələr (cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında, ekstradisiya haqqında) bağlayırlar.

Nəhayət, dövlətlər çoxtərəfli əməkdaşlıq müstəvisində transmilli cinayətlərin araşdırılma-sına, istintaqına və mühakiməsinə yardım etmək məqsədilə İnterpol, Avropol kimi beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edirlər. Mübarizənin hansı səviyyədə həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, transmilli cinayətləri törətməkdə təqsirli bilinən şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib cəza-landırılması üçün dövlətlər ərazi, ərazidənkənarlıq, şəxsi/vətəndaşlıq (aktiv/passiv), universallıq, və müdafiə (qoruma) kimi yurisdiksiya prinsiplərini nəzərə almağa məcburdurlar.

Ərazi və ərazidənkənarlıq prinsipləri transmilli cinayətlərə münasibətdə yurisdiksiyanın müəyyən edilməsinin əsas etalonudur. Ərazi prinsipinin mənə

yükü ondan ibarətdir ki, dövlət öz ərazisində yerləşən bütün şəxslər, mülkiyyət və baş verən bütün hadisələr üzərində yurisdiksiyaya malikdir. Məsələn, cinayət hansı dövlətin ərazisində törədilibsə, yurisdiksiya həmin dövlətin məh-kəməsinə aiddir. Ərazi prinsipi dövlət suverenliyinin ərazi xarakterinin ifadəsidir. Məhz ərazi prinsipinə əsasən törədilmiş cinayətlə ərazi yurisdiksiyasına iddia edən dövlətin real əlaqəsinin müəy-yən edilməsi imkanı yaranır [6, s.105]. Bu qayda istər dövlətin öz vətəndaşlarına, istərsə də əcnə-bilərə şamil edilir. Ona görə ki, ərazi prinsipi bir tərəfdən dövlətin daxili təhlükəsizliyini qorumaq və qanunun aliliyini təmin etməyə xidmət edirsə, o, digər tərəfdən vətəndaşların hüquqlarını mü-dafiə etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla bağlı professor İsfəndiyar Ağayev qeyd edir ki, cinayət qanununun məkan üzrə qüvvəsi ərazi və vətəndaşlıq prinsipləri ilə müəyyən edilir. Ərazi prinsipi dövlətin sərhədləri daxilində törədilən bütün cinayətlərə öz yurisdiksiyasını şamil etməsinə əsaslanır. Vətəndaşlıq prinsipi isə, vətəndaşın əməlinin cinayət sayılıb-sayılmamasından asılı olaraq, onun vətəndaşı olduğu dövlətin hüquqi nəzarətini nəzərdə tutur. Bu prinsiplərin tətbiqi beynəlxalq hüququn tərəfdar çıxdığı ümumbəşəri dəyərlərə, xüsusən, insan hüquqlarının müdafiəsi və dövlətlərin cinayətkarlıqla birgə mübarizə öhdəliklərinə uyğunlaşdırılır [2, s. 86].

Praktikada ərazi yurisdiksiyasının iki növü fərqləndirilir: obyektiv ərazi yurisdiksiyası və subyektiv ərazi yurisdiksiyası. Obyektiv ərazi yurisdiksiyasına əsasən, dövlət öz ərazisində başa çatmış hüquq pozuntuları üzərində yurisdiksiyaya malikdir və bu zaman törədilmiş cinayətin hər hansı bir ünsürü xaricdə baş verə bilər. Əslində, obyektiv ərazi yurisdiksiyası dövlətin ərazisində baş verən əməlin nəticələrinə əsaslanır. Məsələn, insan alveri cinayətinin təsiri konkret bir dövlətin ərazisində hiss olunursa (mənsə, tranzit, təyinat ölkəsi olaraq), həmin dövlət sözügedən cinayət üzərində yurisdiksiya tələb edə bilər.

Subyektiv ərazi yurisdiksiyası isə şərh etdiyimiz prinsipin əks variantıdır. Bu prinsipə görə, dövlət öz ölkəsində başlamış bütün hüquq pozuntuları üzərində yurisdiksiyaya malikdir, bu zaman hüquq pozuntusunun hər hansı bir ünsürü və ya ya onun başa çatması hər hansı digər ölkədə ola bilər. Məsələn, dövlətin ərazisində çap olunan saxta pul və əksinəz xarici dövlətdə istifadə olunsə belə, həmin dövlət bu qansuz fəaliyyətə görə hüquqi məsuliyyətin tətbiqini öz üzərinə götürə bilər.

Dövlətin qanunlarının yurisdiksiyası ərazidənkənarlıq aspektinə də malikdir. Yəni, dövlət öz hakimiyyətini özünün ərazi hüddudlarından kənarda, məsələn, beynəlxalq rejimli ərazilərdə onun bayrağı altında uçan və üzən gəmilərdə (*kvazi ərazilər*) yerləşən vətəndaşlarına, baş verən hüquq pozuntularına, habelə xarici dövlətin ərazisində olan vətəndaşlarına şamil edə bilər. Elə bu yerdə onu qeyd etmək istərdik ki, dövlət özünün yurisdiksiyasını, o cümlədən cinayət yurisdiksiyasını xarici dövlətin ərazisinə tətbiq edərkən, mütləq qanunlarının tətbiqi imkanını, əvvəldə də vurğuladığımız kimi beynəlxalq hüquq və yerləşmə dövlətinin qanunları ilə razılaşdırılmalıdır və bu razılaşdırma dövlətlərarası əməkdaşlığın imperativ tələbidir. Əgər belə razılaşma olmazsa,

onda müvafiq dövlətin fəaliyyəti xarici dövlətin suverenliyinin pozulması və daxili işlərinə qanunsuz müdaxiləsi kimi qiymətləndirilə bilər. Palermo Konvensiyasının 4-cü maddəsində suverenliyin müdafiəsi iştirakçı dövlətlərin üzərinə bir öhdəlik olaraq qoyulub. Həmin maddədə qeyd olunur ki, iştirakçı dövlətlər bu konvensiyadan irəli gələn öhdəliklərini dövlətlərin suveren bərabərliyi, daxili işlərinə qarışmamaq və ərazi bütövlüyü prinsiplərinə uyğun olaraq yerinə yetirməlidir.

Bəzən praktikada ərazidənkənarlıq yurisdiksiyasının qarşılıqlı razılaşma olmadan tətbiqi hallarına rast gəlinir və bu əsasən qaçmış cinayətkarların tələb edən dövlətin mühakimə yurisdiksiyası altına salınması zamanı baş verir. Məsələn, ABŞ-ın cinayətkarlıqla mübarizə praktikasında ekstradisiyanın alternativini kimi cinayətkarların qanunsuz oğurlanması (*illegal abduction*) və ya zorla oğurlanmasına (*forcible abduction*) dair Kera-Frisbi (*Ker-Frisbie doctrine*) doktrinası möv-cuddur və bu doktrina ABŞ-da hüquqi prinsip kimi tanınır [20, s. 76-124]. Şərh etdiyimiz doktri-naya görə, əgər konkret dövlətlə ABŞ arasında müvafiq ekstradisiya haqqında müqavilə yoxdursa və buna baxmayaraq, ABŞ şəxsin ekstradisiya olunmasında maraqlıdırsa, onu tələb edərsə və qarşı dövlət həmin şəxsin verilməsindən imtina edərsə, belə olan halda ABŞ-ın xüsusi xidmət orqanları həmin şəxsin qanunsuz oğurlanmasını həyata keçirir. Məhkəmə yalnız məhkəmə prosesinin özü-nün ədalətliliyi ilə maraqlanır və təqsirləndirilən şəxsin ABŞ-ın hakimiyyət orqanlarının əlinə necə düşdüyü ilə maraqlanmır. Əslində, doktrina hüquq-mühafizə orqanlarına şəxslərin digər dövlətlərdən qeyriqanuni və ya zorla oğurlanmasını həyata keçirməklə həm ekstradisiya müqavilələrini görməməzliyə vurmağa imkan verir, həm də xarici dövlətin daxili işlərinə və suverenliyinə hər-mətsizlik edir, şəxsin ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququnu məhdudlaşdırır. Məsələn, ABŞ-ın xüsusi xidmət orqanları bu doktrinaya əsaslanaraq 1990-cı ildə Panamanın dövlət başçısı general Manuel Noryeqanı, 1992-ci ildə Maçeynanı qanunsuz yolla oğurlamış və onlar ABŞ-da mühakimə olunmuşlar.

Beynəlxalq hüquq dövlətə belə bir hüquqi imkan təqdim edir ki, o, öz yurisdiksiyasını mü-əyyən şəxslər üzərində, onların statuslarından və ya hərəkətlərindən asılı olmayaraq, o cümlədən yalnız öz ərazisi ilə məhdudlaşmamaq şərtilə, həyata keçirə bilər. Şəxsi yurisdiksiyanın aktiv və-təndaşlıq və passiv vətəndaşlıq kimi növləri fərqləndirilir. Aktiv vətəndaşlıq prinsipinə əsasən, dövlət öz vətəndaşlarına münasibətdə, cinayətin və ya mülki hüquq pozuntusunun harada baş verməsindən asılı olmayaraq, onlara qarşı öz yurisdiksiyasını həyata keçirə bilər. Passiv vətəndaşlıq prinsipinin tətbiqi cinayətin qurbanı ilə bağlıdır. Belə ki, dövlət öz vətəndaşlarının cinayətin qur-banı olduğu bütün cinayət əməlləri üzərində yurisdiksiya həyata keçirə bilər; bu zaman cinayətin törədildiyi yer və ya cinayəti törədən şəxsin vətəndaşlığı yurisdiksiyanın tətbiqi üçün əhəmiyyət kəsb etmir.

Lakin passiv vətəndaşlıq yurisdiksiyasının tətbiqi yuxarıda şərh etdiyimiz prinsiplərlə zid-diyyət təşkil edə bilər. Buna o hallar səbəb ola bilər ki, hər hansı

əməl qurbanın vətəndaşı olduğu ölkənin qanunvericiliyinə görə cinayət sayıldığı halda, həmin əməlin baş verdiyi ölkənin (ərazi yurisdiksiyası) və ya əməli törədən şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin (vətəndaşlıq yurisdiksiyası) qanunvericiliyinə görə cinayət sayılmaya bilər. Bu cür hallarda, yəni üst-üstə düşən yurisdiksiya hallarında passiv vətəndaşlıq prinsipi, əsasən, arxa plana keçir.

Transmilli cinayətlərlə mübarizə sahəsində ərazi, ərazidənkənarlıq və vətəndaşlıq prinsiplərinin cinayət yurisdiksiyasının tətbiqinin əsasını təşkil etdiyini biz AR qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin (CM) 11-ci və 12-ci maddələrinin və Palermo Konvensiyasının 15-ci (yurisdiksiya) maddəsinin müqayisəli təhlilində də görə bilərik. Palermo Konvensiyasının 15-ci maddəsinin tələblərinə əsasən, hər bir iştirakçı dövlət bu Konvensiyanın 5,6,8 və 23-cü maddələrinə uyğun olaraq cinayət kimi tanınmış əməllərə dair öz yurisdiksiyasını müəyyən edərkən ərazi prinsipini (cinayətin dövlətin ərazisində, onun bayrağı altındakı dəniz və ya hava gəmisində törədilməsini), vətəndaşlıq prinsipini (cinayətin dövlətin vətəndaşına qarşı, yaxud onun vətəndaşı və ya daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxs tərəfindən törədilməsini) və ərazidənkənarlıq prinsipini (Konvensiyanın 5 və 6-cı maddələrində nəzərdə tutulan və dövlətin hüddudlarından kənarda törədilməsinə baxmayaraq, onun ərazisində ciddi cinayət törətmək məqsədi daşıyan əməlləri) nəzərə alaraq müvafiq tədbirlər görməlidir.

Konvensiyanın 15-ci maddəsində nəzərdə tutulan prinsipial müddəalar AR CM-nin 11-ci və 12-ci maddələrində də təsbit olunmuşdur [1, s. 29-30]. CM-nin 11.1.-ci maddəsi ərazi prinsipini (obyektiv ərazi) əldə rəhbər tutaraq müəyyən edir ki, AR ərazisində başlamış, yaxud davam etmiş və ya başa çatmış cinayət, AR ərazisində törədilmiş cinayət sayılır və AR ərazisində cinayət törətmiş şəxs bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Cinayət qanununun AR ərazisindən kənarda törədilən cinayətlərə görə qvvəsini müəyyən edən 12.1 və 12.1-1.-ci maddədə AR vətəndaşlarının, həm də AR daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərin xaricdə törətdiyi cinayətlərə görə (ikili kriminallıq prinsipi əsas götürülməklə) məsuliyyəti müəyyən edilir. Maddə 12.2 və 12.2-1-də isə AR hüddudlarından kənarda AR vətəndaşlarına və ya dövlətin maraqlarına qarşı cinayət törətmiş əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunma qaydası nəzərdə tutulur.

Hesab edirik ki, ərazi yurisdiksiyasının (obyektiv və subyektiv) qanunvericilikdə təsbiti transmilli cinayətlərlə mübarizə baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələnin aktuallığı onunla şərtləşir ki, hazırda insan alveri, qanunsuz miqrasiya, odlu sialhların qanunsuz dövriyyəsi, kibercinayətlər və korrupsiya kimi transmilli cinayətlər üzrə cinayət təqibini həyata keçirən vahid beynəlxalq cinayət ədliyyəsi orqanı mövcud deyildir. Bu səbəbdən milli qanunvericilik, ərazi və ərazidənkənarlıq prinsiplərindən asılı olmayaraq, transmilli cinayət törətmiş şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi və cəzalandırılması funksiyasını birbaşa daxili mexanizmlərin üzərinə qoyur.

Hər hansı əməlin transmilli mahiyyət kəsb etməsi, həmin əməlin törədilməsi faktına görə eyni vaxtda bir neçə dövlətin (məsələn, ərazisində cinayət baş vermiş

dövlətin, cinayətdən zərər çəkmiş dövlətin, cinayətkarın vətəndaşı olduğu dövlətin) paralel olaraq cinayət işi başlamaq və yurisdiksiyaya iddia etməsinə zəmin yaradır. Beləliklə, yurisdiksiyaların kolliziyası baş verir. Belə kolliziya yurisdiksiyanın ərazi, vətəndaşlıq (aktiv/passiv) və müdafiə prinsiplərinin məqsədləri müstəvisində yaranır. Məsələn, ərazi prinsipinin tələbinə görə, cinayət hansı dövlətin ərazisində törədilibsə, həmin dövlət cinayət işi başlamaq hüququna malikdir. Müdafiə prinsipi isə onu tələb edir ki, baş vermiş cinayət dövlətin təhlükəsizliyinə və ya digər maraqlarına qarşı yönəldiyindən, həmin dövlət ona öz yurisdiksiyasını tətbiq edə bilər.

Əlamətdar haldır ki, Palermo Konvensiyasının 15-ci maddəsində yurisdiksiyaların tətbiqi zamanı baş verəcək mümkün kolliziyaların aradan qaldırılmasının hüquqi imkanları nəzərdə tutulur. Yəni, Konvensiya transmilli cinayətlərlə mübarizədə iştirakçı dövlətlərə hər hansı cinayət yurisdiksiyasının müəyyən edilməsində sərbəstlik verir. Hesab edirik ki, yurisdiksiyaların toqquşması halında yaranan kolliziyaların aradan qaldırılmasının ən optimal üsulu paralel yurisdiksiyanın müəyyən edilməsidir. Paralel yurisdiksiya, eyni hüquqi məsələ üzərində bir neçə dövlətin eyni zamanda yurisdiksiyaya malik olması halıdır. Transmilli cinayətlər eyni vaxtda bir neçə dövlətin ərazisinə və ya maraqlarına toxunduğu üçün, paralel yurisdiksiya qaçılmaz olur. Paralel yurisdiksiya hüquqi məsələlərin həllində müxtəlif imkanlar təqdim etsə də, o, dövlətlərdən aşağıda qeyd olunan şərtlərin nəzərə alınmasını da tələb edir. Birinci şərt, suverenliyin qorunması, ikinci şərt, ümumi beynəlxalq hüquqa sadıqlıq, üçüncü şərt, mümkün kolliziyaların idarə edilməsi. Biz bu şərtləri Palermo Konvensiyasının 15-ci maddəsinin müvafiq bəndlərində görə bilərik:

1) Suverenliyin qorunması. Konvensiyanın 15.2 və 15.3-cü bəndlərinə görə, iştirakçı dövlətlərin öz milli qanunvericiliyinə uyğun olaraq yurisdiksiya müəyyən etmək hüququ vardır. Bu hüquq eyni zamanda onun ərazisindən kənarda törədilən cinayətlərə, özünün suveren maraqlarının qorunması məqsədilə yurisdiksiyanın tətbiqi üçün də əsas verir;

2) Ümumi beynəlxalq hüquqa sadıqlıq. Konvensiyanın 15.6-cı bəndi iştirakçı dövlətlərdən tələb edir ki, öz daxili qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəyyən etdiyi yurisdiksiya qaydaları ümumi beynəlxalq hüququn prinsiplərinə zidd olmamalıdır.

3) Mümkün kolliziyaların idarə edilməsi. Konvensiyanın 15.5-ci bəndi paralel yurisdiksiya zamanı yaranan kolliziyanı həll etmək üçün “məsləhətləşmələr” mexanizmini ən optimal həll üsulu kimi müəyyənləşdirir. Əgər bir neçə dövlət eyni vaxtda eyni əməllə bağlı əməliyyat-istintaq tədbirləri həyata keçirirsə, onlar cinayət təqibini əlaqələndirmək üçün bir-biri ilə sıx əməkdaşlıq etməlidirlər. Bu tənzimləmə bir tərəfdən transmilli cinayətlərlə mübarizədə hüquqi boşluqların yaranmasının qarşısını alır, digər tərəfdən isə bu cinayətlərin yurisdiksiya mübahisələri səbəbindən cəzasız qalmamasını təmin edir. 2000-ci il Konvensiyasına əsasən, tətbiq edilən əsas məsləhətləşmə və əlaqələndirmə mexanizmləri qismində: transmilli cinayətlərin təqibi və istintaqı

ilə bağlı hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının bir-biri ilə məsləhətləşmələrin aparılması, cinayət təqibinin daha səmərəli aparılması üçün uyğun yurisdiksiyanın müəyyən edilməsi, cinayət təqibinin ötürülməsi, birgə istintaq qruplarının yaradılması, məlumat mübadiləsi və d. çıxış edir.

Palermo Konvensiyası transmilli cinayətlərlə mübarizə məqsədilə dövlətlərə yurisdiksiyanı əsasən ərazi və vətəndaşlıq prinsiplərinə görə müəyyən etməyi tövsiyə etdiyi halda, Azər-baycan qanunvericiliyi daha irəli gedərək sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cina-yətləri kimi beynəlxalq cinayətlərlə yanaşı, insan alveri, terrorizm, terrorizmi maliyyələşdirmə və digər transmilli cinayətlərə görə də universal və müdafiə (qoruyucu) prinsiplərinin tətbiqini mümkün hesab edir (12.3-cü m.) [1, s. 30-31].

Əslində, universal yurisdiksiyanın tətbiqi beynəlxalq adət hüququna və müqavilələrə əsasən *jus cogens* normalarda təsbit olunmuş öhdəlikləri pozan və beynəlxalq birlik tərəfindən cina-yət kimi tanınan soyqırımı, insanlıq əleyhinə cinayətləri, müharibə cinayətlərini və təcavüz cina-yətlərini əhatə edir. 2001-ci il Universal yurisdiksiyaya dair Prinston prinsiplərinin I prinsipində birmənalı olaraq qeyd olunur ki, universal yurisdiksiyanın tətbiqi personal əlaqə, əməlin hansı dövlətin ərazisində baş verməsindən deyil, birbaşa cinayətin xarakteri ilə bağlıdır və bu prinsip həmin aktın II prinsipinin müəyyənliyinə əsasən ciddi beynəlxalq cinayətlərə (soyqırımı, müharibə cinayətlərinə, sülhə qarşı cinayətlərə, insanlıq əleyhinə cinayətlərə, işgəncə və d) münasibətdə tət-biq edilir [24]. Bu problemə həsr olunan araşdırmalarda da haqlı olaraq vurğulanır ki, beynəlxalq cinayətlər bütün beynəlxalq birliyin marağında olan *erga omnes* öhdəlikləri mühafizə edən *jus cogens* normalarının kobudcasına pozuntusudur [15, s. 526-545] və buna görə də dövlətlər beynəlxalq müqavilələrin şərtlərinə, həm də adət mənşəli *jus cogens* normalara istinad edərək bu cinayətləri törədən şəxslər üzərində mühakimə yurisdiksiyasını həyata keçirə bilərlər [7, s. 35].

İndi isə Azərbaycanın cinayət qanunvericiliyində transmilli cinayətlərə münasibətdə universal yurisdiksiyanın tətbiqinin hüquqi əsaslarına, onun tətbiq imkanlarına aydınlıq gətirək. CM-nin 12.3-cü maddəsi müəyyən edir ki, bu maddədə sadalanan beynəlxalq cinayətləri, beynəlxalq xarakterli cinayətləri və transmilli cinayətləri, habelə cəzalandırılması AR tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn digər cinayətləri törətmiş AR vətəndaşları, əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər, cinayətlərin törədilməsi yerindən asılı olmayaraq, bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir və cəzalandırılır. Maddənin müəyyənliyindən göründüyü kimi AR beynəlxalq və transmilli cinayətlərə münasibətdə universal yurisdiksiyanın tətbiqi imkanı CM və ölkənin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə söykənir.

Təşəkkül tapmış praktikaya söykənərək onu qeyd edə bilərik ki, soyqırımı, müharibə cinayətləri, sülh (təcavüz) və insanlıq əleyhinə cinayətlər üçün bu yurisdiksiya qeydşərtsiz keçərlidir. Universal yurisdiksiya bütün insanlığın marağında olduğu *erga omnes* öhdəliklərini mühafizə edən *jus cogens* normalarının pozulmasına görə tətbiq edilir. Yəni, universal

yurisdiksiyanı həyata keçirmək hüququnun söykəndiyi prinsip onun arxasında duran rəşional məntiqlə və birbaşa bu prinsipin təbiəti ilə bağılıdır. Universal yurisdiksiyanın həyata keçirilməsi üçün əsas səbəb cinayətin qarşısını almaq deyil, ədalətə nail olmaqdır [9, s. 17].

Bizim fikrimizcə, Azərbaycan qanunvericiliyi CM-nin 12.3-cü maddəsində transmilli cinayətlər törədən şəxslərin cəzasız qalmamasını hədəf seçərək, cinayət qanunvericiliyinin ərazidənkənarlıq yurisdiksiyasının tətbiqi kontekstində universal yurisdiksiya ilə müdafiə (*qoruma*) prinsipinin birgə tətbiqinin hüquqi mümkünlüyünə şərait yaradıb. Əvvəldə vurğuladığımız kimi, universal yurisdiksiya prinsipi beynəlxalq hüquqi mənada yalnız məhdud dairəli beynəlxalq cinayətlərə şamil edilirsə, müdafiə (*qoruma*) prinsipi müvafiq dövlətin hüquqauyğun xarici maraqlarının mövcudluğu nəzərə alınmaqla, həmin dövlət üçün təhlükəli olan istənilən əməllərə şamil edilir. Hesab edirik ki, ölkənin cinayət qanunvericiliyində transmilli cinayətlərə münasibətdə universal yurisdiksiyanın tətbiqi dövlətin qlobal təhlükəsizliyə və beynəlxalq hüquqi öhdəliklərə verdiyi önəmin əsas göstəricisidir.

Azərbaycanın cinayət qanunvericiliyi nöqteyi-nəzərindən transmilli cinayətlərə universal yurisdiksiyanın tətbiqini mümkün edən məhdud saylı beynəlxalq hüquq aktlarına: 2000-ci il Pa-lermo Konvensiyası, 1999-cu il terrorizmin maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə haqqında Konven-siya, 1997-ci il bomba terrorizmi haqqında Konvensiya, 2003-cü il korrupsiya qarşı mübarizə haqqında BMT Konvensiyası, 2001-ci il kibercinayətlərlə mübarizə haqqında Budapeşt Konvensiyası və d. aiddir.

Sual yaranır: qeyd etdiyimiz bu konvensiyalar transmilli cinayətlərə münasibətdə universal yurisdiksiyanın beynəlxalq cinayətlərdə olduğu kimi tam şəkildə tətbiqi imkanını nəzərdə tutur-mu? Təbii ki, xeyr! Transmilli cinayətlərlə mübarizə məqsədilə qəbul edilmiş konvensiyalar “*aut dedere aut judicare*” “ya ver, ya da mühakimə et” prinsipi vasitəsilə şərti universal yurisdiksiya (və ya subsidiar yurisdiksiya) imkanını nəzərdə tutur. Bunun təsdiqi üçün Palermo Konvensiya-sının 15-ci maddəsinin 4-cü bəndinə müraciət edək. Həmin maddənin müəyyən etdiyi hüquqi re-jimə görə, hər bur iştirakçı dövlət, cinayət törətməkdə şübhəli bilinən şəxs onun ərazisində olduqda və o, həmin şəxsi vermədikdə bu Konvensiya ilə əhatə olunan cinayətlərə dair öz yurisdiksiyasını müəyyən etmək üçün lazımi tədbirlər görür.

Transmilli cinayətlərə şərti universal yurisdiksiyanın (və ya subsidiar yurisdiksiyanın) tətbiqi aşağıda qeyd olunan sərt hüquqi şərtlərə cavab verməlidir: 1) şəxsin ərazidə olması; 2) ekstradisiyanın reallaşmaması; 3) ikili kriminallıq; 4) insan hüquqlarına şərtsiz əməl etmə. Məhz bu dörd şərt birlikdə dövlətlərin suverenliyinə hörmət edilməsini təmin edir və həmin cinayətlərlə mübarizədə cəzasızlıq mühitinin yaranmasının qarşısını alır.

Bir məsələni də yaddan çıxarmaq olmaz ki, transmilli cinayətlərə universal yurisdiksiyanın geniş tətbiqi dövlətlərin suverenliyinə müdaxilə riski yaradır. Məsələn, insan alveri nə qədər iyrənc, insan ləyaqətini alçaldan bir cinayət olsa

da, onun ictimai təhlükəlilik dərəcəsi soyqırım cina-yətinin təhlükəliliyi ilə müqayisə oluna bilməz. Bu səbəbdəndir ki, beynəlxalq hüquqda transmilli cinayətlərlə mübarizədə universal yurisdiksiya subsidiarlıq (ikincilik) prinsipi əsasında nəzərə alınır və tətbiq edilir. Hesab edirik ki, Azərbaycan qanunvericiliyi də bu faktı nəzərə alaraq transmilli cinayətlərlə mübarizəni universal yurisdiksiya ilə müdafiə yurisdiksiyasının sintezi əsasında qurmuşdur.

III. Nəticə

Beləliklə, transmilli cinayətlərin planlaşdırılması, törədilməsi və ya nəticələri iki və ya daha çox dövlətin maraqlarına toxunduğu üçün bu əməlləri törətmiş şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsində dövlətlər beynəlxalq hüquqda təşəkkül tapmış yurisdiksiya prinsiplərinə - ərazi, əra-zidənkənarlıq, vətəndaşlıq (aktiv/passiv), universallıq və müdafiə (qoruma) prinsiplərinə əsaslanırlar. Buna stimül verən səbəb isə ondan ibarətdir ki, transmilli cinayətlər törədildiyi zaman qa-çılmaz olaraq eyni vaxtda bir neçə tərəfin - məsələn, cinayətin baş verdiyi, ondan zərər çəkən və ya cinayətkarın vətəndaşı olduğu dövlətlərin paralel olaraq cinayət işi başlamaq və yurisdiksiyaya iddia etmək hüququ yaradır. Nəticədə yurisdiksiyaların kolliziyası baş verir ki, bu da öz növbə-sində beynəlxalq hüququ daha səmərəli həll üsulları axtarmaq zərurəti ilə üz-üzə qoyur.

Məqalədə əldə olunmuş nəticələr göstərir ki, transmilli cinayətlərə münasibətdə yurisdiksiyanın tətbiqi ilə bağlı meydana çıxan problemlərin səmərəli həll variantlarının işlənilib hazırlanması aşağıdakı istiqamətlərdə əhəmiyyətlidir: 1) ənənəvi ərazi prinsipi ilə suverenlik konsepsiya-sının qarşılıqlı münasibətinə yenidən baxılması; 2) yurisdiksiya münəqişlərinin həlli üçün daha təkmil tənzimləmə mexanizminin yaradılması, bu aspektdə, cinayətkarların cəzasız qalmaması və cəzanın labüdlüyü prinsipinin təmin edilməsi; 3) transmilli cinayətlərə münasibətdə universal yurisdiksiya prinsipi ilə müdafiə prinsipinin qarşılıqlı əlaqəsinin dəqiq sərhədlərinin müəyyən edilməsi və Azərbaycanın cinayət qanunvericiliyində bu istiqamətdə mövcud olan uyğunsuzluğun aradan qaldırılması.

Əməlin transmilli əhəmiyyət kəsb etməsi dövlət suverenliyinin imperativ elementi olan və coğrafi sərhədlərlə məhdudlaşan ərazi yurisdiksiyasının səmərəliliyini itirir. Başqa sözlə, klassik ərazi prinsipi transmilli cinayətlərlə mübarizə üçün yetərli deyil. Beynəlxalq hüquq (Palermo Kon-vensiyasının nümunəsində) dövlətlərə transmilli cinayətlərə görə mümkün yurisdiksiya münəqi-şələrinin həllinin daha optimal mexanizmlərinin yaradılmasına sərbəstlik verir.

Yurisdiksiyaların toqquşması halında yaranan kolliziyaların aradan qaldırılmasının ən optimal üsulu paralel yurisdiksiyanın müəyyən edilməsidir. Paralel yurisdiksiya hüquqi məsələlərin həllində müxtəlif imkanlar təqdim etsə də, o, dövlətlərdən suverenliyin qorunmasını mütləq şərt kimi tələb edir. Yəni, bir dövlətin maraqları və hədəfləri başqa dövlətin suverenliyinin pozulması hesabına təmin oluna bilməz. Beləliklə, yurisdiksiyanın müəyyən edilməsinə dair irəli sürülən prinsiplər dövlətlərin suveren hüquqlarını zəiflətmir, əksinə, transmilli

cinayətlərə qarşı daha səmərəli, universallaşmış bir suverenlik modelinin formalaşmasına xidmət edir. Bu isə öz növbəsində, cinayətkarların cəzasız qalmaması və cəzanın labüdlüyü prinsipinin təmin edilməsində ən optimal həll yoludur.

Yurisdiksiya münaqişələrinin həlli kontekstində paralel yurisdiksiya prinsipinin tətbiqi həm ən uyğun məhkəmə platformasının müəyyən edilməsində, həm də sübutların əlçatanlığının təmin olunmasında əhəmiyyətlidir. Rəqabət aparan yurisdiksiyalar zamanı siyasi maraqlar deyil, ədalətin bərpası və cəzasızlığa son qoyulması əsas götürülməlidir.

Beynəlxalq adət hüququna və müqavilələrə əsasən, universal yurisdiksiya prinsipi - xarakteri nəzərə alınmaqla - soyqırımı, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri və təcavüz cinayətlərinə şərtsiz tətbiq edilir. İnsan alveri, terrorizmin maliyyələşdirilməsi və korrupsiya kimi transmilli cinayətlərə universal yurisdiksiyanın tam tətbiqi isə praktiki baxımdan mümkünsüzdür, çünki bu cinayətlərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi və vurduğu zərərin xarakteri soyqırım kimi ağır beynəlxalq cinayətlərlə müqayisə oluna bilməz. Mövcud kolliziyaların qarşısını almaq məqsədilə beynəlxalq hüquq *“aut dedere aut judicare”* *“ya ver, ya da mühakimə et”* prinsipi əsasında trans-millli cinayətlərə şərti universal yurisdiksiyanın (və ya subsidiar yurisdiksiyanın) tətbiqi imkanını nəzərdə tutur; çünki universal yurisdiksiyanın həddindən artıq geniş tətbiqi dövlətlərin suverenliyinə müdaxilə riski yarada bilər.

Aparılan tədqiqatdan aydın olur ki, AR CM-nin 12.3-cü maddəsində fərqli hüquqi təbiətə və fərqli hüquqi məsuliyyət rejiminə malik beynəlxalq və transmilli cinayətlərin yurisdiksiya şərtlərinin eyniləşdirilməsi təsbit olunub. Beynəlxalq birliyin həyati əhəmiyyətli maraqlarına qəsd edən beynəlxalq cinayətlərə münasibətdə şərtsiz universal yurisdiksiyanın tətbiqi beynəlxalq hüququn imperativ norması kimi qəbul edilsə də, insan alveri və terrorizm kimi transmilli cinayətlər üçün analoji yanaşma hüquqi cəhətdən əsaslandırıla bilməz. Çünki transmilli cinayətlər üzrə ərazidənkənarlıq yurisdiksiyasının səmərəliliyi yalnız *“aut dedere aut judicare”* *“ya ver ya da mühakimə et”* klauzulasına söykənən şərti universal yurisdiksiya prinsipi (və ya subsidiar yurisdiksiya prinsipi) çərçivəsində mümkündür.

Qanunvericilikdəki bu boşluğun aradan qaldırılması üçün AR CM-nin 12.3-cü maddəsinə müvafiq düzəlişin edilməsini təklif edirik. Maddədə beynəlxalq cinayətlər üçün şərtsiz, transmilli cinayətlər üçün isə cinayətkarın ölkə ərazisində olmasını tələb edən şərti universal yurisdiksiya rejimi müəyyən edilməlidir. Nəticə etibarilə, belə bir rejimin qanunvericilikdə müəyyən edilməsi dövlətlərin ərazidənkənarlıq yurisdiksiyasını əsassız olaraq genişləndirməsinin qarşısının alınma-sına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, Hüquq Yayın Evi, 2025, 848 səh.

2. Ağayev İ. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Leipziger Universitätsverlag GmbH, 2026. 797
3. Beynəlxalq sənədlər (III cild). Azərb. dilində. Bakı, Qanun, 1064 s.
4. Beynəlxalq hüquq. Dərslik /Ümumi hissə/, Bakı: Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya MMC, 2018, 420 səh.
5. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2012, 368 səh.
6. Məmmədov R.K. Beynəlxalq cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi. Bakı, NAT Co MMC, 2012, 321 səh.
7. Məmmədov R.K. Soyqırımı – beynəlxalq hüququn *jus cogens* normalarına qəsd edən beynəlxalq cinayətdir // “Zəfər günü” və “Konstitusiya və Suverenlik ili”nə həsr olunmuş “Azərbaycanda demokratik respublika modelinin təşəkkül tarixi: dövlət rəmzlərinin təsis edilməsindən dövlət suverenliyinin tam əldə edilməsinə aparan yol” adlı respublika elmi-praktik konfransının materialları. 03 noyabr 2025-ci il, Bakı. 2025. s. 34-40
8. Səmədova Ş.T. Transmilli cinayət hüququnun nəzəri və praktiki problemləri. Monoqrafiya. Bakı: Mürtəcim, 2023. 304 səh.
9. Süleymanlı S.A. Universal yurisdiksiyanın hüdudları və məhdudiyyətləri (The scope and limitations of universal jurisdiction). Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2013, 128 səh.
10. Действующее международное право: В 3 т. / Сост. Ю. М. Колосов и Э. С. Кривчи́ко-ва. М. Издательство Московского независимого института международного права. Т. 3.1999. 832 страниц.
11. Коркачева Д.А. Понятие юрисдикции. Судебная юрисдикция и ее виды /Д.А. Корка-чева // Современное право. № 10, 2022, с. 91-96
12. Каюмова А.Р. Уголовная юрисдикция в международном праве: вопросы теории и практики. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юриди-ческих наук. Казань, 2016. 39 страниц.
13. Международное право: учебник для вузов /отв ред. проф. Г.М.Мелков. М.: РИОР, 2009. 720 страниц.
14. Моисеев А. А. Суверенитет государства в международном праве: Учебное пособие. М., Издательство Восток - Запад 2009. 384 страниц.
15. Синякин И.И, Скуратова А.Ю. Нормы *jus cogens*: исторический аспект и современ-ное значение для международного права //Вестник Пермского университета. Юриди-ческие науки. Выпуск 41. 2018, с. 526-545
16. Терентьева Л.В. Экстерриториальное проявления юрисдикции государства в усло-виях трансформации восприятия его

- пространственных границ / Л.В.Терентьева // Право. Журнал Высшей школы экономики. № 3, 2019, с. 160-180
17. Черниченко С. В. Теория международного права. В 2-х томах. Том 2. М.: Издатель-ство НИМП. 1999. 531 страниц.
18. Boister N. An Introduction to Transnational Criminal Law. Oxford. Oxford University Press, 2012. 350 pages.
19. Corn G.P, Taylor R. Sovereignty in the age of cyber // American Journal of International Law Unbound. N.Y. Volume. 111, 2017, p. 207-212
20. Donegan A. J. The United States Extraterritorial Abduction of Alien Fugitives: A Due Process Standard // *New England International and Comparative Law Annual*, Volume 3, 1997, p 76–124.
21. Oxman H. B. Jurisdiction of States // *Encyclopedia of Public International Law*. Volume 1. Elsevier Sciences Publishers. Amsterdam, 1992, p. 49-62.
22. Rome Statute of the International Criminal Court: URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf> (last access: 13.06.2026).
23. Shaw M. N. International Law. Sixth edition. Cambridge, Cambridge University Press. 2008, 1710 pages.
24. The Princeton Principles on Universal Jurisdiction 28 (2001): URL: <https://hrlibrary.umn.edu/instate/princeton.html> (last access: 13.06.2026)

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF DETERMINING JURISDICTION OVER TRANSNATIONAL CRIMES

ORUJ MURSALOV*

Abstract

The article is devoted to a comprehensive analysis of the theoretical and practical aspects of determining jurisdiction over transnational crimes that infringe upon the economic, political, legal, and other interests of two or more states in the modern era. According to international law (particularly the Palermo Convention), an act is transnational in nature if the crime is committed in more than one state, is planned or controlled in another state, or is carried out by an organized criminal group operating in several states. The transnational character of the act concurrently grants the states where the crime occurred, the victim's state, and the offender's state of nationality the right to initiate criminal proceedings and claim jurisdiction, resulting in a conflict of jurisdictions.

* Doctoral student of Baku State University/ email- orucmurselov1@gmail.com

Resolving this issue obliges international law to identify a more optimal type of jurisdiction and implement more effective principles.

Based on research and analysis, the article emphasizes that the most optimal mechanism for resolving jurisdictional conflicts in the fight against transnational crimes today is the application of parallel jurisdiction. The implementation of this type of jurisdiction, on one hand, fosters closer cooperation between the law enforcement and judicial authorities of states in combating transnational crimes, and on the other hand, ensures that criminals do not go unpunished.

The article concludes that it is inappropriate to equate the jurisdictional conditions of international and transnational crimes, which possess different legal natures and liability regimes, under article 12.3 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan. It is proposed that the article should establish an unconditional universal jurisdiction regime for international crimes, and a conditional universal jurisdiction regime requiring the presence of the offender within the country's territory for transnational crimes.

Keywords: transnational crimes, jurisdiction, Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, Palermo Convention, territorial jurisdiction, criminal globalization, universal jurisdiction. conditional universal jurisdiction, parallel jurisdiction.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЮРИСДИКЦИИ В ОТНОШЕНИИ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

ОРУДЖ МУРСАЛОВ*

Резюме

Статья посвящена анализу теоретических и практических аспектов определения юрисдикции в отношении транснациональных преступлений, посягающих на интересы двух или более государств. Согласно международному праву, в частности Палермской конвенции, преступление носит транснациональный характер, если совершено в нескольких государствах, планируется или контролируется в другом государстве либо осуществляется организованной преступной группой, действующей в нескольких государствах. Такой характер преступления предоставляет нескольким государствам право возбуждать уголовное дело и осуществлять юрисдикцию, что приводит к юрисдикционным конфликтам и требует эффективных механизмов их разрешения.

* Докторант Бакинского Государственного Университета/ email- orucmurselov1@gmail.com

Исследование показывает, что наиболее оптимальным механизмом разрешения юрисдикционных конфликтов в борьбе с транснациональной преступностью является параллельная юрисдикция. Она способствует сотрудничеству правоохранительных и судебных органов государств и обеспечивает неотвратимость наказания преступников.

В статье также делается вывод о неправомерности отождествления условий юрисдикции международных и транснациональных преступлений, имеющих различную правовую природу и режимы ответственности, в статье 12.3 Уголовного кодекса Азербайджанской Республики. Предлагается установить безусловную универсальную юрисдикцию для международных преступлений и условную универсальную юрисдикцию для транснациональных преступлений, требующую присутствия преступника на территории страны.

Ключевые слова: транснациональные преступления, юрисдикция, Уголовный кодекс Азербайджанской Республики, Палермская конвенция, территориальная юрисдикция, криминальная глобализация, универсальная юрисдикция, параллельная юрисдикция.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.11.2025

Çapa qəbul: 05.06.2026

ФАКУЛЬТАТИВНЫЕ ПРИЗНАКИ ОБЪЕКТИВНОЙ СТОРОНЫ СОСТАВА ПРЕСТУПЛЕНИЯ: НА ОСНОВЕ АНАЛИЗА УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

НУРАЙ ИСМАИЛЗАДЕ*

Резюме

В статье рассматриваются факультативные признаки объективной стороны состава преступления и их значение в уголовном праве. Несмотря на то, что в теории они традиционно относятся к числу необязательных признаков состава преступления, на практике их роль значительно шире. Автор на основе анализа уголовного законодательства Азербайджанской Республики и научных подходов исследует составы преступлений, в которых место, время, способ, обстановка, а также орудия и средства совершения преступления законодательно определены как необходимые признаки основного, квалифицированного или привилегированного состава преступления. Автор приходит к выводу, что законодательное закрепление факультативных признаков объективной стороны преступления в качестве обязательных признаков соответствующих составов характеризует общественную опасность деяния, используется для более точной квалификации деяния и отграничения смежных составов. В работе делается вывод о необходимости дальнейшего теоретического осмысления факультативных признаков объективной стороны преступления и их значимости для совершенствования правоприменительной практики.

Ключевые слова: *состав преступления, объективная сторона, факультативные признаки, место преступления, время преступления, способ совершения преступления, обстановка преступления, орудия преступления, средства преступления, квалификация преступления.*

I. Введение

Современная уголовно-правовая доктрина уделяет значительное внимание исследованию состава преступления как одной из ключевых категорий уголовного права. Под составом преступления понимается совокупность предусмотренных уголовным законом объективных и субъективных признаков, наличие которых позволяет признать деяние преступным. Он представляет собой своеобразный «юридический портрет» преступления, включающий в себя объект, объективную сторону, субъект и

* Докторант кафедры уголовного права и криминологии Бакинского Государственного Университета/ email: nuraycismayilzada@gmail.com

субъективную сторону. Среди указанных структурных элементов важное место занимает объективная сторона, выступающая формой внешнего проявления общественно опасного деяния [15, с. 69].

Анализ объективной стороны включает рассмотрение как обязательных, так и факультативных признаков, которые позволяют более точно раскрыть содержание конкретного состава преступления. Несмотря на то, что факультативные признаки принято относить к числу необязательных, их значение в уголовном праве нельзя считать второстепенным. В связи с этим факультативные признаки целесообразно рассматривать как средство конкретизации состава преступления. Их факультативность означает лишь то, что они характерны не для всех составов, что, при этом, не умаляет их правового значения. Они способствуют правильной квалификации деяния, отграничению смежных составов преступлений и дифференциации уголовной ответственности [2, с. 124].

Так, в зависимости от их роли в конструкции состава преступления они могут выступать в качестве криминообразующих, квалифицирующих либо привилегирующих признаков. В одних случаях их наличие является необходимым условием признания деяния преступным, в других — они используются законодателем для дифференциации уголовной ответственности с учётом степени общественной опасности содеянного. Законодатель, включая факультативные признаки в конструкцию квалифицированных или привилегированных составов преступлений, исходит из их типичности для соответствующих деяний, а также учитывает их влияние на степень общественной опасности — усиливающее либо смягчающее [5, с. 126].

С учётом изложенного представляется необходимым рассмотреть отдельные виды факультативных признаков объективной стороны состава преступления и раскрыть их уголовно-правовое значение.

II. Место совершения преступления как факультативный признак объективной стороны состава преступления

Место совершения преступления — это определенная территория или конкретное пространство, в пределах которой было совершено общественно опасное деяние. В уголовном праве место рассматривается как объективная пространственная характеристика деяния, имеющая значение для квалификации преступления. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики (после этого — *УК*) [3] не содержит легального определения данного признака, однако использует его в нормах Особенной части. Так, в *УК* место совершения преступления определяется такими понятиями, как «территория», «пространство», «воды» и т. д. Под местом подразумевается жилище человека, территория заповедника, зона опасной либо чрезвычайной экологической ситуации, прибрежный либо континентальный шельфы, таможенная граница, территория Азербайджанской Республики и т. д.

Уголовно-правовое значение места совершения преступления проявляется в двух основных формах. Одной из них является конститутивная форма: место выступает обязательным признаком ряда основных составов. Так, нарушение режима особо охраняемых природных территорий (ст. 261 УК) по самой своей природе предполагает совершение деяния на территории заповедника, национального парка или других особо охраняемых государством природных территорий — вне этого пространства состав исключается. Аналогично самовольная застройка площадей залегания полезных ископаемых (ст. 255 УК) трансформирует такой факультативный признак, как место совершения деяния, в обязательный элемент состава преступления, поскольку только осуществление застройки в пределах площадей залегания полезных ископаемых образует уголовно наказуемое деяние. Соответственно совершение тех же деяний вне данных территорий исключает наличие состава указанных преступлений.

Другой формой является квалифицирующая роль места совершения преступления. В этом качестве место совершения преступления трансформирует деяние из основного в квалифицированный состав, тем самым существенно повышая уровень ответственности. Среди наиболее показательных примеров можно отметить кражу (ст. 177 УК), грабеж (ст. 180 УК) и разбой (ст. 181 УК), которые влекут повышенную ответственность при совершении деяния с незаконным проникновением в жилище, помещение, на склад, либо иное хранилище (ст. 177.2.3 УК). Таким образом, место — жилище, помещение, склад, либо иное хранилище, выступая в качестве критерия дифференциации уголовной ответственности, становится тем признаком, который оказывает существенное влияние на степень общественной опасности деяния.

III. Время совершения преступления как факультативный признак объективной стороны состава преступления

Время — это прежде всего продолжительность или длительность чего-нибудь, измеряемая секундами, минутами, часами и др. Под временем может подразумеваться промежуток, период, отрезок времени, в течение которого совершается какое-либо действие или происходит событие — время суток либо время года. При описании признаков конкретного преступления, в правоприменительной практике указывается время его совершения, время наступления общественно опасных последствий, а в некоторых случаях и его продолжительность. Однако в ряде составов время совершения общественно опасного деяния является обязательным признаком объективной стороны преступления [1, с. 93].

Наиболее наглядно это проявляется при анализе преступлений против военной службы, где временные параметры выступают не только как

характеристика деяния, но и как критерий уголовной наказуемости. Так, в ст. 333 УК законодатель прямо закрепляет временные пределы противоправного поведения. В частности, уголовная ответственность наступает в случае самовольного оставления воинской части или неявки в срок на службу продолжительностью свыше трёх, но не более десяти суток. Следовательно, временной критерий в данном составе носит конститутивный характер: продолжительность отсутствия военнослужащего является обязательным признаком объективной стороны преступления. В отсутствие указанных временных параметров деяние не образует состав преступления. Таким образом, поскольку обстоятельство времени содержится в диспозиции нормы, оно влияет на квалификацию содеянного и, следовательно, на преступность и наказуемость деяния [9, с. 147].

Особый интерес с точки зрения анализа временного признака представляет ст. 330 УК, устанавливающая ответственность за применение насилия либо оказание сопротивления с применением насилия по отношению к начальнику или иному лицу, исполняющему обязанности военной службы. В диспозиции данной нормы прямо указывается, что насилие должно быть совершено во время исполнения потерпевшим обязанностей военной службы либо в связи с их исполнением. Таким образом, законодатель связывает уголовную ответственность не просто с фактом насилия, а с конкретным временным контекстом его совершения. Следовательно, временной признак в данном составе приобретает конститутивное значение: отсутствие связи деяния с моментом исполнения служебных обязанностей исключает квалификацию по данной статье и может повлечь применение иных уголовно-правовых норм. В этом проявляется специфика рассматриваемого состава, где время выступает не в количественном измерении (как срок или длительность), а в виде указания на определённый временной интервал — период исполнения служебных функций.

Другим примером определения времени совершения преступления в качестве обязательного признака объективной стороны является ст. 121 УК, устанавливающая ответственность за умышленное убийство матерью своего новорождённого ребёнка. В диспозиции данной нормы законодатель прямо указывает на строго определённый временной интервал совершения преступления — во время родов или непосредственно после родов. Тем самым уголовно-правовое значение приобретает не только сам факт лишения жизни, но и его совершение в конкретный физиологически и психологически обусловленный период. Следует подчеркнуть, что временные рамки, установленные в ст. 121 УК, имеют решающее значение для правильной уголовно-правовой квалификации. В случае если лишение жизни матерью своего новорождённого ребёнка совершается вне периода родов или не непосредственно после них, содеянное не подпадает под действие данной

нормы и лицо подлежит ответственности по ст. 120.2.9 УК, а именно за убийство лица, находящегося в беспомощном состоянии [16, с. 247].

Тем самым, выход за пределы временного интервала, указанного в ст. 121 УК, влечёт не просто изменение квалификации, а переход к более тяжкому составу преступления. Это ещё раз подтверждает, что временной признак в рассматриваемом случае выполняет разграничительную функцию, определяя границу между привилегированным и квалифицированным видами убийства. Таким образом, именно временные рамки определяют специфику данного состава и обуславливают его выделение в самостоятельную норму.

Более того, следует отметить, что временной критерий в данном случае имеет также материально-правовое значение. Он отражает особое состояние матери, связанное с процессом родов, что традиционно учитывается законодателем при дифференциации уголовной ответственности. Тем самым время характеризует не только момент совершения деяния, но и является фактором, влияющим на оценку степени общественной опасности.

В уголовном законодательстве Азербайджанской Республики время совершения преступления чаще всего выступает критерием дифференциации уголовной ответственности в квалифицированных составах. В ст. 328.4 УК (неисполнение приказа), ст. 330.5 УК (насильственные действия в отношении начальника), ст. 341.3 УК (злоупотребление либо превышение должностных полномочий), ст. 344.2 УК (оставление тонущего военного корабля) и в ряде других составов, законодатель прямо предусматривает более строгую ответственность за совершение соответствующих деяний в военное время. В данном случае время приобретает качественно иной характер: оно выражается не в виде конкретного срока, а в форме особого правового режима. Совершение преступления в таких условиях свидетельствует о повышенной общественной опасности, поскольку посягательство затрагивает основы воинской дисциплины и боеспособности вооружённых сил.

Следует отметить, что законодатель также даёт нормативное определение указанной категории в примечании к ст. 328 УК: под «военным временем» понимается нахождение Азербайджанской Республики в состоянии войны с иностранными государствами. Таким образом, законодательное определение «военного времени» демонстрирует значимость времени как факультативного признака, которое выступает средством дифференциации уголовной ответственности и уточнения правовой оценки деяния. Следовательно, время как факультативный признак состава преступления не носит исключительно вспомогательный характер, а в ряде случаев выступает квалифицирующим обстоятельством, непосредственно влияющим на уголовно-правовую оценку деяния.

IV. Способ совершения преступления как факультативный признак объективной стороны состава преступления

Способ совершения преступления является наиболее доктринально разработанным факультативным признаком объективной стороны. Способ характеризует форму деяния, а именно, то, как конкретно совершается преступное деяние. Так, по мнению Н. П. Пономарева, под способом общественно опасного деяния понимается образ поведения преступника, заключающийся в использовании различных методов, приемов, материальных средств, условий либо их комбинаций [12, с. 8].

Общественно опасное деяние представляет собой акт осознанно-волевого поведения в форме действия или бездействия. Оно может быть индивидуализировано способом совершения посягательства, как порождая преступление, так и увеличивая степень его общественной опасности.

Одним из наиболее наглядных примеров роли способа в конструкции составов проявляется в дифференциации форм хищения. Анализ постановления Пленума Верховного Суда Азербайджанской Республики «Об обобщении судебной практики по делам о краже, грабеже и разбое» от 3 марта 2005 года № 1 [6] также показывает, что способ совершения преступления фактически выступает критерием при квалификации деяний против собственности, поскольку именно через него проводится разграничение смежных составов, а его изменение влечёт изменение уголовно-правовой оценки содеянного. Так, кража (ст. 177 УК) совершается тайно, мошенничество (ст. 178 УК) — путем злоупотребления доверием или обмана, а грабеж (ст. 180 УК) — открыто. Тем самым, при единстве объекта и направленности посягательства указанные составы различаются именно по способу завладения имуществом.

В уголовном праве существенное значение имеет и такой способ совершения преступления, как применение насилия либо угрозы его применения. Это наиболее часто встречающийся способ совершения преступления. В соответствии с уголовным законодательством Азербайджанской Республики, насилие может проявляться в двух основных формах: физической и психической.

Под физическим понимается насилие, осуществляемое при непосредственном контакте причиняющего вред лица (либо его орудий и средств, в том числе живых) с телом потерпевшего [10, с. 160]. Насилие психическое же представляет собой воздействие на психику (посредством чего возможно и влияние на физиологические проявления организма) потерпевшего посредством устных или письменных высказываний, а также мимики и жестов.

Так, в ст. 144–1.1 УК (торговля людьми) среди альтернативных способов осуществления данного преступления прямо предусмотрены «применение насилия» и «угроза применения насилия». Способ

осуществления торговли людьми выступает обязательным элементом объективной стороны состава данного преступления. При этом, в соответствии с пунктом 3 примечания к данной статье, применительно к торговле несовершеннолетними установление способа не является обязательным. В ст. 163 УК (воспрепятствование законной профессиональной деятельности журналистов) способ совершения преступления выражается в применении насилия либо угрозы его применения с целью принуждения к распространению информации или отказу от её распространения. В данном случае способ выступает обязательным признаком объективной стороны состава преступления, поскольку без установления факта применения насилия или угрозы его применения соответствующее деяние не влечет уголовной ответственности.

Важное значение при квалификации преступлений, совершенных с применением насилия, имеет определение Пленума Конституционного Суда Азербайджанской Республики «О толковании статьи 17 и соответствующих статей Особенной части УК АР, предусматривающих положения «применение насилия» и «применение насилия, опасного для жизни или здоровья» от 17 марта 2023 года [13].

Квалифицирующее значение в ряде составов УК имеет общеопасный способ совершения преступления. Так, в постановлении Пленума Верховного Суда Азербайджанской Республики «Об обобщении судебной практики по делам об умышленном убийстве» от 12 декабря 2002 года № 3 указывается, что общеопасным признаётся такой способ, при котором избранные виновным средства представляют опасность для неопределённого круга лиц (например, поджог, взрыв, отравление, стрельба в толпу и т.д.) [7]. Тем самым способ совершения преступления приобретает квалифицирующее значение, влияя на правовую оценку содеянного и степень его общественной опасности. Общеопасный способ как квалифицирующий признак закреплён в ряде норм уголовного закона, в частности, в статьях 120.2.4, 126.2.4, 127.2.3 и 186.2.2 УК (соответственно, способ совершения преступления выступает в них в качестве обязательного признака квалифицированных видов убийства, причинения тяжкого и менее тяжкого вреда здоровью, а также уничтожения или повреждения имущества) и др.

V. Обстановка совершения преступления как факультативный признак объективной стороны состава преступления

Обстановка совершения преступления — наиболее широкий по содержанию факультативный признак объективной стороны. Под ней понимается совокупность объективных внешних условий — социальных, природных, — в которых протекает преступное деяние и которые влияют на характер и степень его общественной опасности. В отличие от места и

времени, которые описывают пространственно-временные аспекты деяния, обстановка характеризует качественные условия его совершения.

В системе УК наиболее значимой разновидностью обстановки является боевая обстановка как квалифицирующий признак преступлений против военной службы (глава 35 УК). При этом, в пункте 3 примечания к ст. 328 УК даётся нормативное определение «боевой обстановки», что обеспечивает единообразное понимание и применение данного признака при квалификации соответствующих деяний. Указанная обстановка существенно меняет уголовно-правовую характеристику деяния: совершение преступления против военной службы в условиях боевой обстановки обуславливает значительно более высокий уровень общественной опасности по сравнению с аналогичными деяниями, совершёнными в мирное время, поскольку такие действия создают непосредственную угрозу боеспособности вооружённых сил и обороноспособности государства. В связи с этим законодатель устанавливает более строгие санкции за соответствующие квалифицированные составы по сравнению с основными.

Совершение преступления в условиях чрезвычайного или военного положения, стихийного либо иного общественного бедствия, а также в ходе массовых беспорядков признаётся обстоятельством, отягчающим наказание (ст. 61.1.11 УК), в уголовном законодательстве Азербайджанской Республики. Его уголовно-правовое значение связано с тем, что в подобных условиях объективно снижается эффективность механизмов государственной и общественной защиты, тогда как потенциальные потерпевшие оказываются в состоянии повышенной уязвимости. Использование виновным такой обстановки при совершении преступления свидетельствует о повышенной степени общественной опасности деяния и личности виновного, что предопределяет усиление уголовно-правового воздействия.

VI. Орудия и средства совершения преступления как факультативные признаки объективной стороны состава преступления

Орудия и средства совершения преступления — это предметы материального мира, приспособления, при помощи которых совершается преступление. В связи с тем, что использование виновным тех или иных орудий или средств облегчает совершение преступного посягательства, их наличие также оказывает влияние на степень общественной опасности содеянного.

В уголовном законодательстве отсутствует определение орудий и средств совершения преступления, что приводит к возникновению трудностей при уяснении их содержания. В доктрине существует множество мнений об определении орудий и средств преступления. Приведем одно из них: «Орудия и средства преступления — это те

предметы, приспособления, вещества, транспортные средства, при помощи которых совершаются преступления. В частности, к ним относятся: оружие, яды, взрывчатые вещества, химические реактивы, документы, разнообразные отмычки, автомобили, компьютеры и т. п. Различие между орудием и средством преступления состоит в том, что орудие используется при выполнении объективной стороны и, следовательно, при непосредственном совершении преступления, а средство способствует совершению преступления, облегчает его совершение» [14, с. 72]. Таким образом, орудие, понимаемое как предмет, которым оказывается непосредственное воздействие на объект преступления, тоже облегчает совершение преступления, и в этом смысле является видом средства совершения преступления [8, с. 32].

Согласно же другому мнению, «орудие совершения преступления — это предметы материального мира, приспособления, применяемые для усиления физических возможностей лица, совершающего общественно опасное деяние (например, применение лома для вскрытия дверей гаража); средствами же являются предметы, наркотические средства, химические и ядовитые вещества, химические и физические процессы и т.д., при помощи которых совершается преступление, т.е. оказывается преступное воздействие на общественные отношения, охраняемые уголовным законом» [4, с. 164]. Предпочтение, на наш взгляд, следует отдать именно второму мнению, так как оно более чётко разграничивает орудия и средства совершения преступления.

В некоторых случаях орудия и средства предусматриваются в качестве обязательного признака основного состава преступления. Например, в ст. 233-4 УК (организация незаконных международных телекоммуникационных услуг путем подключения к телекоммуникационной сети), в которой предусматривается ответственность за организацию незаконных международных телекоммуникационных услуг путём подключения к сети с использованием соответствующего технического устройства.

В других случаях орудия и средства выступают в качестве обязательного признака квалифицированного состава преступления. Так, например, похищение человека, совершенное с применением оружия либо предметов, используемых в качестве оружия (ст. 144.2.5 УК), нарушение неприкосновенности частной жизни, совершённое с использованием беспилотных летательных аппаратов (ст. 156.2.2 УК), незаконная охота, совершённая с использованием взрывчатых веществ (ст. 258.2.2 УК).

Средства и орудия совершения преступления необходимо отличать от предмета преступления. Одна и та же вещь может выступать как в качестве орудия, так и в качестве предмета преступления. Так, огнестрельное оружие является предметом преступления при незаконном приобретении, передаче, сбыте, хранении, перевозке или ношении оружия, его составных частей,

боеприпасов, взрывчатых веществ и устройств (ст. 228 УК), тогда как при квалифицированном составе захвата заложника (ст. 215.2.4 УК), оно выступает в качестве орудия совершения преступления. Таким образом, основное различие между предметом преступления и орудиями, а также средствами преступления заключается в характере использования этих вещей при совершении преступления. В случае, когда вещь используется в качестве инструмента воздействия на объект преступления, она является орудием либо средством его совершения. Предметом же преступления она считается в случае совершения деяния в связи или по поводу данной вещи [11, с. 276].

VII. Заключение

Проведённое исследование позволяет уточнить традиционные представления о месте и роли факультативных признаков объективной стороны состава преступления в системе уголовного права. Представляется, что их отнесение к числу «необязательных» носит во многом условный характер и не отражает их действительного значения в процессе конструирования составов преступлений и их применения.

Анализ показал, что факультативные признаки (место, время, способ, обстановка, орудия и средства совершения преступления) обладают способностью изменять своё уголовно-правовое значение в зависимости от содержания конкретной нормы. В одних случаях они выступают в качестве конститутивных элементов основного состава, предопределяя наличие преступности деяния, в других — выполняют квалифицирующую либо привилегирующую функцию, выступая в качестве критерия дифференциации уголовной ответственности.

В этой связи представляется обоснованным рассматривать факультативные признаки не как второстепенные признаки, в целом характеризующие преступное деяние, а как средство конкретизации уголовно-правового запрета. Именно через них достигается необходимая степень определённости правовой нормы, обеспечивается отграничение смежных составов преступлений и учитываются особенности фактической стороны деяния.

Значение факультативных признаков объективной стороны состава проявляется также в том, что они позволяют учитывать конкретные условия совершения преступления и тем самым адекватно отражать степень его общественной опасности. Они позволяют учитывать пространственные, временные, ситуационные и иные характеристики совершения преступления, которые непосредственно влияют на оценку степени его общественной опасности. Это, в свою очередь, имеет принципиальное значение как для правильной квалификации содеянного, так и для индивидуализации наказания.

Таким образом, факультативные признаки объективной стороны состава преступления играют существенную роль в уголовно-правовом регулировании, позволяя соотнести абстрактные положения закона с конкретными обстоятельствами совершённого деяния. Их дальнейшее научное осмысление имеет значение как для развития уголовно-правовой теории, так и для повышения качества правоприменительной практики.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES)

1. Agayev, I.B. Criminal Law of the Republic of Azerbaijan: General and Special Parts, M., 2009, 684 pages. (in Russian / *Агаев И.Б. Уголовное право Азербайджанской Республики: Общая и Особенная части, М., 2009. 684 страниц.*).
2. Agayev, I.B. The composition of a crime: concept, elements, and significance, M., 2008, 335 pages. (in Russian / *Агаев И.Б. Состав преступления: понятие, элементы, значение, М., 2008, 335 страниц.*).
3. Criminal Code of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/46947> (last access: 19.05.2026).
4. Criminal Law. General Part / edited by Inogamova-Khegay, L.V., Rarog, A.I., Chuchayev, A.I., M., 2008, 560 pages. (in Russian / *Уголовное право. Общая часть / под ред. Иногамовой-Хегай Л.В., Рарога, А.И., Чучаева, А.И., М., 2008, 560 страниц.*).
5. Criminal Law. General Part / edited by Utkin V.A., Shesler A.V., T., 2016, 600 pages. (in Russian / *Уголовное право. Общая часть / под общ. ред. Уткина, В.А., Шеслера, А.В., Т, 2016, 600 страниц.*).
6. Decision of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan No. 1 dated 03 March 2005 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 03.03.2005-ci il tarixli 1 sayılı qərarı*).
URL: <https://supremecourt.gov.az/storage/pages/551/13-ogurluq-soygunculuq-ve-quldurluga-dair-isler-uzre-mehkeme-tecrubesi-haqqinda.pdf> (last access: 19.05.2026).
7. Decision of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan No. 3 dated 12 December 2002 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 12.12.2002-ci il tarixli 3 sayılı qərarı*).
URL: <https://supremecourt.gov.az/storage/pages/561/9-qesden-adam-oldurme-isleri-uzre-mehkeme-tecrubesi-haqqinda.pdf> (last access: 19.05.2026).
8. Fedyshina, P.V. Correlation between instruments, means and the method of committing a crime, Criminalist, 2016, No. 1 (18), p. 31-34 (total 134 pages.). (in Russian / *Федышина П.В. «Соотношение орудий, средств*

- и способа совершения преступления» // Криминалистъ. № 1(18), 2016, сс. 31-34).*
URL: <https://www.procuror.spb.ru/doc/k18.pdf> (last access: 01.04.2026).
9. Galchun, E.A. Time of committing a crime: concept and practical significance. *International Journal of Humanities and Natural Sciences*, 2021, No. 6–2 (57), p. 146-148 (total 239 pages.). (in Russian / *Гальчун Е.А. Время совершения преступления: понятие и практическое значение // Международный журнал гуманитарных и естественных наук, № 6-2 (57), 2021, сс.146-148).*
10. Miroshnichenko, N.V., Maksimov, V.Y. Violent method of committing an act and its manifestations in crimes against life and health, *Humanitarian and Legal Studies*, 2020, No. 4, p. 159-164 (total 232 pages.). (in Russian / *Мирошниченко Н.В., Максимов В.Ю. Насильственный способ совершения деяния и его проявления в преступлениях против жизни и здоровья личности // Гуманитарные и юридические исследования, № 4, 2020, сс. 159-164).*
URL: <https://humanitieslaw.ncfu.ru/jour/issue/view/9> (last access: 19.05.2026).
11. Nazarova, K.O. Criminal Law of the Republic of Azerbaijan: General Part, in Samandarov, F.Y., Baku, 2015, 908 pages. (in Russian / *Назарова К.О. Уголовное право Азербайджанской Республики: общая часть, науч. ред. Ф. Ю. Самандаров, Баку, 2015. 908 страниц.).*
12. Ponomareva, N.P. The criminal law significance of the method of committing a crime. Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Legal Sciences, M., 1970, 20 pages. (in Russian / *Пономарева Н.П. Уголовно-правовое значение способа совершения преступления. Автореф. дис. канд. юрид. наук. М., 1970. 20 страниц.).*
13. Resolution of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan “On the Interpretation of Article 17 and the Relevant Provisions of the Special Part of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan Providing for ‘Use of Force’ and ‘Use of Force Dangerous to Life or Health’” dated 17 March 2023 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 17-ci maddəsinin həmin Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulan “zor tətbiq etmə” və “həyat və ya sağlamlıq üçün təhlükəli olan zor tətbiq etmə” müddəalarının əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair” 17 mart 2023-cü il tarixli Qərarıdır).*
URL: <https://constcourt.gov.az/az/decision/1346> (last access: 19.05.2026).
14. Revin, V.P. Criminal Law of Russia. General Part, 2nd edition, revised and supplemented, M., 2009. (in Russian / *Ревин В.П. Уголовное право*

России. Общая часть, 2-е издание, исправленное и дополненное, М., 2009.).

15. Romanova, G.V., Nurislamova, K.R. The composition of the crime and its significance. *Universum: economy and jurisprudence*, No. 10 (120), 2024, p. 68-70 (total 79 pages.). (In Russian / *Романова Г.В., Нурисламова К.Р. Состав преступления и его значение // Universum: экономика и юриспруденция: электрон. научн. журн., № 10 (120), 2024, сс. 68-70).*

URL: <https://7universum.com/ru/economy/archive/item/18254> (last access: 19.05.2026).

16. Samadova, S.T. Criminal Law of the Republic of Azerbaijan. Special Part: in two volumes. Baku, 2020, Vol. I, 824 pages. (in Russian / *Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть: в двух томах, Баку, 2020, том I, 824 страниц.).*

CİNAYƏT TƏRKİBİNİN OBYEKTİV CƏHƏTİNİN FAKÜLTATİV ƏLAMƏTLƏRİ: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNİN TƏHLİLİ ƏSASINDA

NURAY İSMAYILZADƏ*

Annotasiya

Məqalədə cinayət tərkibinin obyektiv cəhətinin fakültativ əlamətləri və onların cinayət hüququnda əhəmiyyəti araşdırılır. Baxmayaraq ki, nəzəriyyədə onlar ənənəvi olaraq cinayət tərkibinin məcburi olmayan əlamətləri sırasına aid edilir, təcrübədə onların rolu xeyli daha genişdir. Müəllif Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinin və elmi yanaşmaların təhlili əsasında elə cinayət tərkiblərini tədqiq edir ki, burada cinayətin törədildiyi yer, vaxt, üsul, şərait, habelə cinayətin törədilməsi alətləri və vasitələri qanunvericilikdə əsas, habelə ağırlaşdırıcı və yüngülləşdirici halları nəzərdə tutan cinayət tərkiblərinin zəruri əlamətləri kimi müəyyən edilmişdir. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, cinayətin obyektiv cəhətinin fakültativ əlamətlərinin müvafiq cinayət tərkiblərində məcburi əlamətlər kimi qanunvericilikdə təsbit olunması əməlin ictimai təhlükəliliyini xarakterizə edir, əməlin daha dəqiq təsvif edilməsi və oxşar cinayət tərkiblərindən fərqləndirilməsi üçün istifadə olunur. Məqalədə cinayətin obyektiv cəhətinin fakültativ əlamətlərinin və onların hüquqtətbiquetmə təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətinin daha da nəzəri cəhətdən dərk edilməsinin zəruriliyi barədə nəticə çıxarılır.

* Bakı Dövlət Universiteti / Cinayət hüququ və kriminologiya kafedrasının doktorantı / email: nuraycismayilzada@gmail.com

Açar sözlər: *cinayət tərkibi, obyektiv cəhət, fakültativ əlamətlər, cinayətin törədildiyi yer, cinayətin törədildiyi zaman, cinayətin törədilmə üsulu, cinayətin törədilmə şəraiti, cinayətin alətləri, cinayətin vasitələri, cinayətlərin tövsifi.*

FACULTATIVE ELEMENTS OF THE OBJECTIVE SIDE OF THE CORPUS DELICTI: BASED ON AN ANALYSIS OF THE CRIMINAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

NURAY ISMAYILZADA*

Abstract

The article examines the facultative features of the objective side of the corpus delicti and their significance in criminal law. Despite the fact that in theory they are traditionally classified as optional features of the corpus delicti, in practice their role is significantly broader. Based on the analysis of the criminal legislation of the Republic of Azerbaijan and scientific approaches, the author studies the corpus delicti in which the place, time, method, situation, as well as the instruments and means of committing a crime are legislatively defined as necessary features of the basic corpus delicti, as well as corpus delicti with aggravating or mitigating circumstances. The author concludes that the legislative consolidation of facultative features of the objective side of a crime as mandatory features of the relevant corpus delicti characterizes the social danger of the act, is used for a more precise qualification of the act and for distinguishing related corpus delicti. The work concludes that there is a need for further theoretical understanding of the facultative features of the objective side of a crime and their significance for improving law enforcement practice.

Keywords: *corpus delicti, objective side, facultative elements, place of crime, time of crime, method of committing a crime, circumstances of crime, instruments of crime, means of crime, qualification of crimes.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.11.2025

Çapa qəbul: 05.06.2026

* PhD student in Law / Department of Criminal Law and Criminology, Baku State University / email: nuraycismayilzada@gmail.com

İNZİBATİ HÜQUQ

İNZİBATİ ORQANLARIN İNZİBATİ AKTLARININ VƏ FAKTİKİ XARAKTERLİ HƏRƏKƏTLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

RÖYA MİRTALİBOVA*

Annotasiya

Məqalədə inzibati orqanların inzibati aktları və faktiki xarakterli hərəkətləri inzibati fəaliyyətin hüquqi formaları kimi müqayisəli şəkildə araşdırılır. Bu fəaliyyət formalarının hüquqi mahiyyəti, hüquqi nəticələri və tətbiq xüsusiyyətləri arasında mövcud fərqlərin müəyyən edilməsi tədqiqatın əsas istiqamətini təşkil edir. Araşdırmanın əsas məqsədi inzibati aktlarla faktiki xarakterli hərəkətlərin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən etmək, onların hüquqi statusunu və inzibati fəaliyyət sistemində yerini təhlil etməkdir. Tədqiqatda həmçinin bu fəaliyyət formalarının inzibati aktlardan və prosessual hərəkətlərdən fərqləndirilməsi, inzibati orqanların səlahiyyətlərinin hüquqi hədləri və şəxslərin hüquqi müdafiəsi məsələləri araşdırılır.

Tədqiqat zamanı normativ-hüquqi aktların, elmi ədəbiyyatın və hüquqi yanaşmaların təhlilindən istifadə edilmişdir. Azərbaycan, Estoniya və Latviya qanunvericiliyinin müqayisəli araşdırılması əsasında faktiki xarakterli hərəkətlərin hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı fərqli yanaşmalar müəyyən edilmişdir. Araşdırmada faktiki xarakterli hərəkətlərin hüquqi mahiyyətinin, inzibati aktlardan fərqləndirici meyarlarının və onlara tətbiq edilən hüquqi müdafiə mexanizmlərinin müxtəlif hüquq sistemlərində necə müəyyən edildiyi təhlil olunur. Bununla yanaşı, bu fəaliyyət formalarının hüquqi cəhətdən dəqiq fərqləndirilməməsinin hüquqi qeyri-müəyyənlik yaratdığı və məhkəmə müdafiəsi zamanı müəyyən problemlərə səbəb ola bildiyi əsaslandırılır.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, inzibati aktlar və faktiki xarakterli hərəkətlər arasında hüquqi fərqlərin aydın müəyyən edilməsi inzibati fəaliyyətin qanuniliyinin qiymətləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Faktiki xarakterli hərəkətlərin hüquqi statusunun və onlara qarşı hüquqi müdafiə vasitələrinin dəqiq müəyyən edilməməsi şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi və məhkəmə təcrübəsində vahid yanaşmanın formalaşdırılması baxımından çətinliklər yarada bilər. Bu səbəbdən məqalədə faktiki xarakterli hərəkətlərin hüquqi rejiminin daha aydın müəyyənləşdirilməsi, inzibati fəaliyyət formaları arasındakı hüquqi sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi və hüquqi müdafiə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm təkliflər irəli sürülür.

* Daşınmaz Əmlakın Dövlət Kadastrı və Reyestri publik hüquqi şəxsin 1 saylı Bakı Ərazi İdarəsi, Hüquq şöbəsi, Email- royalmiriyeva@gmail.com

Açar sözlər: *inzibati akt, qanunçuluq, səlahiyyət, idarəetmə, hüquqi təminat, inzibati icraat, qanunvericilik, hüquqi dövlət.*

I. İnzibati akt və faktiki xarakterli hərəkətin milli və xarici hüquqi müstəvidə anlayışı və hüquqi mahiyyəti

Hüquq və azadlıqların mənşəyi dövlətə qədər olan proses kimi qəbul edildiyi üçün, təbii hüquqi elementlərin orijinallığına pozitiv hüququn təsirindən mühafizə olunması dövlət hakimiyyətinin əsas vəzifələrindən biri kimi çıxış edir [27, s. 61]. Hüquq və azadlıqların dövlət tərəfindən tanınması və qorunması yalnız onların normativ səviyyədə təsbit edilməsi ilə məhdudlaşmır. Bu hüquqların real məzmun kəsb etməsi, ilk növbədə, dövlət hakimiyyətini həyata keçirən inzibati orqanların gündəlik fəaliyyətində həmin hüquqlara hörmət göstərilməsindən, onların həyata keçirilməsi üçün əlverişli hüquqi şərait yaradılmasından və inzibati səlahiyyətlərin qanunun aliliyi prinsipi əsasında reallaşdırılmasından asılıdır [25]. Başqa sözlə, fundamental hüquq və azadlıqların praktik təminatı dövlətin inzibati fəaliyyətinin hüquqi çərçivəsinin necə qurulması, inzibati orqanların hansı hüquqi fəaliyyət formalarından istifadə etməsi və bu fəaliyyət formalarının qanunvericiliklə hansı həddə tənzimlənməsi ilə sıx bağlıdır. Müxtəlif siyasi proseslər nəticəsində inzibati orqanlar dövlət idarəçiliyinin getdikcə daha geniş sahələrini əhatə etmiş, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha çox tənzimləyici funksiyalar həyata keçirmişlər [11, s. 207]. Məhz bu baxımdan inzibati orqanların hüquqi fəaliyyət formalarının nəzəri əsaslarının müəyyənləşdirilməsi və onların hüquqi mahiyyətinin araşdırılması müasir inzibati hüququn əsas tədqiqat istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. İnzibati orqanların fəaliyyət formaları hüquqi dövlət prinsiplərinin həyata keçirilməsi, publik idarəetmənin səmərəliliyinin təmin edilməsi və fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və mənafelərinin qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu fəaliyyət formaları sırasında inzibati aktlar və faktiki xarakterli hərəkətlər inzibati hüququn əsas institutları olmaqla, inzibati orqanların səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin müxtəlif hüquqi ifadə formalarını təşkil edir. Hər iki institut inzibati fəaliyyətin tərkib hissəsi olsa da, onların hüquqi təbiəti, məqsədi və doğurduğu nəticələr bir-birindən fərqlənir. Buna görə də ilk növbədə həmin anlayışların mahiyyətinin müəyyən edilməsi zəruridir. Bu məqsədlə hüquqi doktrina, məhkəmə təcrübəsi və əvvəlki elmi araşdırmalar geniş şəkildə təhlil olunmuş, hüquqi və elmi əsaslandırma sistemli şəkildə araşdırılmışdır. İnzibati orqanın hüquqi nəticə yaradan müvafiq icraat forması (inzibati akt) ilə heç bir inzibati icraat olmadan və ya onun əsaslı qaydalarını pozmaqla həyata keçirdiyi maddi-faktiki fəaliyyəti (faktiki xarakterli hərəkətləri) bir-birindən fərqləndirilməlidir; çünki inzibati orqanın xarici təsirli hər bir maddi fəaliyyəti mütləq şəkildə qanuni inzibati icraat formasına əsaslanmalıdır [23, s. 148-149].

Dövlət idarəçiliyində məqsəd, maddi hüquq normalarına əsaslanmaqla fiziki və ya hüquqi şəxs üçün konkret hüquq, vəzifə və ya üstünlük müəyyən edən, dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı inzibati qərarın

qəbul edilməsini təmin etməkdir [22, s. 88]. İnzibati hüquq doktrinasında faktiki xarakterli hərəkətlərin hüquqi mahiyyəti ilə bağlı vahid mövqe mövcud deyildir. Müəlliflərin bir qismi hesab edir ki, faktiki xarakterli hərəkətlər inzibati aktlardan tamamilə fərqli hüquqi institut olmaqla müstəqil inzibati fəaliyyət formasıdır. Bu yanaşmaya görə, faktiki xarakterli hərəkətlərin əsas məqsədi hüquqi nəticə yaratmaq deyil, müəyyən faktiki vəziyyətin yaradılması və ya dəyişdirilməsidir. Hüquqi nəticələr isə inzibati orqanın iradəsindən deyil, həyata keçirilən faktiki davranışın hüquq münasibətlərinə təsirindən irəli gəlir. Məsələn, polis əməkdaşları tərəfindən yol hərəkətinin tənzimlənməsi, fəvqəladə vəziyyət zamanı insanların təxliyə edilməsi, yanğınsöndürmə xidmətinin yanğının söndürülməsi, sanitar-epidemioloji orqanların təhlükəli ərazinin dezinfeksiya edilməsi və ya dövlət qurumu tərəfindən yaşayış məntəqəsində qəza nəticəsində su təchizatının müvəqqəti dayandırılması kimi fəaliyyətlər hüquqi qərar qəbul edilmədən həyata keçirilən və bilavasitə faktiki nəticə doğuran inzibati fəaliyyət nümunələri hesab olunur. Bu hallarda inzibati orqanın əsas məqsədi hüquqi statusu dəyişdirmək deyil, ictimai təhlükəsizliyin və ya ictimai marağın operativ təmin edilməsidir.

Bununla yanaşı, hüquq ədəbiyyatında fərqli mövqeyə də rast gəlinir. Bir sıra müəlliflər faktiki xarakterli hərəkətlərin inzibati aktlardan tam ayrılmasının nəzəri baxımdan hər zaman əsaslandırılmış olmadığını qeyd edirlər. Onların fikrincə, inzibati orqanların həyata keçirdiyi bir çox faktiki davranışlar əslində əvvəl qəbul edilmiş inzibati aktın icra mərhələsini təşkil edir və həmin aktdan hüquqi baxımdan ayrı qiymətləndirilə bilməz. Məsələn, qanunsuz tikilinin sökülməsi barədə inzibati qərar qəbul edildikdən sonra tikilinin texnika vasitəsilə sökülməsi, qanunsuz reklam lövhəsinin demontajı, qanunsuz yerləşdirilmiş ticarət köşkünün ərazidən götürülməsi, yaxud icazəsiz tikintinin dayandırılması məqsədilə tikinti meydançasının möhürlənməsi hüquqi baxımdan faktiki hərəkət olsa da, həmin fəaliyyətlər müstəqil hüquqi əsasdan deyil, əvvəl qəbul edilmiş inzibati aktdan irəli gəlir. Bu səbəbdən həmin müəlliflər belə hallarda hüquqi mübahisənin mərkəzində faktiki hərəkətin deyil, onu şərtləndirən inzibati aktın dayanmalı olduğunu müdafiə edirlər. Onlar həmçinin bildirirlər ki, həm qanunsuz inzibati akt, həm qanunsuz faktiki xarakterli hərəkətin olması nəticədə məsuliyyətə səbəb olur və onlar intizam tədbirləri altında mühafizə olunur. İntizam ictimai inkişaf prosesində təbii yollarla və ya dinin, adətin, mədəniyyətin təsiri altında, bəzi hallarda isə dövlət qanunvericiliyi təsiri altında formalaşan, cəmiyyətin maraqlarına cavab verən və onun əksər üzvləri tərəfindən riayət edilən davranış qaydaları məcmuəsidir [7, s. 187].

Doktrinada daha mürəkkəb müzakirə predmetlərindən biri isə inzibati orqanların informasiya xarakterli fəaliyyətinin hüquqi təbiəti ilə bağlıdır. Xüsusilə Alman inzibati hüquq nəzəriyyəsində dövlət orqanlarının xəbərdarlıq, tövsiyə və ya məlumatlandırma xarakterli fəaliyyətinin faktiki xarakterli hərəkət hesab olunub-olunmaması uzun müddət mübahisə doğurmuşdur. Məsələn, qida təhlükəsizliyi orqanının müəyyən məhsulun insan sağlamlığı üçün təhlükəli olması barədə ictimaiyyətə xəbərdarlıq etməsi, səhiyyə orqanının konkret

preparatın istifadəsindən çəkinməyi tövsiyə etməsi, polis orqanlarının müəyyən əraziyə daxil olmamağa dair xəbərdarlıq yayması və ya dövlət qurumunun konkret şirkətin fəaliyyətində aşkar edilmiş pozuntular barədə rəsmi məlumat dərc etməsi formal baxımdan inzibati akt hesab edilmir. Bununla belə, belə məlumatlar hüquqi qərar qəbul edilmədən şəxslərin iqtisadi fəaliyyətinə, kommersiya nüfuzuna, mülkiyyət hüququndan istifadəsinə və digər hüquqlarına ciddi təsir göstərə bilər. Məhz bu səbəbdən inzibati orqanların hüquqi və faktiki fəaliyyətinin insan hüquqlarına təsiri yalnız formal hüquqi nəticələr kontekstində deyil, həm də şəxslərin fundamental hüquq və azadlıqlarına faktiki müdaxilə imkanları baxımından qiymətləndirilməlidir. Çünki inzibati fəaliyyətin istənilən forması, hüquqi nəticə yaradıb-yaratmamasından asılı olmayaraq, insan hüquqlarının həyata keçirilməsinə birbaşa və ya dolaylı təsir göstərə bilər. İnsan hüquqları olmadan müasir həyatı təsəvvür etmək mümkün deyildir, çünki bu hüquqlar heç bir ayrı-seçkilik olmadan bütün insanlara aid olmaqla, o cümlədən azadlıq, bərabərlik, ədalətlik, humanizm və s. kimi mühüm həyatı prinsiplərə əsaslanmaqla universal xarakter daşıyır [5, s. 9]. Hüquqda qanuni ədalətli mühakimə prinsipi inzibati qərarlara qarşı da tələb olunur [19, s. 40]. Bu hüquqların konstitusiyaya müdafiəsinin demokratik sistemin təməlinin mühüm bir elementi olduğunu iddia etmək mübaliğə olmazdı [20, s. 297]. Fundamental hüquq və azadlıqların universal xarakter daşması inzibati orqanların həyata keçirdiyi bütün fəaliyyət formalarının, o cümlədən hüquqi akt hesab edilməyən faktiki xarakterli hərəkətlərin də insan hüquqlarına mümkün təsiri baxımından qiymətləndirilməsini zəruri edir. Bu səbəbdən müasir inzibati hüquq doktrinasında belə fəaliyyətlərin hüquqi mahiyyətinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi və onlara qarşı səmərəli hüquqi müdafiə mexanizmlərinin formalaşdırılması xüsusi elmi-praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə də müasir Alman inzibati hüquq doktrinasında belə fəaliyyətlərin hüquqi təbiəti, onların faktiki xarakterli hərəkət hesab edilməsi və bu hallarda hansı hüquqi müdafiə vasitələrinin tətbiq olunmalı olması barədə müxtəlif nəzəri yanaşmalar mövcuddur.

Müasir inzibati hüquq doktrinasında üstünlük təşkil edən mövqeyə görə isə faktiki xarakterli hərəkətlər vahid hüquqi kateqoriya təşkil etsə də, onların hamısı eyni hüquqi xarakter daşmır. Bir qrup faktiki xarakterli hərəkətlər müstəqil inzibati fəaliyyət kimi meydana çıxır və hər hansı inzibati aktın mövcudluğunu tələb etmir. Digər qrup isə əvvəl qəbul edilmiş inzibati aktın faktiki icra forması kimi çıxış edir. Bu təsnifat həm inzibati fəaliyyətin hüquqi mahiyyətinin düzgün müəyyən edilməsinə, həm də mübahisə zamanı tətbiq olunacaq hüquqi müdafiə vasitələrinin düzgün seçilməsinə imkan verir və hazırda Alman inzibati hüquq nəzəriyyəsində daha əsaslandırılmış yanaşmalardan biri hesab edilir.

Qanunvericiliyimizə nəzər yetirsək, inzibati icraatın əsasən “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə tənzimləndiyini görürük. İnzibati icraat barədə qanun digər ölkələrdə olduğu kimi qəbul edildiyi vaxtdan etibarən tənzimləyici dövlət sistemini idarə edən standart qaydaları müəyyən etmişdir [26,

s. 630]. Həmin Qanunun 2.0.6-cı maddəsinə əsasən inzibati icraat dedikdə, fiziki və ya hüquqi şəxslərin müraciəti əsasında və ya inzibati orqanların öz təşəbbüsü ilə inzibati aktın qəbul edilməsi, icra olunması, dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi, habelə inzibati şikayətlərə baxılması üzrə müvafiq inzibati orqanlar tərəfindən bu Qanunla müəyyən olunmuş prosedur qaydalar daxilində həyata keçirilən fəaliyyət başa düşülür [15, s. 90]. Azərbaycan Respublikasının "İnzibati icraat haqqında" Qanununda inzibati akt anlayışı normativ qaydada təsbit edilmişdir. Qanunun 2.0.2-ci maddəsinə əsasən, inzibati akt inzibati orqan tərəfindən ümumi (publik) hüquq sahəsinə aid olan konkret məsələnin nizama salınması və ya həll edilməsi məqsədilə qəbul olunan, fiziki və ya hüquqi şəxsə (şəxslərə) ünvanlanan və onlar üçün müəyyən hüquqi nəticələr yaradan qərar, sərəncam və ya digər hakimiyyət tədbiridir [14]. Bu anlayışdan göründüyü kimi, inzibati aktın əsas ünsürləri onun inzibati orqan tərəfindən qəbul edilməsi, publik hüquq münasibətlərinə aid olması, konkret məsələyə yönəlməsi, müəyyən subyektə ünvanlanması və hüquqi nəticə yaratmasıdır [12, s. 15-16]. İnzibati orqan dedikdə isə hansı orqanların nəzərdə tutulması həm Qanunda, həm də ayrıca normativ-hüquqi aktda tənzimlənmişdir [9].

Bununla yanaşı, qanunvericilikdə faktiki xarakterli hərəkətin anlayışına ayrıca tərif verilməmişdir. Lakin "İnzibati icraat haqqında" Qanunun 1.2-ci maddəsində həmin Qanunun müddəalarının inzibati orqanların fiziki və ya hüquqi şəxslərə münasibətdə həyata keçirdiyi faktiki xarakterli digər fəaliyyətinə (hərəkətlərinə) də şamil edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Həmçinin Qanunun 1.1-ci maddəsi inzibati aktların qəbul edilməsi, icrası və ləğvi ilə bağlı hüquqi əsasları müəyyən etdiyi halda, 1.2-ci maddə bu hüquqi tənzimləmənin faktiki xarakterli hərəkətləri də əhatə etdiyini göstərir. Bu müddəalardan belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, faktiki xarakterli hərəkətlər inzibati orqanların hüquqi nəticə doğuran iradə ifadəsi deyil, onların səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi zamanı fiziki və ya hüquqi şəxslərə münasibətdə icra etdikləri faktiki fəaliyyətlərdir [14].

Beləliklə, inzibati akt hüquqi nəticə yaradan iradə ifadəsi kimi çıxış etdiyi halda, faktiki xarakterli hərəkət daha çox inzibati fəaliyyətin icraedici və praktiki təzahürü kimi xarakterizə olunur. Hər iki institut inzibati orqanların fəaliyyət formaları olsa da, onların hüquqi mahiyyəti, tətbiq dairəsi və hüquqi nəticələri fərqləndiyindən bu xüsusiyyətlərin müqayisəli şəkildə araşdırılması inzibati hüquq nəzəriyyəsi və hüquq tətbiqetmə praktikası baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Müqayisəli hüquqi təhlil göstərir ki, bəzi xarici dövlətlərin inzibati icraat qanunvericiliyində faktiki xarakterli hərəkətlər inzibati aktlardan ayrıca hüquqi institut kimi tənzimlənmişdir. Bu baxımdan Estoniyanın "İnzibati icraat" Qanunu diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Həmin Qanunda faktiki xarakterli hərəkətlərə VIII fəsil həsr olunmuş və bu fəaliyyət forması inzibati aktlardan fərqli olaraq müstəqil hüquqi tənzimləmə predmeti kimi müəyyən edilmişdir. Qanunun 106-cı maddəsində faktiki xarakterli hərəkətin leqal anlayışı verilərək onun inzibati orqan tərəfindən həyata keçirilən, hüquqi aktın qəbul edilməsi ilə bağlı olmayan və mülki hüquq münasibətləri

çərçivəsində icra edilməyən fəaliyyət olduğu təsbit edilmişdir. Bununla yanaşı, həmin maddənin ikinci hissəsində prosessual hərəkətlərin bu anlayışa daxil olmadığı ayrıca göstərilmişdir. Belə yanaşma faktiki xarakterli hərəkətin inzibati aktdan, eləcə də prosessual hərəkətlərdən dəqiq şəkildə fərqləndirilməsinə xidmət edir [2]. Qanunun 107-ci maddəsi faktiki xarakterli hərəkətlərin həyata keçirilməsi zamanı qanunçuluq prinsipini əsas tələb kimi müəyyən edir. Maddəyə əsasən, hər bir faktiki xarakterli hərəkət qanunvericiliyə uyğun olmalı, şəxslərin hüquq və azadlıqları yalnız qanuni əsas mövcud olduqda məhdudlaşdırılmalıdır. Eyni zamanda inzibati orqana belə hərəkətlərin həyata keçirilməsi zamanı müəyyən diskresion səlahiyyət verilsə də, bu səlahiyyətin həyata keçirilməsi bərabərlik və proporsionallıq prinsipləri ilə məhdudlaşdırılmışdır. Beləliklə, qanun inzibati orqanın sərbəst fəaliyyətini hüquqi prinsiplərlə balanslaşdıraraq özbaşınalığın qarşısının alınmasına xidmət edir. 108-ci maddədə isə faktiki xarakterli hərəkətin əsaslandırılması məsələsi tənzimlənmişdir. Maddəyə görə, əgər belə hərəkət şəxsin hüquqlarına müdaxilə edirsə, həmin şəxs inzibati orqandan hərəkətin yazılı şəkildə əsaslandırılmasını tələb etmək hüququna malikdir. Bu norma inzibati fəaliyyətin şəffaflığını təmin etməklə yanaşı, şəxslərin öz hüquqlarını müdafiə etmək imkanlarını da genişləndirir [2].

Faktiki xarakterli hərəkətlər nəticəsində pozulmuş hüquqların müdafiəsi 109-cu maddədə ətraflı şəkildə təsbit edilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, hüquqları pozulan şəxs inzibati orqandan və ya məhkəmədən faktiki xarakterli hərəkətin dayandırılmasını və ya ləğv edilməsini, onun nəticələrinin aradan qaldırılmasını, vurulmuş zərərin ödənilməsini tələb edə, habelə inzibati məhkəməyə müraciət etməklə öz hüquqlarının müdafiəsini həyata keçirə bilər. Bununla qanunverici faktiki xarakterli hərəkətlərə qarşı hüquqi müdafiə mexanizmini ayrıca müəyyən etmişdir.

Göründüyü kimi, Estoniya qanunvericiliyi faktiki xarakterli hərəkətləri yalnız anlayış səviyyəsində müəyyən etməklə kifayətlənmir, həm də onların hüquqi rejimini sistemli və kompleks şəkildə formalaşdırır. Qanunda bu fəaliyyət növünün leqal anlayışının müəyyən edilməsi, inzibati aktlardan və prosessual hərəkətlərdən dəqiq şəkildə fərqləndirilməsi, həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarının və diskresion səlahiyyətlərin həddlərinin müəyyən olunması, hüquqazidd müdaxilənin yol verilən hədlərinin konkretləşdirilməsi, habelə əsaslandırma və hüquqi müdafiə mexanizmlərinin vahid fəsil çərçivəsində tənzimlənməsi faktiki xarakterli hərəkətlərin müstəqil inzibati-hüquqi institut kimi formalaşdırıldığını göstərir. Lakin bu normativ yanaşmanın Azərbaycan hüquq sisteminə mümkün tətbiqi və milli qanunvericilikdə faktiki xarakterli hərəkətlərin hüquqi rejiminin formalaşdırılması məsələsi ayrıca və daha konkret şəkildə təhlil olunmalıdır. Belə ki, əvvəlcə xarici qanunvericilikdəki müddəaların təsviri ilə yanaşı, onların Azərbaycan inzibati hüququ baxımından hansı hüquqi boşluqları aradan qaldıra biləcəyi və tətbiqi zamanı hansı çətinliklərin yarana biləcəyi müəyyən edilməlidir. Bu isə inzibati akt, faktiki xarakterli hərəkət və prosessual hərəkət arasında mövcud olan hüquqi sərhədlərin Azərbaycan hüquq

tətbiqetmə təcrübəsi əsasında daha dəqiq müəyyən edilməsinə və inzibati fəaliyyətin qanunçuluq prinsipi çərçivəsində həyata keçirilməsinə xidmət edə bilər.

Eyni zamanda faktiki xarakterli hərəkətlərin həyata keçirilməsi zamanı tətbiq ediləcək hüquqi prinsiplərin, diskresion səlahiyyətlərin sərhədlərinin və şəxslərin müdafiə vasitələrinin qanun səviyyəsində müəyyən edilməsi fiziki və hüquqi şəxslərin öz hüquqi vəziyyətini əvvəlcədən qiymətləndirmək imkanlarını genişləndirir və hüquqi müəyyənlik prinsipinin daha dolğun təmin olunmasına xidmət edir. Bununla yanaşı, faktiki xarakterli hərəkətlər nəticəsində hüquqları pozulmuş şəxslərə təqdim edilən müdafiə vasitələrinin sistemli şəkildə normativ əsaslara bağlanması inzibati fəaliyyət üzərində məhkəmə nəzarətinin həddlərinin daha dəqiq müəyyən edilməsinə, hüquq müdafiə mexanizmlərinin effektiv tətbiqinə və inzibati hüquq münasibətlərində tərəflərin hüquqi vəziyyətinin balanslaşdırılmasına, fikrimizcə, mühüm töhfə verəcəkdir. Beləliklə, Estoniya qanunvericiliyində faktiki xarakterli hərəkətlərə ayrıca fəslin həsr olunması həmin institutun hüquqi mahiyyətinin aydınlaşdırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda onun həyata keçirilməsi, hüquqi nəticələri və müdafiə mexanizmləri arasında sistemli normativ əlaqə yaradaraq inzibati hüququn daxili ardıcılığını və hüquq tətbiqetmə praktikasının sabitliyini təmin edən müasir qanunvericilik modeli kimi qiymətləndirilə bilər.

Faktiki xarakterli hərəkətlərin ayrıca hüquqi institut kimi normativ tənzimlənməsi baxımından diqqəti cəlb edən digər nümunələrdən biri də Latviya Respublikasının "İnzibati icraat" Qanunu hesab olunur. Həmin Qanunun VII fəslisi ("Qurumun faktiki fəaliyyəti") bütövlükdə inzibati orqanların faktiki xarakterli hərəkətlərinə həsr edilmiş və bu fəaliyyət forması inzibati aktlardan fərqli hüquqi rejimə malik müstəqil institut kimi tənzimlənməmişdir [4]. Qanunun 89-cu maddəsində faktiki xarakterli hərəkətin qanunvericiliklə müəyyən edilmişdir. Həmin normaya əsasən faktiki xarakterli hərəkət inzibati orqan tərəfindən publik hüquq sahəsində həyata keçirilən, hüquqi akt formasında ifadə olunmayan və faktiki nəticələrin yaranmasına yönələn fəaliyyətdir. Maddədə bununla yanaşı vurğulanır ki, inzibati orqanın niyyətindən asılı olmayaraq fiziki şəxsin hüquqlarının əhəmiyyətli dərəcədə pozulmasına səbəb olan və ya belə nəticə yaratmaq ehtimalına malik olan hərəkətlər də faktiki xarakterli hərəkət hesab edilir. Eyni zamanda qanunverici prosessual hərəkətlərin bu anlayışa daxil olmadığını ayrıca təsbit etməklə faktiki xarakterli hərəkətlərin tətbiq dairəsini daha dəqiq müəyyənləşdirmişdir. Maraqlı cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, maddənin ikinci hissəsində inzibati orqanın qanunla üzərinə düşən hərəkəti etməməsi, yəni hərəkətsizliyi də müəyyən hallarda faktiki xarakterli hərəkətin tərkib elementi kimi qiymətləndirilmişdir. Bu yanaşma faktiki xarakterli hərəkət institutunun yalnız aktiv davranışı deyil, inzibati orqanın passiv davranışını da əhatə etdiyini göstərir.

Qanunun 90-cı maddəsində faktiki xarakterli hərəkətlərin həyata keçirilməsi zamanı tətbiq edilməli olan hüquqi meyarlar müəyyən olunmuşdur [4]. Maddəyə əsasən inzibati orqan faktiki xarakterli hərəkəti planlaşdırarkən və

həyata keçirərkən inzibati akt qəbul edilərkən nəzərə alınmalı olan hüquqi meyarlara riayət etməlidir. Bununla yanaşı, faktiki hərəkətin əvvəlcədən planlaşdırılması mümkün olduqda maraqlı şəxsə həmin hərəkətin həyata keçirilməsinin zəruriliyi, yeri və vaxtı barədə əvvəlcədən məlumat verilməsi öhdəliyi də qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilmişdir. Belə tənzimləmə faktiki xarakterli hərəkətlərin də inzibati hüququn ümumi prinsipləri çərçivəsində həyata keçirilməsini təmin edən mühüm hüquqi təminatlardan biri kimi çıxış edir.

Faktiki xarakterli hərəkətlərdən müdafiə mexanizmi isə 91-ci maddədə ətraflı şəkildə tənzimlənmişdir. Həmin maddəyə əsasən, hüquqlarının və ya qanunla qorunan mənafelərinin planlaşdırılan və ya artıq başlanılmış faktiki xarakterli hərəkətlə pozulduğunu və ya pozula biləcəyini hesab edən şəxs inzibati orqana müraciət edərək həmin hərəkətin dəyişdirilməsini tələb edə bilər. İnzibati orqan təqdimata faktiki hərəkət başa çatdırılmamış baxmağa borcludur. Qanun, həmçinin inzibati orqanın qəbul etdiyi qərardan inzibati aktlara münasibətdə tətbiq olunan qaydada şikayət və apellyasiya verilməsi imkanını da nəzərdə tutmuşdur. Bununla yanaşı, maddədə inzibati orqan tərəfindən verilmiş bəyanatların düzgünlüyünə etiraz edilməsi və digər faktiki xarakterli hərəkətlərdən inzibati qaydada müdafiə mexanizmləri də ayrıca tənzimlənmişdir.

Beləliklə, Latviya qanunvericiliyi faktiki xarakterli hərəkətləri yalnız anlayış səviyyəsində müəyyən etməklə kifayətlənməyərək onların hüquqi təbiətini, tətbiq meyarlarını, hərəkətsizliklə əlaqəsini, həyata keçirilməsi qaydasını və bu fəaliyyət formasından irəli gələn hüquqların müdafiə mexanizmlərini vahid hüquqi sistem daxilində tənzimləmişdir. Bu baxımdan Latviya modeli Estoniya qanunvericiliyi ilə yanaşı, faktiki xarakterli hərəkətlərin müstəqil inzibati-hüquqi institut kimi normativ əsaslarının formalaşdırılması baxımından uğurlu qanunvericilik nümunələrindən biri hesab oluna bilər. Azərbaycan Respublikasının "İnzibati icraat haqqında" Qanununda isə faktiki xarakterli hərəkətlərə dair belə sistemli tənzimləmənin mövcud olmaması nəzərə alınmaqla, hər iki ölkənin təcrübəsinin milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi prosesində müqayisəli hüquqi model kimi qiymətləndirilməsi məqsədəuyğun görünür.

Azərbaycan Respublikasının "İnzibati icraat haqqında" Qanununda faktiki xarakterli hərəkətlərə yalnız Qanunun tətbiq dairəsini müəyyən edən 1.2-ci maddədə istinad edilmiş, lakin bu institutun leqal anlayışı, hüquqi əlamətləri və tətbiq edilmə qaydaları ayrıca müəyyən edilməmişdir. Belə qanunvericilik yanaşması hüquq tətbiqetmə praktikasında bir sıra nəzəri və praktiki problemlərin yaranmasına səbəb olur.

İlk növbədə, faktiki xarakterli hərəkətin normativ anlayışının olmaması inzibati akt ilə faktiki xarakterli hərəkət arasında sərhədlərin hər zaman dəqiq müəyyən edilməsinə mane olur. Nəticədə inzibati orqanın konkret fəaliyyəti bəzi hallarda inzibati akt, bəzi hallarda isə faktiki hərəkət kimi qiymətləndirilə bilər ki, bu da hüquqi müəyyənlik prinsipinin zəifləməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən, anlayışın və hüquqi rejimin qanun səviyyəsində müəyyən edilməməsi faktiki xarakterli hərəkətlərin həyata keçirilməsi zamanı inzibati orqanların səlahiyyət

hədlərinin və diskresiya imkanlarının dəqiq müəyyən olunmasını çətinləşdirir. Bu isə inzibati orqanların eyni xarakterli məsələlər üzrə fərqli yanaşmalar tətbiq etməsinə, hüquq tətbiqetməsində vahid praktikanın formalaşmamasına və nəticə etibarilə hüquqi sabitliyin pozulmasına səbəb ola bilər.

Bununla yanaşı, faktiki xarakterli hərəkətlərin əsaslandırılması, həyata keçirilmə prinsipləri və hüquqi nəticələrinin qanunvericilikdə ayrıca tənzimlənməməsi şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi baxımından da müəyyən çətinliklər yaradır. Belə hallarda vətəndaşın hansı hüquqi müdafiə vasitəsinə müraciət etməli olduğu, inzibati orqanın hansı öhdəliklər daşdığı və məhkəmə nəzarətinin həddləri hər zaman aydın olmur. Bu isə hüquqların effektiv müdafiəsi prinsipinə mənfi təsir göstərə bilər. Nəhayət, faktiki xarakterli hərəkətlərə dair ayrıca hüquqi tənzimləmənin mövcud olmaması inzibati hüquq nəzəriyyəsində və məhkəmə təcrübəsində müxtəlif yanaşmaların formalaşmasına səbəb olur. Halbuki hüquqi dövlət prinsipinin mühüm elementlərindən biri olan hüquqi müəyyənlik inzibati orqanların bütün fəaliyyət formalarının aydın və sistemli şəkildə qanunla tənzimlənməsini tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının "İnzibati icraat haqqında" Qanununda faktiki xarakterli hərəkətlər yalnız Qanunun tətbiq dairəsini müəyyən edən 1.2-ci maddədə qeyd olunmuş, lakin onların anlayışı, hüquqi əlamətləri, həyata keçirilməsi prinsipləri, əsaslandırılması və onlardan müdafiə mexanizmləri ayrıca hüquqi tənzimlənmə predmeti olmamışdır [14]. Bu baxımdan Estoniya və Latviya təcrübəsi nəzərə alınaraq Azərbaycan qanunvericiliyində də faktiki xarakterli hərəkətlərə həsr olunmuş ayrıca fəslin əlavə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Belə bir tənzimləmə faktiki xarakterli hərəkətin leqal anlayışının müəyyən edilməsinə, onun inzibati akt və prosessual hərəkətlərdən fərqləndirilməsinə, inzibati orqanların bu sahədə səlahiyyət hədlərinin dəqiqləşdirilməsinə, eləcə də vətəndaşların hüquqlarının daha səmərəli müdafiəsinə xidmət edər.

Eyni zamanda məhkəmə təcrübəsində belə mübahisələr, məsələn, inzibati orqanın şəxsin əmlakına faktiki müdaxiləsinin formal inzibati akt qəbul edilmədən həyata keçirilməsi, tikilinin sökülməsi və ya əraziyə girişin məhdudlaşdırılması kimi hərəkətlərin mübahisələndirilməsi zamanı meydana çıxır. Bu hallarda məhkəmə ilk növbədə həmin hərəkətin inzibati akt, prosessual hərəkət və ya faktiki xarakterli hərəkət olduğunu müəyyən etməli, daha sonra onun hüquqi əsasını, qanuniliyini və şəxsin hüquqlarına müdaxilənin proporsionallığını qiymətləndirməlidir. Belə halların qanunvericilikdə dəqiq təsnif edilməməsi isə məhkəməyə müraciətin mümkünlüyü və tətbiq ediləcək hüquqi müdafiə vasitəsi ilə bağlı fərqli yanaşmaların yaranmasına səbəb ola bilər.

Göründüyü kimi, faktiki xarakterli hərəkətlərin yalnız anlayış səviyyəsində müəyyən edilməsi ilə kifayətlənməyən, onların hüquqi rejimini sistemli və kompleks şəkildə formalaşdıran normativ yanaşma bu fəaliyyət növünün müstəqil inzibati-hüquqi institut kimi formalaşmasına şərait yaradır. Belə tənzimləmə inzibati akt, faktiki xarakterli hərəkət və prosessual hərəkət arasında hüquqi sərhədlərin dəqiq müəyyən edilməsinə, habelə faktiki

hərəkətlərin hüquqi əsaslarının, diskresion səlahiyyətlərin həddlərinin və hüquqi müdafiə mexanizmlərinin aydınlaşdırılmasına xidmət edir. Əks halda, məhkəmələr üçün də konkret hərəkətin hüquqi xarakterinin müəyyən edilməsi, onun qanuniliyinin qiymətləndirilməsi və müvafiq hüquqi müdafiə vasitəsinin seçilməsi ilə bağlı çətinliklər yarana bilər. Bu isə oxşar hüquqi münasibətlər üzrə fərqli məhkəmə yanaşmalarının formalaşmasına və hüquqi qeyri-müəyyənliyin artmasına səbəb ola bilər.

Bu baxımdan, "İnzibati icraat haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa faktiki xarakterli hərəkətlərin anlayışını, onların inzibati aktlardan fərqləndirilməsi meyarlarını, bu hərəkətlərdən şikayət verilməsi qaydasını və məhkəmə nəzarətinin həddlərini müəyyən edən ayrıca müddəaların əlavə edilməsi məqsədəuyğun olardı. Xüsusilə Almaniya və Estoniya təcrübəsində tətbiq olunan hüquqi model əsasında faktiki xarakterli hərəkətlərin ayrıca inzibati fəaliyyət forması kimi normativ təsbit edilməsi mövcud hüquqi qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılmasına xidmət edə bilər.

II. İnzibati aktlarla faktiki xarakterli hərəkətlərin hüquqi fərqləri və onların müəyyən edilməsinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti

İnzibati hüququn ilkin dövrlərində inzibati orqanlar tənzimləyici qurumlar kimi qəbul edilirdi [21, s 886]. Zaman keçdikcə bu qurumların fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi onların qəbul etdiyi qərarların hüquqi təbiətinin dəqiqləşdirilməsini zəruri etmişdir. İnzibati aktlarla faktiki xarakterli hərəkətlər arasında mövcud olan fərqlərin düzgün müəyyən edilməsi inzibati hüquq nəzəriyyəsinin fundamental məsələlərindən biri olmaqla yanaşı, inzibati məhkəmə icraatının düzgün həyata keçirilməsi baxımından da mühüm praktiki əhəmiyyət daşıyır. Müasir inzibati hüquqda inzibati orqanın fəaliyyətinin hüquqi forması yalnız onun fəaliyyətinin mahiyyətini müəyyən edən nəzəri kateqoriya deyil, eyni zamanda pozulmuş hüququn hansı prosessual vasitələrlə müdafiə ediləcəyini müəyyənləşdirən əsas hüquqi meyardır. Başqa sözlə, inzibati orqanın konkret davranışının inzibati akt, yaxud faktiki xarakterli hərəkət kimi hüquqi kvalifikasiyası birbaşa olaraq müdafiə üsulunun, iddia növünün, məhkəmə araşdırmasının predmetinin və qəbul ediləcək məhkəmə qərarının məzmununun müəyyən edilməsinə təsir göstərir. İnzibati məhkəmə icraatının bütün modellərin hamısı üçün ümumi olan cəhət onların predmetinin inzibati mübahisələrdən ibarət olmasıdır [8, s. 105].

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin İnzibati Kollegiyasının 13 avqust 2020-ci il tarixli № 02 Qərarında inzibati akt ilə faktiki xarakterli hərəkət arasında fərqləndirmə meyarlarına dair mühüm hüquqi mövqe ifadə edilmiş, faktiki xarakterli hərəkətin anlayışı və onun inzibati fəaliyyət sistemində yeri izah olunmuşdur. Bununla belə, sözügedən hüquqi mövqe konkret iş üzrə qəbul edilmiş kollegiya qərarında əks olunduğundan, normativ xarakter daşımır və vahid məhkəmə təcrübəsi üçün ümumməcburi hüquqi istiqamət müəyyən etmir. Bu baxımdan, inzibati aktlarla faktiki xarakterli hərəkətlər arasında sərhədlərin bütün hallarda aydın və vahid meyarlar əsasında müəyyən

edildiyini söyləmək mümkün deyildir. Həmin səbəbdən, bu məsələnin qanunvericilik səviyyəsində daha dəqiq tənzimlənməsi və ya Ali Məhkəmənin Plenumu tərəfindən vahid hüquqi mövqenin formalaşdırılması hüquqi müəyyənliyin təmin olunmasına xidmət edə bilər [24].

Bu baxımdan inzibati aktlarla faktiki xarakterli hərəkətlər arasında sərhədlərin dəqiq müəyyən edilməsinin zəruriliyi ilk növbədə Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş iddia növlərinin fərqli hüquqi təbiətə malik olması ilə izah olunur. Məcəllənin 2.2-ci maddəsi inzibati məhkəmə icraatında baxılan iddia növlərini müəyyən edərkən inzibati aktlardan irəli gələn mübahisələrlə inzibati aktın qəbul edilməsi ilə əlaqədar olmayan faktiki xarakterli hərəkətlərdən irəli gələn mübahisələri bir-birindən ayırmışdır. Bununla qanunverici dolayısı ilə inzibati akt və faktiki xarakterli hərəkətin müxtəlif hüquqi institutlar olduğunu qəbul etmiş və onların müdafiəsi üçün fərqli prosessual mexanizmlər müəyyən etmişdir [3].

Belə ki, İnzibati Prosessual Məcəllənin 2.2.2-ci maddəsinə əsasən məcburetmə haqqında iddia inzibati orqanın üzərinə inzibati aktın qəbul edilməsi ilə bağlı öhdəliyin qoyulmasına və ya inzibati orqanın hərəkətsizliyindən müdafiəyə xidmət edir [3]. Bu kateqoriyaya aid mübahisələrdə məhkəmə araşdırmasının predmeti inzibati orqanın qanunvericilikdən irəli gələn inzibati akt qəbul etmək vəzifəsinin mövcud olub-olmaması, həmin vəzifənin yerinə yetirilməsindən qanunsuz imtina edilib-edilməməsi və ya inzibati orqanın hərəkətsizliyinin hüquqa uyğunluğu məsələləridir. Başqa sözlə, bu halda mübahisənin mərkəzində inzibati orqanın hüquqi iradə ifadəsinin formalaşdırılması və inzibati aktın qəbul edilməsi dayanır [6, s. 262], [13, s. 200-203].

Bunun əksinə olaraq, İnzibati Prosessual Məcəllənin 2.2.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş öhdəliyin icrası haqqında iddia inzibati aktın qəbul edilməsi ilə bağlı olmayan müəyyən faktiki xarakterli hərəkətlərin həyata keçirilməsinə yönəlmişdir [3]. Burada söhbət inzibati orqanın hüquqi akt qəbul etməsindən deyil, qanundan irəli gələn müəyyən faktiki davranışı həyata keçirmək vəzifəsindən gedir. Bu səbəbdən belə mübahisələrdə məhkəmə inzibati aktın qanuniliyini deyil, inzibati orqanın konkret hərəkəti həyata keçirmək öhdəliyinin mövcudluğunu və həmin öhdəliyin icra edilməməsinin hüquqi əsaslarını araşdırır.

Eyni hüquqi yanaşma İnzibati Prosessual Məcəllənin 2.2.4-cü maddəsində də öz əksini tapmışdır. Həmin maddəyə əsasən müəyyən hərəkətləri etməkdən çəkinməyə dair iddia inzibati orqanın inzibati aktın qəbul edilməsi ilə əlaqədar olmayan və bilavasitə şəxsin hüquq və azadlıqlarını pozan qanunsuz faktiki müdaxilələrinin qarşısının alınmasına xidmət edir [3]. Belə hallarda məhkəmənin araşdırma predmeti inzibati aktın mövcudluğu və ya hüquqi qüvvəsi deyil, inzibati orqanın faktiki davranışının hüquqa uyğun olub-olmaması, həmin davranışın davam etdirilməsinin hüquqların pozulmasına səbəb olub-olmaması və bu müdaxilənin dayandırılmasının zəruriliyidir.

Göründüyü kimi, qanunvericinin iddia növlərini bu qaydada sistemləşdirməsi təsadüfi xarakter daşımır. Əksinə, bu bölgü inzibati aktla faktiki xarakterli

hərəkətin hüquqi təbiətə fərqli institutlar olmasından irəli gəlir. İnzibati akt hüquqi nəticə yaradan iradə ifadəsi olduğundan onun qəbul edilməsinə, dəyişdirilməsinə, ləğv edilməsinə və ya qəbulundan imtinaya qarşı tətbiq edilən prosessual müdafiə vasitələri faktiki xarakterli hərəkətlərə münasibətdə tətbiq oluna bilməz. Eyni zamanda faktiki xarakterli hərəkətlər üzrə nəzərdə tutulmuş müdafiə vasitələri də inzibati aktlardan irəli gələn mübahisələrin həlli üçün yararlı hesab edilə bilməz. Bu fərq təkəcə iddianın adında deyil, həm də sübutetmə predmetində, məhkəmənin hüquqi qiymətləndirməsinin həcmində, qəbul edilən məhkəmə qərarının məzmununda və onun icra edilmə mexanizmində özünü göstərir. Məhz buna görə də inzibati orqanın konkret fəaliyyətinin hüquqi xarakterinin yanlış müəyyən edilməsi prosessual baxımdan ciddi hüquqi nəticələr doğura bilər. Şəxsin faktiki xarakterli hərəkətə qarşı məcburetmə haqqında iddia verməsi və ya əksinə, inzibati aktın qəbul edilməməsi ilə bağlı öhdəliyin icrası haqqında iddia qaldırması mübahisənin düzgün hüquqi kvalifikasiya edilməməsinə səbəb olmaqla məhkəmə müdafiəsinin effektivliyini azalda, işə baxılmasının uzanmasına, iddia tələbinin dəyişdirilməsinə və bəzi hallarda isə iddianın təmin edilməməsinə gətirib çıxara bilər. Bu səbəbdən inzibati aktlarla faktiki xarakterli hərəkətlər arasındakı sərhədlərin dəqiq müəyyən edilməsi yalnız nəzəri təsnifat məsələsi deyil, həm də inzibati məhkəmə icraatının səmərəli təşkili və pozulmuş hüquqların effektiv müdafiəsinin təmin olunmasının əsas hüquqi şərtlərindən biri hesab edilməlidir.

İnzibati aktlarla faktiki xarakterli hərəkətlər arasında mövcud olan əsas fərqlərdən biri onların hüquqi nəticə yaratma mexanizmi və həmin nəticənin yaranma anı ilə bağlıdır. Hüquq nəzəriyyəsində hüquqi nəticə dedikdə hüquq normasının tətbiqi nəticəsində şəxslərin hüquq və vəzifələrinin yaranması, dəyişməsi və ya xitam verilməsi başa düşülür. Başqa sözlə, hüquqi nəticə hər hansı hüquqi faktın meydana gəlməsi ilə hüquq münasibətlərində dəyişiklik yaradan hüquqi təsirdir. İnzibati hüquqda bu hüquqi fakt əksər hallarda inzibati aktın qəbul edilməsi və ya inzibati orqanın müəyyən faktiki fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqələndirilir. Lakin həmin hüquqi nəticənin yaranma mexanizmi inzibati akt və faktiki xarakterli hərəkətlər üçün eyni deyildir.

İnzibati akt inzibati orqanın birtərəfli hakimiyyət iradəsinin hüquqi ifadəsi olmaqla, qəbul edildiyi andan hüquqi nəticə yaradır. Başqa sözlə, inzibati aktın hüquqi əhəmiyyəti onun faktiki icrasından deyil, hüquqi qüvvəyə malik qərar kimi mövcud olmasından irəli gəlir. Aktın icrası sonrakı mərhələ hesab olunsa da, aktın qəbul edilməsi ilə artıq hüquq münasibətlərində dəyişiklik baş verir. Məsələn, fiziki şəxsə tikinti üçün icazənin verilməsi barədə inzibati akt qəbul edildiyi andan həmin şəxs tikinti aparmaq hüququ əldə edir. Hətta tikinti işlərinə hələ başlanılmamış olsa belə, hüquqi nəticə artıq yaranmış hesab edilir.

Faktiki xarakterli hərəkətlərdə isə vəziyyət tamamilə fərqlidir. Bu fəaliyyət formasında hüquqi nəticə inzibati orqanın iradəsinin ifadə olunması ilə deyil, bilavasitə faktiki davranışın həyata keçirilməsi və həmin davranışın hüquq münasibətlərinə təsiri nəticəsində meydana gəlir. Başqa sözlə, faktiki xarakterli

hərəkət yalnız icra olunduğu və müəyyən faktiki nəticə yaratdığı halda hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, bələdiyyə və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən qanunsuz tikilinin sökülməsi barədə qərarın qəbul edilməsi inzibati aktdır və hüquqi nəticə həmin qərarın qəbul edildiyi andan yaranır. Lakin texnikanın əraziyə gətirilməsi, tikilinin sökülməsi və əmlakın ərazidən çıxarılması artıq faktiki xarakterli hərəkətlərdir. Bu hərəkətlər yalnız icra olunduğu anda hüquqi əhəmiyyət kəsb edir və məhz həmin andan şəxsin mülkiyyət hüququna faktiki müdaxilə baş verir. Əgər söküntü həyata keçirilməmişdirsə, faktiki xarakterli hərəkət hələ baş verməmiş hesab edilir. Başqa bir nümunə kimi sanitariya orqanının ictimai iaşə obyektində yoxlama aparmasını göstərmək olar. Yoxlamanın aparılması özü inzibati akt deyil, faktiki xarakterli hərəkətdir. Hüquqi nəticə isə yalnız həmin yoxlamanın faktiki həyata keçirilməsi ilə yaranır. Əgər yoxlama aparılmamışdırsa, yalnız onun keçirilməsi barədə planın mövcudluğu hüquqi nəticə doğurmur. Halbuki həmin yoxlamanın nəticəsində obyektin bağlanması barədə qərar qəbul edilərsə, artıq bu qərar inzibati akt hesab olunur və hüquqi nəticə məhz qərarın qəbul edildiyi andan meydana gəlir.

Beləliklə, inzibati aktın hüquqi nəticəsi onun qəbul edilməsi ilə, faktiki xarakterli hərəkətin hüquqi nəticəsi isə həmin hərəkətin faktiki icrası ilə bağlıdır. Bu fərq hüquqi müdafiə baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Çünki inzibati akt qəbul olunan kimi ona qarşı hüquqi müdafiə vasitələrindən istifadə etmək mümkündür. Faktiki xarakterli hərəkətlərdə isə müdaxilə hələ baş verməmişdirsə, bir çox hallarda hüququn pozulması faktı da formalaşmır və müdafiə vasitələrinin tətbiq edilməsinin hüquqi əsasları fərqli qaydada qiymətləndirilir.

İnzibati aktlarla faktiki xarakterli hərəkətləri fərqləndirən digər mühüm meyar bu fəaliyyət formalarını həyata keçirən subyektlərin səlahiyyət dairəsi ilə bağlıdır. İnzibati akt publik hakimiyyət səlahiyyətinin həyata keçirilməsinin hüquqi forması olduğundan onun qəbul edilməsi yalnız qanunvericiliklə bu səlahiyyət verilmiş inzibati orqanlar və ya vəzifəli şəxslər tərəfindən mümkündür. İnzibati aktın qəbul edilməsi xüsusi hakimiyyət səlahiyyətinin həyata keçirilməsi olduğundan belə səlahiyyət prezumpsiya qaydasında mövcud hesab edilə bilməz və mütləq normativ hüquqi əsasdan irəli gəlməlidir. Məhz buna görə də inzibati aktın qəbul edilməsi səlahiyyəti inzibati orqan daxilində belə hər bir struktur bölməyə və ya hər bir dövlət qulluqçusuna məxsus olmur.

Məsələn, tikintiyə icazənin verilməsi, lisenziyanın təqdim edilməsi və ya torpaq sahəsinin ayrılması barədə qərarın qəbul edilməsi yalnız qanunla səlahiyyət verilmiş orqan və ya vəzifəli şəxs tərəfindən həyata keçirilə bilər. Əgər həmin qərar səlahiyyəti olmayan struktur bölmə və ya vəzifəli şəxs tərəfindən qəbul edilərsə, bu hal inzibati aktın qanuniliyinə birbaşa təsir göstərən səlahiyyət qüsuru hesab olunur. Faktiki xarakterli hərəkətlərdə isə vəziyyət daha fərqlidir. Bu hərəkətlər inzibati orqanın gündəlik fəaliyyətinin icra mərhələsini təşkil etdiyindən onların həyata keçirilməsi yalnız qərar qəbul etmək səlahiyyəti olan vəzifəli şəxslərlə məhdudlaşmır. İnzibati orqanın müxtəlif struktur bölmələri, texniki heyəti, icraçı əməkdaşları, nəzarət funksiyasını həyata keçirən

əməkdaşları və hətta qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda müqavilə əsasında cəlb edilmiş subyektlər də inzibati orqanın adından faktiki xarakterli hərəkətləri yerinə yetirə bilirlər. Məsələn, dövlət nəzarət tədbiri çərçivəsində obyektin möhürlənməsi, qanunsuz reklam lövhəsinin sökülməsi, nəqliyyat vasitəsinin cərimə meydançasına aparılması, dövlət sərhədində sənədlərin yoxlanılması və ya fəvqəladə vəziyyət zamanı ərazinin mühafizəyə götürülməsi kimi fəaliyyətlər faktiki xarakterli hərəkətlər olmaqla onların bilavasitə icrası qərarı qəbul edən vəzifəli şəxs tərəfindən deyil, həmin qərarın icrasını təmin edən əməkdaşlar tərəfindən həyata keçirilir. Bu xüsusiyyət göstərir ki, inzibati akt hakimiyyət səlahiyyətinin normativ əsasda həyata keçirilməsinin hüquqi forması olduğu halda, faktiki xarakterli hərəkət həmin səlahiyyətlərin praktik müstəvidə reallaşdırılması vasitəsidir. Buna görə də inzibati aktı qəbul etmək səlahiyyəti istisna xarakteri daşdığı halda, faktiki xarakterli hərəkətlərin icrası inzibati orqanın funksional fəaliyyətinin ayrılmaz elementi kimi daha geniş subyekt dairəsini əhatə edir.

İnzibati aktlarla faktiki xarakterli hərəkətlər arasındakı digər fundamental fərq inzibati iradənin hüquqi ifadəsi ilə bağlıdır [18, s. 281]. İnzibati hüquq nəzəriyyəsində inzibati akt ilk növbədə inzibati orqanın hüquqi nəticə yaratmağa yönəlmiş birtərəfli hakimiyyət iradəsinin ifadəsi kimi xarakterizə olunur. Burada əsas element faktiki davranış deyil, məhz hüquqi nəticə yaratmaq məqsədi daşıyan iradənin hüquqi formada ifadə edilməsidir. Başqa sözlə, inzibati aktın mahiyyətini təşkil edən əsas xüsusiyyət inzibati orqanın müəyyən hüquq münasibətini yaratmaq, dəyişdirmək və ya ona xitam vermək niyyətinin qərar formasında rəsmiləşdirilməsidir. Faktiki xarakterli hərəkətlərdə isə belə hüquqi iradə elementi mövcud olmur. İnzibati orqan müəyyən faktiki davranış həyata keçirsə də, həmin davranışın məqsədi yeni hüquq münasibəti yaratmaq deyil, artıq mövcud olan hüquqi vəziyyətin icrasını və ya faktiki təmin edilməsini həyata keçirməkdən ibarətdir. Buna görə də faktiki xarakterli hərəkətlərdə hüquqi nəticə inzibati orqanın iradə ifadəsindən deyil, onun həyata keçirdiyi faktiki fəaliyyətin hüquq münasibətlərinə təsirindən irəli gəlir. Bu fərqi praktik əhəmiyyəti xüsusilə inzibati məhkəmə icraatında özünü daha aydın göstərir. Məsələn, müvafiq inzibati orqan tərəfindən yaşayış evinin qanunsuz tikili hesab edilərək sökülməsi barədə qərar qəbul edildikdə, həmin qərar inzibati akt hesab olunur. Çünki məhz bu qərarla inzibati orqan öz hakimiyyət iradəsini ifadə edir və konkret hüquqi nəticənin yaranmasına yönəlmiş hüquqi mövqeyini müəyyən edir. Sonradan texnikanın əraziyə cəlb edilməsi, hasarın sökülməsi, tikinti materiallarının daşınması və digər icra tədbirləri isə artıq həmin inzibati aktın icrasına yönəlmiş faktiki xarakterli hərəkətlər hesab edilir. Bu səbəbdən belə hallarda hüquqi mübahisənin əsas predmetini söküntünün özü deyil, ilk növbədə söküntünün hüquqi əsası olan inzibati akt təşkil edir. Çünki hüquqa müdaxilənin legitimliyi həmin faktiki hərəkətlərdən deyil, onları həyata keçirməyə əsas verən inzibati iradənin qanuniliyindən asılıdır. Əks yanaşmanın qəbul edilməsi hüquqi müəyyənlik prinsipini ciddi şəkildə zəiflədə bilər. Əgər inzibati akt və onun icrası

arasında hüquqi fərq nəzərə alınmasa, bu zaman hüquq pozuntusunun mənbəyinin hansı hərəkət olduğu qeyri-müəyyən qalacaqdır. Halbuki inzibati hüquqda faktiki hərəkətlər əksər hallarda müstəqil hüquqi əsas deyil, inzibati aktın icra edilməsinin vasitəsi kimi çıxış edir. Buna görə də məhkəmə ilk növbədə inzibati orqanın hüquqi iradəsinin qanuniliyini qiymətləndirir, yalnız bundan sonra həmin iradənin icrası zamanı həyata keçirilmiş faktiki hərəkətlərin hüquqa uyğunluğu araşdırılır.

Lakin qeyd edilməlidir ki, bütün faktiki xarakterli hərəkətlər inzibati aktın icrası ilə bağlı olmur. İnzibati orqanların hüquqi qərar qəbul etmədən həyata keçirdikləri bir sıra fəaliyyətlər də mövcuddur. Məsələn, sanitariya əməkdaşlarının obyektə daxil olaraq yoxlama aparması, polis əməkdaşlarının təhlükəli ərazini müvəqqəti bağlaması, fəvqəladə hallar zamanı insanların təxliyəsinin həyata keçirilməsi və ya dövlət qurumu tərəfindən texniki ölçmələrin aparılması müstəqil faktiki xarakterli hərəkətlər hesab olunur. Eyni yanaşma gömrük, miqrasiya və vergi orqanlarının fəaliyyətində də müşahidə olunur. Məsələn, gömrük orqanı tərəfindən nəqliyyat vasitəsinin və ya yükün fiziki baxışdan keçirilməsi, miqrasiya orqanı tərəfindən əcnəbinin ölkə ərazisindən faktiki qaydada çıxarılmasının təmin edilməsi, habelə vergi orqanının vergi yoxlaması zamanı obyektə daxil olaraq inventarlaşdırma və faktiki baxış aparması hüquqi iradənin ifadəsinə deyil, maddi xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldiyindən faktiki xarakterli hərəkətlərə nümunə təşkil edir. Bu hallarda hüquqi mübahisənin predmeti hər hansı inzibati akt deyil, bilavasitə faktiki müdaxilənin qanuniliyi olur. Bu isə bir daha göstərir ki, inzibati aktın əsas fərqləndirici xüsusiyyəti hüquqi iradənin ifadə olunması, faktiki xarakterli hərəkətin əsas xüsusiyyəti isə maddi aləmdə müəyyən davranışın həyata keçirilməsidir.

İnzibati aktlarla faktiki xarakterli hərəkətlər arasındakı növbəti mühüm fərq onların hüquqi qüvvəsinin aradan qaldırılması və hüquqi dövrüyyədən çıxarılması üsulu ilə bağlıdır. İnzibati akt müstəqil hüquqi nəticə yaratdığı üçün onun hüquqi qüvvəsi yalnız qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş üsullarla – ləğv edilməsi, dəyişdirilməsi, etibarsız sayılması və ya məhkəmə tərəfindən qanunsuz hesab edilməsi yolu ilə aradan qaldırıla bilər. Bu o deməkdir ki, inzibati akt hüquqi dövrüyyədə müstəqil hüquqi fakt kimi mövcuddur və onun hüquqi təsirinin aradan qaldırılması ayrıca hüquqi prosedur tələb edir. Vətəndaşların hüquqlarının dövlət hakimiyyət subyektlərinin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının düzgün olmayan hərəkətlərindən müdafiəsində İnzibati hüquq xüsusi rol oynayır [17, s. 129]. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin 4-cü hissəsinə əsasən hər kəs dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, hüquqi şəxslərin, bələdiyyələrin və vəzifəli şəxslərin hərəkətlərindən və hərəkətsizliyindən inzibati qaydada və məhkəməyə şikayət edə bilər [10].

Faktiki xarakterli hərəkətlərdə isə belə hüquqi rejim mövcud deyildir. Çünki faktiki xarakterli hərəkətin "ləğv edilməsi" hüquqi baxımdan mümkün deyil. Həyata keçirilmiş faktiki davranış artıq baş vermiş hadisə xarakteri daşıyır. Məsələn, dövlət orqanı tərəfindən tikilinin sökülməsi, ağacın kəsilməsi, ərazinin

hasarlanması kimi faktiki hərəkətlər başa çatdıqdan sonra onları hüquqi mənada ləğv etmək mümkün olmur. Belə hallarda yalnız həmin hərəkətin nəticələrinin aradan qaldırılması, əvvəlki vəziyyətin bərpası və ya vurulmuş zərərin kompensasiya edilməsi məsələsi gündəmə gəlir. Bu səbəbdən faktiki xarakterli hərəkətlər üzrə hüquqi müdafiənin məqsədi hüquqi aktın hüquqi qüvvəsini aradan qaldırmaq deyil, qanunsuz müdaxiləni dayandırmaq və ya onun nəticələrini aradan qaldırmaqdan ibarət olur. Məhz bu xüsusiyyət inzibati aktla faktiki xarakterli hərəkət arasındakı konseptual fərqi daha aydın göstərir. İnzibati akt hüquqi aləmdə mövcud olan və hüquqi nəticə yaradan iradə ifadəsi olduğu üçün onun hüquqi taleyi də hüquqi vasitələrlə müəyyən edilir. Faktiki xarakterli hərəkət isə maddi aləmdə baş vermiş davranış olduğundan onun hüquqi qiymətləndirilməsi həmin davranışın qanuniliyi və yaratdığı nəticələr üzərindən aparılır. Bu fərq inzibati hüquqda müdafiə vasitələrinin seçilməsi, məhkəmə araşdırmasının predmeti və hüquqi nəticələrin müəyyən edilməsi baxımından xüsusi nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan inzibati hüquq nəzəriyyəsində inzibati akt və faktiki xarakterli hərəkətlərin fərqləri ayrıca sistemləşdirilmiş konsepsiya kimi formalaşmayıb. Müxtəlif müəlliflər (məsələn, inzibati aktın anlayışını izah edərkən və ya faktiki hərəkətlərdən bəhs edərkən) bəzi fərqlərə toxunurlar, lakin bu fərqlər vahid meyarlar sistemi şəklində təqdim edilmir. Başqa sözlə, fərqlər pərakəndə xarakter daşıyır, vahid təsnifat və ümumi qəbul edilmiş doktrinal model mövcud deyil.

Alman inzibati hüquq doktrinasında bu məsələ uzun illərdir sistemli şəkildə işlənmişdir. Alman müəllifləri inzibati akt ilə faktiki xarakterli hərəkəti yalnız anlayış baxımından deyil, onların hüquqi təbiəti, iradə elementi, hüquqi nəticə, hüquqi müdafiə vasitələri, məhkəmə nəzarəti və hüquqi rejimi üzrə kompleks şəkildə müqayisə edirlər. Bu yanaşma Almaniya Federal İnzibati Məhkəməsinin formalaşdırdığı məhkəmə təcrübəsi ilə də dəstəkləndiyindən doktrina da sabit və geniş qəbul olunmuş hüquqi konsepsiya kimi çıxış edir.

Məsələn, Hartmut Maurer özünün inzibati hüquqa dair fundamental əsərində inzibati aktı hüquqi nəticə yaratmağa yönəlmiş hakimiyyət iradəsinin ifadəsi, faktiki xarakterli hərəkəti isə hüquqi nəticə yaratmaq məqsədi daşımayan, lakin hüquqi əhəmiyyət kəsb edən faktiki fəaliyyət kimi xarakterizə edir [16]. Eyni yanaşma Ulrich Stelkens, Hans Wolff, Otto Bachof və Rolf Stober tərəfindən də inkişaf etdirilmişdir. Həmin müəlliflər inzibati aktla faktiki xarakterli hərəkətin fərqləndirilməsi üçün ayrı-ayrı meyarlardan deyil, qarşılıqlı əlaqədə olan hüquqi kriteriyalar sistemindən istifadə edirlər. Bu kriteriyalar sırasında hüquqi nəticənin yaranma anı, hüquqi iradənin mövcudluğu, hüquqi müdafiə vasitələrinin xarakteri, hüquqi qüvvənin aradan qaldırılması üsulu, məhkəmə nəzarətinin predmeti və inzibati fəaliyyətin məqsədi əsas yer tutur. Oxşar yanaşmaya Estoniya inzibati hüququnda da rast gəlinir. Estoniyanın Administrative Procedure Act qanununda inzibati akt və measure (faktiki xarakterli hərəkət) ayrı-ayrı hüquqi institutlar kimi tənzimləndiyindən, Estoniya hüquq ədəbiyyatında da bu institutların fərqləri sistemli şəkildə araşdırılır.

Qanunvericiliyin özünün belə bir bölgü aparması doktrinanın vahid metodoloji əsaslar üzərində inkişaf etməsinə imkan yaratmışdır [1].

Bu baxımdan hesab etmək olar ki, Azərbaycan inzibati hüquq nəzəriyyəsində inzibati aktlarla faktiki xarakterli hərəkətlər arasındakı fərqlərin ayrıca hüquqi meyarlar sistemi şəklində işlənilməməsi mövcud elmi boşluqlardan biridir. Xarici hüquq doktrinasında, xüsusilə Alman inzibati hüquq məktəbində formalaşmış sistemli yanaşmanın milli hüquq nəzəriyyəsinə uyğunlaşdırılması həm inzibati hüququn nəzəri inkişafına, həm də hüquq tətbiqetmə təcrübəsində bu iki institutun daha dəqiq fərqləndirilməsinə əhəmiyyətli töhfə verə bilər.

III. Nəticə

Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, inzibati aktlarla faktiki xarakterli hərəkətlər inzibati orqanların fəaliyyət formaları kimi eyni hüquqi mahiyyətə malik olmayıb, hüquqi nəticələri, tətbiq edilmə məqsədləri, hüquqi rejimi və onlardan irəli gələn müdafiə mexanizmləri baxımından bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Buna baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan inzibati qanunvericiliyində faktiki xarakterli hərəkət anlayışının normativ şəkildə müəyyən edilməməsi, bu fəaliyyət formasının hüquqi xüsusiyyətlərinin ayrıca tənzimlənməməsi və inzibati aktlarla sərhədlərinin aydın müəyyən edilməməsi hüquq tətbiqetmə təcrübəsində müəyyən çətinliklərin yaranmasına səbəb olur. Xüsusilə inzibati mübahisələr zamanı hüquqi müdafiə vasitəsinin və iddia növünün düzgün müəyyən edilməsində, habelə inzibati orqanların fəaliyyətinin hüquqi qiymətləndirilməsində bu qeyri-müəyyənlik özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

Müqayisəli hüquqi təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bir sıra xarici dövlətlərin, xüsusilə Estoniya və Latviya Respublikasının inzibati qanunvericiliyi faktiki xarakterli hərəkətləri inzibati aktlardan fərqli hüquqi institut kimi qəbul etməklə onların anlayışını, hüquqi rejimini, həyata keçirilməsi qaydasını və hüquqların müdafiəsi mexanizmlərini ayrıca normativ tənzimləyir. Alman inzibati hüquq doktrinasında isə inzibati aktla faktiki xarakterli hərəkət arasında fərqləndirmə meyarları uzunmüddətli elmi tədqiqatlar və məhkəmə təcrübəsi nəticəsində sistemli konsepsiya şəklində formalaşdırılmışdır. Bu yanaşmalar hüquqi müəyyənlik prinsipinin təmin edilməsinə, inzibati fəaliyyət formalarının düzgün təsnifatına və hüquq tətbiqetmə təcrübəsində vahid yanaşmanın formalaşmasına mühüm töhfə verir.

Nəticə etibarilə, inzibati aktlarla faktiki xarakterli hərəkətlərin hüquqi sərhədlərinin daha dəqiq müəyyən edilməsi, onların normativ tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi və hüquqi xüsusiyyətlərinin qanunvericilikdə sistemli şəkildə əks etdirilməsi inzibati hüququn inkişafının mühüm istiqamətlərindən biri hesab edilməlidir. Bu baxımdan aparılacaq qanunvericilik islahatları və elmi-nəzəri təkmilləşdirmələr hüquqi müəyyənlik prinsipinin gücləndirilməsinə, inzibati məhkəmə təcrübəsində vahid yanaşmanın formalaşmasına və inzibati orqanların fəaliyyətinin hüquqi

əsaslarının daha da təkmilləşdirilməsinə xidmət edəcəkdir. Bu baxımdan müvafiq sahədə nəzəri və normativ təkmilləşdirilmələrin həyata keçirilməsi məqsədilə aşağıdakı təkliflərin irəli sürülməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

1. Azərbaycan Respublikasının “İnzibati icraat haqqında” Qanununda faktiki xarakterli hərəkətin leqal anlayışı xarici dövlətlərin qanunvericiliklərində təsvir olunmuş analogi formada ayrıca təsbit edilməlidir;

2. “İnzibati icraat haqqında” Qanunda faktiki xarakterli hərəkətlərə həsr olunmuş ayrıca fəsil nəzərdə tutulmalı, həmin fəsildə faktiki xarakterli hərəkətin anlayışı, hüquqi təbiəti, həyata keçirilməsinin əsasları, tətbiq edilmə prinsipləri, əsaslandırılması, hüquqi nəticələri, habelə bu hərəkətlərdən inzibati və məhkəmə qaydasında müdafiə mexanizmləri kompleks şəkildə tənzimlənməlidir;

3. İnzibati aktlarla faktiki xarakterli hərəkətlər arasında fərqləndirmə meyarları qanunvericilikdə və ya Ali Məhkəmə təcrübəsində sistemli şəkildə formalaşdırılmalıdır. Xüsusilə hüquqi nəticənin yaranma anı, hüquqi iradənin mövcudluğu, hüquqi nəticələrin xarakteri, hüquqi müdafiə vasitələri və hüquqi qüvvənin aradan qaldırılması kimi meyarların normativ və ya interpretativ qaydada müəyyən edilməsi hüquq tətbiqetmə praktikasında vahid yanaşmanın formalaşmasına xidmət edir;

4. İnzibati orqanların faktiki xarakterli hərəkətlərinin həyata keçirilməsi zamanı riayət edilməli olan hüquqi prinsiplər qanunvericilikdə ayrıca müəyyən edilməlidir. Xüsusilə qanunçuluq, proporsionallıq, diskresion səlahiyyətlərin həddləri, hüquqlara müdaxilənin zəruriliyi və müdaxilənin hüquqi əsasları faktiki xarakterli hərəkətlər baxımından ayrıca normativ tənzimlənməlidir;

5. Azərbaycan inzibati hüquq nəzəriyyəsində inzibati aktlarla faktiki xarakterli hərəkətlərin hüquqi fərqlərinə dair vahid elmi konsepsiyanın formalaşdırılması məqsədilə müqayisəli hüquqi tədqiqatların genişləndirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Xüsusilə Almaniya, Estoniya və Latviya inzibati hüquq doktrinasında formalaşmış elmi yanaşmaların milli hüquq nəzəriyyəsinə uyğunlaşdırılması bu institutların hüquqi mahiyyətinin daha dolğun müəyyən edilməsinə, hüquq tətbiqetmə təcrübəsinin təkmilləşdirilməsinə və inzibati məhkəmə icraatında vahid hüquqi yanaşmanın formalaşmasına mühüm töhfə verə bilər.

Bu təkliflərin həyata keçirilməsi inzibati icraatın hüquqi təminatını möhkəmləndirəcək, vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsini gücləndirəcək və hüquqi dövlət prinsiplərinin tam reallaşmasına şərait yaradacaqdır. Hüquqi islahatlar və inzibati proseslərin təkmilləşdirilməsi davamlı olaraq həyata keçirilməli, beynəlxalq təcrübə və insan hüquqları standartları nəzərə alınaraq sistemli yanaşma tətbiq olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Aedmaa A., Parrest N. Overview Study Material on Administrative Law. Tallinn, State Chancellery of the Republic of Estonia, Public Service Development and Training Centre, 2003, 73 pages. / in Estonian / Aedmaa A., Parrest N. Ülevaatluk õppematerjal haldusõigusest. Tallinn, Eesti

- Vabariigi Riigikantslei Avaliku Teenistuse Arendus- ja Koolituskeskus, 2003, 73 lk.
2. Administrative Procedure Act of the Republic of Estonia, 2001.
URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/505122023003/consolide> (last access: 05.06.2026)
 3. Administrative Procedure Code of the Republic of Azerbaijan, 2009.
URL: <https://e-qanun.az/framework/46945> (last access: 05.06.2026)
 4. Administrative Procedure Law of the Republic of Latvia, 2001.
URL: <https://likumi.lv/ta/en/id/55567-administrative-procedure-law> (last access: 05.06.2026)
 5. Aliyev A. Human Rights. Baku, "Nurlar" Publishing and Printing Center, 2019, 352 p. / in Azerbaijani / Əliyev Ə. İnsan hüquqları. Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2019, 352 s.
 6. Aliyev S. Commentary on the Administrative Procedure Code. Baku, "Elm və Təhsil" Publishing House, 2024, 777 pages. / in Azerbaijani / Əliyev S. İnzibati Prosessual Məcəllənin kommentariyası. Bakı, "Elm və Təhsil" Nəşriyyatı, 2024, 777 səh.
 7. Atakishiyev B. Administrative Law and Terms. Baku, "Scientific publication" Publishing House, 2008, 312 p. / in Azerbaijani / Atakışiyev B. İnzibati hüquq və terminlər. Bakı, "Elmi nəşr" Nəşriyyatı, 2008, 312 s.
 8. Bakhshiyeva N. The Essence, Role and Subject Matter of Judicial Proceedings in Administrative Legal Disputes. Baku, "E.L." NPM LLC, 2014, 224 pages. / in Azerbaijani / Baxşıyeva N. İnzibati hüquqi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatının mahiyyəti, rolu və predmeti. Bakı, "E.L." NPŞ MMC, 2014, 224 səh.
 9. Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan. Resolution No. 136 on the Approval of the Classification of Administrative Authorities, 2007.
URL: <https://e-qanun.az/framework/13839> (last access: 05.06.2026)
 10. Constitution of the Republic of Azerbaijan, 1995.
URL: <https://e-qanun.az/framework/897> (last access: 05.06.2026)
 11. Elias R. A. The Legislative History of the Administrative Procedure Act. Fordham Environmental Law Review, 2016, Vol. 27, No. 2, p. 207–224
 12. Jafarzade Sh. Theoretical Aspects of the Adoption of Administrative Legal Acts. Scientific Research International Online Scientific Journal, 2022, Vol. 2, No. 8, p. 15–18. / In Azerbaijani / Cəfərzadə Ş. İnzibati hüquqi aktların qəbul edilməsinin nəzəri aspektləri // Elmi Tədqiqat. Beynəlxalq online elmi jurnal. – 2022. – Cild 2. – № 8. – s. 15–18.
 13. Königsman A. Administrative Court Proceedings in Azerbaijan. Baku, "Legal Literature" Publishing House, 2013, 401 pages. / in Azerbaijani / Köniqsmann A. Azərbaycanda inzibati məhkəmə icraatı. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2013, 401 səh.

14. Law of the Republic of Azerbaijan on Administrative Proceedings, 2005. / in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikasının “İnzibati icraat haqqında” Qanunu, 2005.
URL: <https://e-qanun.az/framework/11254> (last access: 05.06.2026)
15. Mamedova Z. Classification of Administrative Authorities in Legislation. Azerbaijan Law Journal, 2024, No. 3, p. 89–96. / In Azerbaijani / Məmmədova Z. Qanunvericilikdə inzibati orqanların təsnifatı // Azərbaycan Hüquq Jurnalı. – 2024. – № 3. – s. 89–96.
16. Maurer H., Waldhoff C. General Administrative Law. 21st ed. Munich, C.H. Beck Publishing House, 2023, 920 pages. / in German / Maurer H., Waldhoff C. Allgemeines Verwaltungsrecht. 21. Aufl. München, C.H. Beck Verlag, 2023, 920 səh.
17. Mehdiyev F. Administrative Law. Baku, Caucasian University Publications, 2010, 515 pages. / in Azerbaijani / Mehdiyev F. İnzibati hüquq. Bakı, Qafqaz Universitetinin nəşrləri, 2010, 515 səh.
18. Najafgulyev R. Administrative Law. Baku, "Bakı" Printing House, 2024, 662 pages. / In Azerbaijani / Nəcəfquliyev R. İnzibati hüquq. Bakı, "Bakı" mətbəəsi, 2024, 662 səh.
19. Perlingeiro R. Rethinking Due Process of Law in the Administrative Sphere. BRICS Law Journal, 2022, vol. 9, no. 3, p. 39–52.
20. Redish M. H., McCall K. Due Process, Free Expression, and the Administrative State. Notre Dame Law Review, 2018, Vol. 94, No. 1, p. 297–328.
21. Sinaiko E. R. Due Process Rights of Participation in Administrative Rulemaking. California Law Review, 1975, Vol. 63, No. 4, p. 886–925.
22. Suksi M. Administrative Due Process When Using Automated Decision-Making in Public Administration: Some Notes from a Finnish Perspective. Artificial Intelligence and Law, 2021, Vol. 29, No. 1, p. 87–110
23. Tapia R. A. H. The Right to an Administrative Due Process in the General Administrative Procedure Act of Peru. Revista de Investigações Constitucionais, 2015, vol. 2, no. 1, p. 137–166. / In Spanish / Huapaya Tapia R. A. El derecho constitucional al debido procedimiento administrativo en la ley del procedimiento administrativo general de la República del Perú. Revista de Investigações Constitucionais, 2015, vol. 2, n. 1, p. 137–165
24. The Decision No. 02 of the Administrative Chamber of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan, 13.08.2020
25. Tiban D. A., Orozco R. H. S. Due Process in Administrative Proceedings for the Protection of Rights in the Cantonal Board. Opuntia Brava, 2024, Vol. 16, No. 1, p. 126–140
26. Walker C. Modernizing the Administrative Procedure Act. Administrative Law Review, 2017, Vol. 69, No. 3, p. 629–670

27. Yusubov Sh. Constitutional Legal Analysis of Certain Aspects of Fundamental Rights and Freedoms. Azerbaijan Law Journal, 2024, No. 3, p. 61–69. / In Azerbaijani / Yusubov Ş. Əsas hüquq və azadlıqların bir sıra cəhətlərinin konstitusion hüquqi təhlili // Azərbaycan Hüquq Jurnalı. – 2024. – № 3. – s. 61–69.

COMPARATIVE ANALYSIS OF ADMINISTRATIVE ACTS AND DE FACTO ACTIONS OF ADMINISTRATIVE AUTHORITIES

ROYA MIRTALIBOVA*

Annotation

Within the concept of the modern rule-of-law state, administrative acts adopted and de facto actions carried out by administrative authorities constitute the principal legal forms of public administration. A comparative examination of the legal nature, scope of application, and legal consequences of these forms of administrative activity is of particular importance for the theoretical development of administrative law, the improvement of law enforcement practice, and the effective protection of individual rights.

The purpose of this study is to analyse the legal nature of administrative acts and de facto actions, to identify their similarities and differences from both theoretical and practical perspectives, to determine the existing problems arising from the application of the current legislation, and, through a comparative analysis of international experience, to propose scientifically substantiated recommendations for improving the legal regulation of these institutions. Within the scope of the research, particular attention is devoted to the legal consequences of administrative acts, the legal status of de facto actions, the limits of the powers of administrative authorities, the mechanisms of administrative and judicial review, as well as the implementation of the principles of legal certainty and legality.

The relevance of the subject stems from the increasing complexity of modern administrative activity, the diversification of the legal forms of action employed by administrative authorities, the widespread implementation of digital governance systems, and the growing need to improve legal protection mechanisms. In particular, the absence of clear legal boundaries between administrative acts and de facto actions has given rise to various practical

* State Cadastre and Register of Real Estate, Baku Territorial Department No. 1 of the public legal entity, Legal Department, Azerbaijan. Email- royalmiriyeva@gmail.com

difficulties in the application of administrative law, thereby increasing the significance of scholarly research in this field.

The findings of the study are intended to contribute to a more precise determination of the legal distinctions between administrative acts and de facto actions, the improvement of their normative regulation, the establishment of a consistent approach in law enforcement practice, and the enhancement of the protection of individual rights through scientifically grounded practical recommendations. Consequently, the study is expected to make a significant contribution to the development of administrative law, the strengthening of the principle of legal certainty, and the further improvement of the legal foundations of public administration.

Keywords: *administrative authorities, administrative acts, de facto actions, comparative analysis, administrative law, legal certainty, judicial review, public administration, administrative procedure, rule of law.*

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ АДМИНИСТРАТИВНЫХ АКТОВ И ФАКТИЧЕСКИХ ДЕЙСТВИЙ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ОРГАНОВ

РОЙА МИРТАЛЫБОВА*

Аннотация

В современной концепции правового государства административные акты, принимаемые административными органами, а также совершаемые ими фактические действия являются основными правовыми формами осуществления публичного управления. Сравнительное исследование правовой природы, сферы применения и юридических последствий данных форм административной деятельности имеет особое значение для развития теории административного права, совершенствования правоприменительной практики и обеспечения эффективной защиты прав и законных интересов граждан.

Целью настоящего исследования является анализ правовой природы административных актов и фактических действий, выявление их сходных и отличительных признаков в теоретическом и практическом аспектах, определение проблем применения действующего законодательства, а также выработка научно обоснованных предложений по совершенствованию правового регулирования на основе сравнительно-правового анализа зарубежного опыта. В рамках исследования подробно рассматриваются

* Государственный кадастр и реестр недвижимого имущества, Бакинское территориальное управление № 1 публичного юридического лица, Юридический департамент, Азербайджан. Email- roylalmiriyeva@gmail.com

юридические последствия административных актов, правовой статус фактических действий, пределы полномочий административных органов, механизмы административного и судебного контроля, а также вопросы реализации принципов законности и правовой определенности.

Актуальность темы обусловлена усложнением современной административной деятельности, расширением форм реализации полномочий административных органов, широким внедрением систем цифрового государственного управления и необходимостью дальнейшего совершенствования механизмов правовой защиты. Особое значение приобретает отсутствие четкого разграничения между административными актами и фактическими действиями, что на практике вызывает многочисленные сложности при применении норм административного права и усиливает потребность в проведении комплексных научных исследований в данной сфере.

Результаты проведенного исследования направлены на более точное определение правовых различий между административными актами и фактическими действиями, совершенствование их нормативного регулирования, формирование единообразного подхода в правоприменительной практике, а также подготовку научно-практических рекомендаций, способствующих повышению эффективности защиты прав физических и юридических лиц. Реализация предложенных подходов будет способствовать дальнейшему развитию административного права, укреплению принципа правовой определенности и совершенствованию правовых основ государственного управления.

Ключевые слова: административные органы, административный акт, фактические действия, сравнительный анализ, административное право, правовая определенность, судебный контроль, публичное управление, административное производство, принцип законности.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.11.2025

Çapa qəbul: 05.06.2026

PUBLİK HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN HÜQUQ SUBYEKTLİYİ

AYXAN İSMAYILOV*

Xülasə

Məqalədə ən əvvəl qeyd olunur ki, publik hüquqi şəxslər konsepsiyasının kifayət qədər yeni olması səbəbindən hüquq ədəbiyyatında publik hüquqi şəxs barəsində əhatəli bilgiler mövcud deyil. Bununla əlaqədar milli qanunvericiliyin müddəaları ilə yanaşı, Fransa, Almaniya və s. ölkələrin qanunvericiliyinin bu təsisatların hüquq subyektliliyi barədə təcrübəsi nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, publik hüquqi şəxs anlayışı indiki dövrdə müstəsna olaraq qanunvericiliyin əsasında yaradılan və publik funksiyalara malik hüquqi şəxslərə şamil olunur. Hazırda publik hüquqi şəxs institutu dövlət və cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən funksiyaları həyata keçirir. Məhz buna görə də adi hüquqi şəxsdən fərqli olaraq o, bəzi (məflis ola bilməz; həm pulsuz, həm də pullu xidmətlər göstərə bilər; zərurət yaranıqda büdcədən maliyyələşdirilə bilər; publik hüquqi şəxsin işçiləri dövlət qulluqçuları ola bilər; adi mülki hüquqi şəxslər üçün mövcud olan məhdudiyyətlər publik hüquqi şəxslərə şamil olunmur) təminatlara malikdir.

Açar sözlər: *hüquqi şəxs, hüquq subyektliliyi, konsepsiya, anlayış, xüsusi hüquq, publik hüquq, institut, qanunvericilik, dövlət, orqan, hakimiyyət, şirkət, əlamətlər, funksiya.*

I. Giriş

Müasir dövrdə publik hüquqi şəxs anlayışı müəyyən təşkilatların hüquq qabiliyyətli subyektlər kimi qeyd olunması üçün milli hüquq sisteminə qəti şəkildə daxil olmuşdur [12, s. 69]. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, hüquq ədəbiyyatında publik hüquqi şəxs barəsində əhatəli bilgiler mövcud deyil. Belə vəziyyət qismən onunla izah edilir ki, publik hüquqi şəxslər konsepsiyası kifayət qədər yenidir və təxminən 200 il əvvəl Fransada yaranmışdır. Publik hüquqi şəxslər “hökmran” xarakterli səlahiyyətlərə malikdirlər və bu onları xüsusi hüququn adi hüquqi şəxslərindən fərqləndirir. Belə ki, Fransanın mülki qanunvericiliyində publik hüquqi şəxslərin aşağıdakı növləri təsbit edilir:

- dövlət tərəfindən ictimai maraq doğuran müəyyən funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün yaradılan nazirliklərdən, milli agentliklərdən və inzibati orqanlardan ibarət olan dövlət təsisatları;

* Bakı Dövlət Universitetinin Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi kafedrasının doktorantı / ayxan.ismayilov.0101@mail.ru

- ictimai vəzifələri realizə etmək məqsədilə publik və ya xüsusi şəxslər arasında əməkdaşlıq üçün yaradılan kollektiv qurumlar (sosial təminat fondu, pensiya fondu);

- regional və bələdiyyə orqanları;
- publik təhsil müəssisələri;
- iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirən, lakin dövlətin nəzarəti altında olan publik iqtisadi təsisatlar (məsələn, dövlət bankları);

- aztəminatlı vətəndaşlar üçün əlçatan mənzilə sahib olmanı təmin edən mənzil təşkilatları; kommersiya təşkilatları sayılsa da, dövlətin nəzarətində olan dövlət şirkətləri;

- maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilən və publik xidmətlər göstərən dövlət büdcə təsisatları (kitabxanalar, muzeylər, xəstəxanalar və digər qurumlar);

- publik məhkəmə orqanları (məsələn, inzibati məhkəmələr);

- dövlət fondları və institutları [12, s. 140].

Bunları digər (özəl) hüquqi şəxslərdən fərqləndirmək üçün vaxtilə Fransa inzibati hüququnda işlənilib hazırlanmış aşağıdakı meyarlardan istifadə olunur:

a) müəyyən hallarda özəl təşəbbüs istisna edilməsə də, publik təşəbbüsün əsasında publik hüquqi şəxsin təsis olunması;

b) təşkilatlanma, fəaliyyət və nəzarət qaydaları publik hakimiyyət tərəfindən müəyyən edilir;

c) maliyyələşdirmə üsulları.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq qitə ölkələrinin qanunvericiliyi üçün bir nümunə hesab edilən Almaniya qanunvericiliyində publik hüquqi şəxslər haqqında müddəalar öz əksini tapmışdır. Belə ki, Almaniyanın Əsas Qanununun 87-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə uyğun olaraq “Səlahiyyət dairəsi birdən çox olan Torpağın ərazisinə şamil edilən sosial sığorta qurumları publik hüququn bilavasitə Federasiyanın təbəçiliyində olan korporasiyalar qismində çıxış edirlər. Səlahiyyət dairəsi bir federal torpağın hüdudlarından, lakin üç federal torpaqdan çox olmayaraq hüdudlardan kənara çıxan sosial sığorta təsisatları birinci təklifdən haşiyə çıxmaqla nəzarəti həyata keçirən torpaq maraqlı federal torpaqlar tərəfindən müəyyən edildiyi təqdirdə torpağa bilavasitə təbə olan publik hüququn korporasiyaları qismində fəaliyyət göstərirlər” [5].

Publik hüququn hüquqi şəxsləri Almaniyanın Mülki Məcəlləsində bilavasitə olaraq nəzərdə tutulur. Burada 89-cu paragrafda üçüncü şəxslərə əmlak zərəri vurmuş birliklərin orqanları üçün nəzərdə tutulan məsuliyyət qaydasının publik hüququn korporasiyalarına, təsisatlarına və fondlarına da şamil olunduğu ifadə edilir [1].

Almaniyada publik hüququn hüquqi şəxslərinin özəl şəxslərdən fərqləndirmək üçün aşağıdakı əlamətlərdən istifadə olunur:

a) onların hüquqi vəziyyəti və fəaliyyətini tənzimləyən dövlət aktı ilə təsis edilməsi;

b) dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsi zamanı dövlətin adından və eyni zamanda öz adından fəaliyyət göstərməsi;

c) hüquqi mənada xüsusiləşməsi və öz məsuliyyətləri altında dövlət idarəçiliyinin həyata keçirilməsi;

ç) dövlət funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olma.

Almaniyada publik hüquqi orqanların statusu və fəaliyyəti ilə bağlı müddəalar “İnzibati prosedur haqqında” 25 may 1976-cı il tarixli Qanunda da öz əksini tapmışdır. Həmin Qanunun birinci paragrafı bu qanunun Federasiyanın publik-hüquqi orqanlarının, federal korporasiyaların, təsisatların və publik-hüquqi xarakterli fondların inzibati fəaliyyətinə tətbiq olunduğunu nəzərdə tutur [15]. Beləliklə, bu növ hüquqi şəxslərin hüquqi tənzimlənməsini səciyyələndirərkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasından fərqli olaraq, Almaniyada publik hüququn bütün hüquqi şəxslərinin tənzimlənməsini vahidləşdirən və onların sistemini təsvir edən ayrıca bir qanun mövcud deyildir.

Qitə ölkələrindən fərqli olaraq “ümumi hüquq” ölkələrində uzun müddət ərzində “publik hüququn hüquqi şəxsi” anlayışından istifadə etmədən publik qurumların fəaliyyətinin hüquqi tənzimi həyata keçirilir. Onların qanunvericiliyi yalnız dövlət, yerli və ya ictimai hakimiyyət kateqoriyalarından istifadə etməklə fəaliyyət göstərir və bu hakimiyyət subyektlərinə hüquqi şəxs statusu vermirdi. Eyni zamanda belə hakimiyyətin adından fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı orqanlar hüquqi şəxsin hüquqları ilə təmin olunurdular. Bu vəziyyət XX əsrin 90-cı illərinin sonuna qədər, yəni qloballaşma şəraitində tənzimlənməyə yanaşmaların dəyişməsinə qədər davam etdi.

Müasir dövrdə ABŞ-da publik hüquqi şəxslərin aşağıdakı növləri mövcuddur:

- Dövlət tərəfindən təhlükəsizliyin təmin edilməsi, təhsil, səhiyyə və sosial təminat kimi konkret funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün yaradılan dövlət təsisatları. Dövlət təsisatları qərarların qəbulunda geniş muxtariyyətə malikdirlər.

- Yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən su təchizatı, kanalizasiya, nəqliyyat və digər spesifik funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün yaradılan bələdiyyə korporasiyaları. Bu korporasiyalar qərarların qəbul olunmasında müəyyən muxtariyyətə malikdirlər.

- Dövlət tərəfindən yaradılan və qismən onun tərəfindən maliyyələşdirilən, lakin bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinin əsasında fəaliyyət göstərən dövlət iştiraklı korporasiyalar. Dövlət iştiraklı korporasiyalar elektrik enerjisinin istehsalı, telekommunikasiya və digər müxtəlif məqsədlər üçün yaradıla bilər. Onlar federal və ştatlar səviyyədə, əksər hallarda

infrastruktur və ya xidmət göstərilməsi sahələrində müəyyən publik funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün yaradılır.

- İnzibati agentliklər. Onlar dövlətin adından tənzimləyici və nəzarətedici funksiyaları yerinə yetirirlər (məsələn, qiymətli kağızlar və birjalar üzrə komissiya, ətraf mühitin mühafizəsi idarəsi).

- Xüsusi dairələr. Onlar müəyyən bir ərazidə konkret məsələlərin həlli üçün (daşqınlarla mübarizə üzrə xüsusi dairə) yaradılırlar.

- Dövlət qurumları (dövlət tərəfindən yaradılan xəstəxanalar, universitetlər, məktəblər).

- Yarıdövlət korporasiyalar. Bunlar ictimai əhəmiyyətli xidmətlər göstərən və qismən dövlətə məxsus şirkətlərdir (Amtrek, Poçt xidməti).

Son onilliklərdə postsovet məkanında da “publik hüququn hüquqi şəxsi” konstruksiyası geniş yayılmışdır. Belə ki, Gürcüstanın Mülki Məcəlləsinin 1509-cu maddəsinə əsasən publik hüququn hüquqi şəxsləri sırasına dövlət təşkilatları ilə yanaşı, qanunvericiliyin əsasında yaradılan qeyri-dövlət təşkilatları da aid edirlər [13]. Bu ölkədə publik hüququn hüquqi şəxslərinə yalnız dövlət orqanları deyil, həm də digər qurumlar, məsələn, ali təhsil müəssisələri, siyasi partiyalar, dini birliklər və s. daxildirlər.

Keçmiş Sovet İttifaqı ölkələrindən Ukrayna və Baltikyanı respublikalarda da publik hüququn hüquqi şəxsləri haqqında qanunlar qəbul edilmişdir. Bəzi ölkələrdə isə publik hüququn hüquqi şəxslərinə konstitusion status verilmişdir. Məsələn, Yunanıstanın Əsas Qanununun 17-ci maddəsinin 7-ci bəndinə əsasən “Qanun dövlət, publik hüquqi şəxslər, yerli özünüidarəetmə orqanları, ictimai maraqlara xidmət edən təşkilatlar və dövlət müəssisələri bəlli ictimai təyinatlı obyektlərin tikintisi üçün tələb olunan dərinlikdə yeraltı tunellərin kompensasiyasız inşasına yol verir, bir şərtlə ki, onların üzərində yerləşən daşınmaz əmlakın istifadə qaydasına xələl gətirilməsin” [14, s. 41-42].

II. Milli publik hüquqi şəxs modeli

Azərbaycan Respublikasında da publik hüquqi şəxs modelinin yaradılması zərurəti müasir ictimai münasibətlərin inkişaf ehtiyacları ilə şərtləndirilir. Çünki, icra hakimiyyəti orqanları təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul ola, mənfəət əldə edə və pullu xidmətlər göstərə bilməzlər. Ona görə ki, vətəndaşların dövlətə vergi və rüsumlarını ödədikdən sonra mənfəət əldə etmək üçün onlardan hansısa digər ödənişlərin edilməsini tələb etmək mümkün deyildir. Burada çıxılmaz bir vəziyyət yaranır, çünki iqtisadiyyat inkişaf etdikcə dövlətin adından yaradılan bir sıra yeni strukturlar insanlara vacib pullu xidmət göstərməyə məcbur olurlar. Məsələn, bu cür strukturlara metrologiya və standartlaşdırma üzrə Dövlət Komitəsinin tərkibindəki müxtəlif laboratoriyaları, Dövlət Əmlak Komitəsinin tərkibindəki torpaq-tikinti işlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan xidmətləri aid etmək olar. Belə strukturlar kifayət qədər çoxdur və onlar müvafiq xidmətləri göstərən

bölmələrinə adi mülki hüquqi şəxs statusu verməyə məcburdurlar. Adi hüquqi şəxs statusu isə onu ifadə edir ki, o, dövlət əhəmiyyətli funksiyaları yerinə yetirməsinə baxmayaraq, belə hüquqi şəxsin əmlakına həbs qoyula, həmin əmlaka münasibətdə məhkəmə icraatına başlanıla və bu struktur müflisləşə bilər. Publik hüquqi şəxs doktrinası bütün bu suallara cavab verir.

Hazırda publik hüquqi şəxs institutu Azərbaycan dövləti və cəmiyyəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən funksiyaları həyata keçirir. Məhz buna görə də adi hüquqi şəxsdən fərqli olaraq o, kifayət qədər çoxsaylı təminatlara malikdir. Birincisi, publik hüquqi şəxs heç vaxt müflis ola bilməz. Publik hüquqi şəxsə qarşı məhkəmə iddiaları adi mülki-hüquqi qaydada deyil, inzibati icraat çərçivəsində mümkündür. İkincisi, publik hüquqi şəxs həm pulsuz, həm də pullu xidmətlər göstərə bilər, özünü maliyyələşdirə bilər, və ya zərurət yarandıqda büdcədən maliyyələşdirilə bilər. Üçüncüsü, publik hüquqi şəxsin əməkdaşları dövlət qulluqçuları ola bilər; onlarla bağlanan müqavilələr mülki müqavilələr olmaya bilər; dövlət orqanları tərəfindən bağlanan müqavilələr kimi inzibati müqavilələr də ola bilər. Adi mülki hüquqi şəxslər üçün mövcud olan məhdudiyyətlər publik hüquqi şəxslərə şamil olunmur. Publik hüquqi şəxsin bilavasitə təsisatçısı dövlət sayılır.

Nəzərdən keçirilən funksiyalar qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən həyata keçirilə bilməz. Ona görə ki, bu kateqoriyadan olan təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən funksiyalar dar çərçivə ilə məhdudlaşır. Publik hüquqi şəxsə gəldikdə isə, onun bütün maliyyə icraatı, mühasibat hesabatı və uçotu dövlət orqanları üçün nəzərdə tutulan qaydada aparılır. Özəl strukturlarda qüvvədə olan qaydalar onlara şamil edilmir.

Hüquqi şəxsin spesifik bir növü kimi publik hüquqi şəxs aşağıdakı əlamətlərə malikdir:

a) müəyyən bir daxili strukturda, iradə və məqsəd birliyində ifadə olunan təşkilati birlikdir;

b) publik hüququn normaları ilə hüquqi şəxsiyyətə verilən təşkilatın hüquq subyektliliyinin onun tərkibində olan fiziki şəxslərin hüquq subyektliliyindən fərqliliyi;

c) təşkilatın publik-hüquq normaları ilə şəxsləndirilməsi, onun özünəməxsus əlamətlərinin mövcudluğu (adı, təşkilati-hüquqi forması və s.) və təşkilati və funksional planda publik hüquq rejiminə tabeçiliyi;

ç) xüsusi məqsədli təyinatı ilə seçilir: sadəcə ümumi deyil, həm də ictimai, publik maraqların realizəsi;

d) publik hüququn normaları ilə müəyyən edilən xüsusi yaradılma proseduruna malikdir;

e) publik idarəetmə sisteminə inteqrasiya olunub [8, s. 117].

İnkişaf etmiş Avropa dövlətlərinin təcrübəsinə diqqət yetirməli olsaq, görərik ki, dövlətə məxsus uşaq bağçalarından başlayaraq məktəblərə və universitetlərədək, tibb klinikalarından tutmuş nəhəng korporasiyalara qədər hamısı publik hüququn hüquqi şəxsi sayılırlar. Məsələn, Almaniyada və digər

Avropa ölkələrində dəmiryolu korporasiyaları publik hüquqi şəxs hesab olunurlar. Onlar iflasa uğraya bilməzlər, ona görə ki, ölkə daxilində sərnişinlərin daşınması həyatı vacib əhəmiyyət kəsb edir və dəmiryolu istənilən halda fəaliyyət göstərməlidir. Ona görə də dövlət bu məsuliyyəti öz üzərinə götürüb və bu funksiya idarəetmə deyil, təsərrüfat funksiyası olduğundan dəmiryol şirkətlərinə publik hüquqi şəxs statusu verilmişdir. Azərbaycanda belə bir hala ehtiyac duyulmur, çünki nəqliyyat daşımaları əhalinin ehtiyaclarını tam şəkildə təmin edirlər.

Almaniya və Fransada mərkəzi banklar da publik hüquqi şəxs sayılırlar, çünki onların funksiyaları dövlət hakimiyyət orqanlarının funksiyalarından fərqlənir. Dövlət orqanı heç bir halda kredit verə və ya faizlərin hesabına gəlir əldə edə bilməz. Bu, dövlət hakimiyyət funksiyası deyildir. Ona görə də həmin ölkələrdə mərkəzi banklar publik hüququn hüquqi şəxsləri hesab olunurlar. Publik hüququn hüquqi şəxsi Azərbaycan üçün də kifayət qədər çoxsaylı yeni imkanlar yaradır. Yəni, idarəetmə sisteminə xələl gətirmədən həmin sistemin üzvü hissələri kimi yeni strukturların yaradılmasına imkanlar açılır və dövlət mövcud sistemi dağıtmadan yeni funksiyaları həyata keçirə bilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı dövlət hakimiyyətinin hər hansı bir qoluna aid edilmədiyindən o, dövlət hakimiyyəti orqanı deyildir. Əgər Mərkəzi Bank dövlət hakimiyyəti orqanı hesab edilsəydi, o zaman onun işçilərinin vəzifələri dövlət qulluğu vəzifələrinin təsnifatına daxil olardı. Bununla belə, həmin təsnifatda bu cür vəzifələr mövcud deyildir.

Müasir dövrdə ölkədə məktəblərin və universitetlərin nizamnamələri yenidən nəzərdən keçirilir. Qabaqcıl ölkələrdə universitetlər və digər təhsil müəssisələri qeyri-kommersiya təşkilatları sayılırlar. Ali təhsil müəssisələri cəmiyyət və dövlət üçün həyatı əhəmiyyətli bir sahə olan təhsilin verilməsi ilə məşğul olurlar. Qeyri-kommersiya fəaliyyətinə gəldikdə isə, bu tamamilə fərqli bir sahədir. Publik hüquqi şəxslər həm pullu, həm də pulsuz xidmətlər göstərmək səlahiyyətlərinə malikdirlər və büdcədən maliyyələşdirilə bilirlər. Bu təşkilati-hüquqi forma dövlət idarəetməsinin vacib ehtiyaclarını təmin etməyə qabildir və dövlətin imkanlarını genişləndirən çevik bir forma hesab olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəllənin 43.1-ci maddəsində “hüquqi şəxsin” ümumi tərfi verilərəkən “qurum” sözündən istifadə edilir [3]. Bununla yanaşı, həmin Məcəllənin 43.5-ci maddəsində hüquqi şəxsləri növləri göstərilir və orada kommersiya hüquqi şəxsləri, qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri və publik hüquqi şəxsləri barəsində yenidən ümumi “qurum” sözü işlənir. Lakin “Publik hüquqi şəxslər haqqında” 29 dekabr 2015-ci il tarixli Qanunun 2.2-ci maddəsində “publik hüquqi şəxsin” tərfi verilərəkən “təşkilat” sözündən istifadə olunmuşdur [6]. Burada bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır: Mülki Məcəllədə ümumi şəkildə “publik hüquqi şəxslərin” statusu barədə müddəalar əks olunur. Bu

növ hüquqi şəxslərin sırasına daxil olan və dövlətlə daha sıx bağlılığı olan təşkilatların özünəməxsus rolunu, yaradılmasında və fəaliyyətində xüsusiyyətləri qeyd etmək üçün cari qanunvericilikdə ayrıca “dövlət adından yaradılan publik hüquqi şəxslər” kateqoriyası da işlənir.

Müasir Azərbaycan qanunvericiliyində “qeyri-dövlət hüquqi şəxslər” anlayışı da yer almışdır. Belə ki, “Qeyri-yaşayış təyinatlı bəzi tikinti obyektlərinin istismarına icazə verilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 iyun 2023-cü il tarixli Fərmanında “fiziki və ya qeyri-dövlət hüquqi şəxsin mülkiyyəti” ifadəsindən geniş istifadə olunur [4]. Nəzərə alsaq ki, hal-hazırda milli qanunvericilik aktlarında hüquqi şəxslərin yalnız üç növü (kommersiya hüquqi şəxsləri, qeyri-kommersiya hüquqi şəxslər və publik hüquqi şəxslər) yer almışdır, “qeyri-dövlət hüquqi şəxs” ifadəsinin müvafiq Fərmanın mətnində əvəz edilməsi yaxşı olardı. Çünki müvafiq ifadə təcrübədə hüquqi şəxslərin təşkili üzrə dövlət və qeyri-dövlət qurumlarını birgə iştirakı ilə olan rəngarəng modelləri inkar edir və müəyyən çaşqınlıq yaradır.

Hüquqi şəxsin hüquq subyektliliyi ilə publik şəxsin hüquq subyektliliyi arasındakı prinsipial fərqlər “insanların əmlak birliyi” və “insanların ərazi birliyi” kontekstində nəzərdən keçirilə bilər. Mülki Məcəllənin 6.2-ci maddəsinə görə “fiziki və hüquqi şəxslər mülki hüquqları öz mənafelərini gerçəkləşdirmək üçün iradələrinə uyğun olaraq əldə edir və həyata keçirirlər” [3]. Publik qurumların orqanları və təsisatları özlərinin müstəqil publik-hökmran iradələrinə malik deyillər, əksinə publik qurumun iradəsini həyata keçirirlər; özlərinin publik-hökmran hüquq qabiliyyətinə malik deyillər və yalnız publik qurumun hüquq qabiliyyətini realizə edirlər. Onlar sadəcə publik qurumların özlərinin publik fəaliyyət qabiliyyətlərinin reallaşdırdığı bir vasitə, alət qismində çıxış edirlər. Əks təqdirdə, məsələn, dövlətin publik-hökmran hüquq qabiliyyətinin onun müvafiq sahəsində hakimiyyətin müstəqil subyektləri qismində çıxış edən orqanları və təsisatları arasında paylaşıldığını və bölüşdürüldüyünü qəbul etmək lazım gələrdi. Buna görə də, məsələn, vergi hüquq münasibətlərində subyekt qismində vergi və gömrük orqanları ilə təmsil olunan dövlətin özü deyil, vergi gömrük orqanlarının özlərinin, hətta dövlətdə müstəqil olaraq çıxış etdiyini təsəvvür etmək çətindir.

Hər hansı birləşmə forması “hüquq subyektliliyi” kateqoriyasının tam həcmdə açılmasına xidmət etmir, çünki şəxslərin birliyi (nə qədər böyük və müxtəlifdirsə) həmişə maraqların müəyyən konfliktlərini ortaya çıxarır.

Praktikada bu maraqların toqquşması yalnız inzubati hakimiyyət və idarəetmə rıçaqlarına malik olan konkret şəxslərdə (konkret publik qurumda və hüquqi şəxsdə) müvafiq subyektin statusunun mövcudluğu təqdirində “hüquq subyektliliyi” kateqoriyasının qeydi-müəyyən şəkildə başa düşülməsinə gətirib çıxarır. Və ya məsələn, hüquqi ədəbiyyatda hüquqi şəxs statusuna malik olmayan kollektiv qurumlar sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektləri qismində çıxış edən qurumlar kimi qələmə verilir.

Yuxarıda göstərilənlərin nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək olar ki, hüquqi şəxslərin və publik qurumların hüquq subyektliliyi həmişə onların kollektiv resurs imkanları və qabiliyyətləri ilə şərtlənən unikalılıqda ifadə olunan statusa malikdirlər.

Mülki Məcəllədə ümumdövlət və ictimai əhəmiyyətli fəaliyyətlə məşğul olan qurumların hüquq subyektliliyi göstərilir. Publik hüquqi şəxslərin birinci növünə dövlət tərəfindən yaradılan təsisatlar aid edirlər. Onların vəsaitləri dövlət mülkiyyətində olsa da, birincisi, həmin vəsaitlərin üzərində özləri müstəqil şəkildə sərəncam verə və onlardan dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş məqsədlər üçün istifadə edə bilirlər; ikincisi, onlar bütün digər dövlət orqanlarının fəaliyyətini maliyyələşdirən vahid xəzinədən, yəni büdcədən əmlak baxımından ayrırırlar; üçüncüsü, bu qisim hüquqi şəxslərin ya onlara verilmiş əmlakın istifadəsindən əldə edilən gəlir şəklində, ya da hər hansı publik qurumun büdcəsinin vergi gəlirləri sayılmayan xüsusi ödənişlər şəklində müstəqil gəlir mənbələri vardır; dördüncüsü, onlar dövlət tərəfindən üzərlərinə qoyulmuş publik-hökmran səlahiyyətləri həyata keçirirlər. Sonuncu əlamət onları birbaşa olaraq adi dövlət orqanları ilə birləşdirir. Lakin ilk üç əlamət isə əksinə, bu cür təşkilatları göstərilən orqanlardan fərqləndirir. Ona görə ki, heç bir dövlət orqanı dövlətin özünə münasibətdə əmlak xüsusiləşməsinə malik ola bilməz ki, bu da birbaşa orqanın anlayışının özündən irəli gəlir. Digər tərəfdən, həmin təsisatların hüquqi şəxsiyyəti hər bir halda dövlətin özünün şəxsiyyətindən törəmədir və bu təşkilatların malik olduğu əmlak xüsusiləşməsi faktiki deyil, daha çox formalıdır.

Publik hüququn hüquqi şəxslərinin digər bir növünə publik hüquqi korporasiyalar, yəni ən azı iki iştirakçı tərəfindən yaradılan təşkilatları aid edirlər. Ona görə də nəzəri olaraq onlarda dövlətin iştirakı istisna edilmir və bu qisim hüquqi şəxslərə publik-hüquqi funksiyaların verilməsi publik hüquqi təsisatlara verilən qaydada, demək olar ki, eyni şəkildə həyata keçiriləcəkdir. Bununla belə, müasir dövrdə ölkəmizdə olan hüquq qaydası yalnız qanunvericilik aktlarında birbaşa nəzərdə tutulmuş formada xüsusi hüququn subyektləri tərəfindən yaradılan müvafiq publik hüquqi korporasiyaları tanıyır. Eyni zamanda həmin qanunvericilik aktları ilə dövlət müvafiq korporasiyaya müəyyən publik-hökmran səlahiyyətləri verir. Burada söhbət, məsələn, notariat və vəkillik assosiasiyaları haqqında, arbitraj idarəçiliyinin özünü-tənzimləmə təşkilatları və müstəqil qiymətləndiricilərin qurumları, eləcə də digər oxşar təşkilatlar haqqında gedir. Göstərilən təşkilatların birləşdirici faktoru ondan ibarətdir ki, onlar xüsusi hüququn subyektləri olan və müəyyən bir peşəyə mənsub olan vətəndaşlar tərəfindən, həmçinin də bəzi hallarda müəyyən bir fəaliyyət növünü həyata keçirən hüquqi şəxslər tərəfindən yaradılırlar. Lakin bu zaman qanunverici müəyyən peşəkar fəaliyyətlə məşğul olmanın şərti qismində müvafiq təşkilata məcburi üzvlüyü müəyyən edir, eyni zamanda müvafiq təşkilata həmin fəaliyyətin həyata keçirilməsi qaydalarını təsdiq etmək, həmçinin də bu qaydaların gözlənilməsi

üzərində nəzarətin aparılması üzrə səlahiyyətləri verir. Qaydaların pozuntusuna görə sanksiya qismində həmin təşkilatın idarəetmə orqanı tərəfindən özünütənzimləmə təşkilatının üzvlərinin sırasından xaric edilmənin mümkünlüyü nəzərdə tutulur.

Bütün publik hüquqi şəxslərin icra hakimiyyəti orqanlarını, xüsusən də qanunvericilik və məhkəmə hakimiyyəti orqanları sistemlərinə daxil olmadıqları və nəticə etibarilə onları yaradan dövlətdən əmlak baxımından xüsusiləşmiş vəziyyətdə olmaları ortaq cəhət olaraq birləşdirir. “Publik hüquqi şəxslər haqqında” Qanunun 3.1-ci maddəsinə əsasən publik hüquqi şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətinə yalnız aşağıdakı hallar mövcud olduqda icazə verilir:

1) sahibkarlıq fəaliyyətlə məşğulluq publik hüquqi şəxsin yaradılması zamanı nəzərdə tutulmuşdur;

2) sahibkarlıq fəaliyyətlə məşğulluq publik hüquqi şəxsin nizamnaməsində qoyulan məqsədlərin nail olmasına xidmət edir [6].

Kommersiya hüquqi şəxslərdən fərqli olaraq publik hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyəti məhduddur. Belə ki, “Publik hüquqi şəxslər haqqında” Qanunun 5.2-ci maddəsinə uyğun olaraq bu kateqoriyadan olan hüquqi şəxslər yalnız öz nizamnaməsində qeyd olunan fəaliyyətlə məşğul olurlar [6]. Dövlətin adından yaradılan publik hüquqi şəxsin nizamnaməsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) tərəfindən, bələdiyyə adından yaradılan publik hüquqi şəxsin nizamnaməsi isə müvafiq bələdiyyə tərəfindən təsdiq edilir.

Publik hüquqi şəxs dövlət qeydiyyatına alındığı andan mülki hüquqlara malik olmaqla mülki vəzifələr daşıyır və publik hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyətinə onun ləğvinin başa çatdığı an xitam verilir. Digər növ hüquqi şəxslərdən fərqli olaraq, publik hüquqi şəxsin müflis elan edilməsi istisna olunur [6].

Dövlətlə yanaşı, publik-hökmrən səlahiyyətləri mülki hüquq subyektliyinə malik olan digər təşkilatlar da həyata keçirə bilər. Bu cəhət həmin təşkilatları publik hüquqi qurumlarla daha da yaxınlaşdırır, çünki onlar bilavasitə həmin qurumların vasitəsilə fəaliyyət göstərirlər. Lakin bu təşkilatların müstəqil hüquq subyektliyi onların vahid publik qurumlar kimi təsnif edilməsinə imkan vermir. Burada dövlət öz hakimiyyət səlahiyyətlərini müstəqil təşkilatlara verməklə bunları müəyyən məqsədlərə nail olunması nəminə məhdudlaşdırır. Bu zaman müvafiq səlahiyyətlərin verilməsinin aşağıdakı iki üsulundan istifadə etmək olar:

1) publik hüquqi qurum belə bir təşkilatın yeganə təsisçisi ola bilər və onun təsis edilməsi haqqında aktda həmin təşkilatı publik-hökmrən səlahiyyətlərlə təmin edə bilər;

2) o, publik-hüquqi səlahiyyətləri xüsusi hüququn subyektləri tərəfindən yaradılan birliyə də verə bilər.

Birinci halda söhbət publik təsisatlardan getdiyi halda, ikinci halda publik korporasiyalardan gedir.

Publik hüquqi şəxslərin bir növü kimi publik-hüquqi təsisatları birləşdirən odur ki, birincisi, onlar dövlət tərəfindən yaradılsalar da, icra hakimiyyətinin, xüsusən də qanunvericilik və ya məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının sisteminə daxil deyildir. Nəticə etibarilə vahid xəzinə (pul vəsaitlərinin hərəkəti) prinsipi onlara şamil edilmir, yəni onlar bu kimi təşkilatları yaradan publik hüquqi qurumdan əmlak baxımından ayrırırlar.

Məsələn, baxmayaraq ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin II hissəsinə müvafiq olaraq Mərkəzi Bank dövlətin müstəsna mülkiyyətindədir, Mərkəzi Bank balansında olan əmlaka Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqları həyata keçirir [7]. Bu zaman Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı ölkədə hesablaşmaların həyata keçirilməsi və bank əməliyyatlarının aparılması qaydalarını müəyyən etmək; kredit təşkilatlarının dövlət qeydiyyatı, onlara bank əməliyyatlarının aparılması üçün lisenziyaların verilməsi, lisenziyaların dayandırılması və geri çağırılması; bank nəzarəti; qanunlara uyğun olaraq kredit təşkilatları tərəfindən qiymətli kağızların emissiyasının (buraxılışlarının) qeydiyyatı; valyuta tənzimlənməsinin və nəzarətinin təşkili və realizəsi və s. kimi publik-hökmlərən səlahiyyətləri həyata keçirir.

Analoji hüquq subyektliliyinə Dövlət Sosial Müdafiə Fondu malikdir. Həmin Fondun Nizamnaməsinin 1.1-ci bəndinə görə Fond məcburi dövlət sosial sığortası və könüllü sosial sığorta, dövlət icbari şəxsi sığorta, əhalinin əmək pensiyaları, sosial müavinətlər, ünvanlı dövlət sosial yardımı ilə, təqaüd və kompensasiyalarla, habelə qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər ödənişlərin təmin edilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərən publik hüquqi şəxsdir [2]. Fond Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində olaraq müstəqil balansla, əmlaka, xəzinə və bank hesablarına malikdir. Fond ümumdövlət və ictimai əhəmiyyət daşıyan fəaliyyətlə məşğul olur. Bu istiqamətdə öz məqsədlərinə tam nail olmaq üçün Fonda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq səlahiyyəti verilmişdir.

Yeri gəlmişkən Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Mərkəzi Bank kimi, öz fəaliyyəti istiqamətində ciddi səlahiyyətlərə malikdir: əhalinin əmək pensiyaları, sosial müavinətlər, ünvanlı dövlət sosial yardım ilə, təqaüd və kompensasiyalarla, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin aktları ilə nəzərdə tutulmuş digər ödənişlərlə təmin edilməsi üçün tədbirlər görmək; məcburi dövlət sosial sığorta iştirakçılarının uçota alınmasını, sığortaolunanların və sığortaedənlərin işsizlikdən sığorta üzrə qeydiyyata alınmasını və qeydiyyatdan çıxarılmasını, dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçotun aparılmasını və ona nəzarəti təmin etmək; sığortaolunanların və sığortalıların dövlət icbari şəxsi sığorta üzrə uçota

alınmasını və uçotunun aparılmasını, sığortaolunanlara sığorta ödənişlərinin ödənilməsini təmin etmək və s. səlahiyyətlərə malikdir [2].

Beləliklə, publik hüquqi şəxslərin birinci növünü dövlət tərəfindən yaradılmış təsisatlar təşkil edir. Bu təsisatların hüquqi subyektiyi hər bir halda dövlətin özünün subyektiyindən törəmədir. Onların malik olduğu əmlak müstəqilliyi faktiki deyil, daha çox formaldır. Təsadüfi deyildir ki, adı çəkilən qanunvericilik aktlarının hamısı praktiki olaraq sözügedən qurumların fəaliyyətinə hökumətin müdaxiləsini məhdudlaşdırır və onların hökumətə hər hansı bir formada maliyyə vəsaitlərinin ayırmasını birbaşa olaraq qadağan edir.

Ümumən götürüldükdə dövlət müəyyən hallarda bu və ya digər peşəkar fəaliyyətin həyata keçirilməsinin şərtlərindən biri kimi məcburi üzvlük prinsipinə əsaslanaraq publik-hökmran səlahiyyətlərin həyata keçirilməsini müxtəlif qeyri-dövlət birliklərinə həvalə edə bilər. Bu zaman dövlət olduqca müxtəlif vəzifələri həll etmiş olur. Belə ki, məsələn, belə strukturların vasitəsilə dövlət onların özündən, yəni dövlətdən qeyri-asılılığı prinsipini ardıcıl olaraq təşkil edir və onların iştirakşılmasına daha çox müstəqillik verir. Bu, xüsusilə müəyyən fəaliyyət növlərinin lisenziyalaşdırma tələblərindən kənarlaşdırılması və eyni zamanda məcburi üzvlük prinsipi əsasında qurulmuş peşəkar korporasiyaların yaradılması zamanı özünü göstərir. Belə təşkilatlar mahiyyət etibarilə sahibkarlıq və digər peşəkar fəaliyyətin müəyyən tələblər uyğunluğu üzərində publik nəzarətin digər bir formasını ehtiva edir.

“Dövlət publik hüquqi şəxsləri yaratmaqla təşkilatların özünü maliyyələşdirməsi üçün şərait yaradır və bununla da rəqabət mühiti formalaşır, təşkilatın özü isə vəsaitlər və gəlirlər əldə etməkdə maraqlı olduğunu nümayiş etdirir, eyni zamanda dövlət büdcəsi bu yükəndən azad olur” [11, s. 71].

Bu zaman publik funksiyaları (bütövlükdə cəmiyyətin maraqları naminə fəaliyyətin həyata keçirilməsi) və hakimiyyət səlahiyyətlərini (normativ və təşkilati-sərəncamverici xarakterli qərarların qəbulu) fərqləndirmək lazımdır. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində belə fərqləndirmə heç də həmişə aparılmır. Nəticə etibarilə bu, müzakirə olunan problemin dərk olunmasına vahid yanaşmaların olmadığını göstərir ki, bu da qanunvericilikdə öz əksini tapır. Belə ki, bütün dövlət korporasiyalarının fəaliyyəti publik xarakter daşıyır, çünki onlar bütövlükdə cəmiyyətin maraqları naminə həyata keçirilir ki, bütün bunlar həmin qurumların fəaliyyətinin və əmlakdan istifadə etmələrinin ciddi şəkildə hədəflənmiş xarakteri ilə şərtləndirilir. Lakin dövlət korporasiyalarının bəziləri özlərinin fəaliyyətinin məqsədlərinə nail olmaq üçün hakimiyyət xarakterli səlahiyyətlərlə də təmin olunur. Məsələn, hüquqi şəxslərin səlahiyyətləri yalnız onların fəaliyyətlərinin xarakteri və yerinə yetirdikləri publik funksiyaların həcmi baxımından deyil, həm də hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olma nöqtəyi-nəzərindən də əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər.

Hüquqi şəxslər onlarda publik elementin mövcudluğu baxımından aşağıdakı kimi təsnifləndirilə bilər:

- xüsusi hüququn hüquqi şəxsləri (özəl hüquqi şəxslər öz maraqlarından çıxış edərək fəaliyyət göstərirlər);

- qarışıq hüquqi şəxslər (məüyyən publik xarakterli məqsədlər üçün fəaliyyət göstərirlər və bu baxımdan ayrı-ayrı hakimiyyət səlahiyyətləri ilə təmin edilə bilər);

- dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarını həyata keçirən hüquqi şəxslər.

Beləliklə, publik hüquqi şəxs anlayışı hazırkı dövrdə sırf doktrinal xarakter daşıyır və üç mənada - aşağıdakıların ifadə edilməsi üçün istifadə oluna bilər:

1) publik funksiyaları yerinə yetirən bütün hüquqi şəxslər;

2) hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan hüquqi şəxslər;

3) hüquqi şəxs statusu verilmiş dövlət qurumları.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iri və orta şirkətlər əksər hallarda tamamilə müstəqil deyil, digər şirkətlərlə məüyyən qarşılıqlı əlaqələr formasında fəaliyyət göstərirlər: ya kiminsə nəzarəti altında olurlar, ya da əksinə, kimi isə nəzarətdə saxlamaqla idarə edirlər, yaxud da bir-birinin kapitallarında qarşılıqlı olaraq iştirak edirlər.

III. Nəticə

Beləliklə, yuxarıda ifadə olunanlar aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir.

1. Publik hüquqi şəxslər dedikdə, mülki hüquq subyektiyi ilə yanaşı, onları adi hüquqi şəxslərdən (və ya özəl hüquqi şəxslərdən) fərqləndirən publik hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan təşkilatlar başa düşülür.

2. Publik hüquqi şəxslər, publik hüquqi qurumlardan başqa, publik hüquqi təsisatlar və publik hüquqi korporasiyalar formasında mövcud ola bilər.

Publik hüquqi şəxslər aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə edilirlər: qanunvericiliklə məüyyən edilmiş məlum hüdudlar çərçivəsində həmin subyektin fəaliyyəti haqqında məlumatların açıqlığı və əlçatanlığı; müvafiq subyektin nümayəndəli hakimiyyət orqanları qarşısında hesabatlılığı və nəzarət altında olması; həmin subyektin fəaliyyətinin cəmiyyətin məqsədlərinə nail olunması üçün həmin subyektin üzərinə yerinə yetirməsi zəruri olan vəzifələrin qoyulması və s.

Publik hüquqi qurumların əmlak dövriyyəsində iştirakını xarakterizə edərək aşağıdakı halları məüyyənləşdirmək lazımdır:

1) publik hüquqi qurumların əmlak dövriyyəsində bilavasitə iştirakı;

2) publik hüquqi qurumların hüquqi şəxslərin vasitəsilə, yəni onların təsisatçısı qismində (səhmdarları, iştirakçıları, üzvləti) əmlak dövriyyəsində vasitəli (dolaylı) iştirakı.

Birinci halda publik hüquqi qurumlar xəzinənin hesabına, yəni büdcə vəsaitləri də daxil olmaqla hüquqi şəxslər arasında bölüşdürülməmiş əmlakdan istifadə etməklə əmlak dövrüyyəsində iştirak edirlər. İkinci halda publik hüquqi qurumlar kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarını yaradırlar və onlarla əmlak məsuliyyətini bölüşdürürlər. Özü də bu zaman onlar ya qanunla birbaşa olaraq nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla (məsələn, bu, təsərrüfat cəmiyyətlərinə, dövlət və bələdiyyə müəssisələrinə aiddir) bu hüquqi şəxslərin öhdəlikləri üzrə ümumiyyətlə məsuliyyət daşıyırlar, ya da əmlak bölgüsü publik hüquqi quruma qarşı tələblərin yalnız əsas borclunun (təsisatın) onların pul vəsaiti hesabına icra edə bilməsi mümkün olmadığı halda irəli sürülməsi faktında özünü büruzə verdikdə subsidiar məsuliyyət daşıyırlar (məsələn, muxtariyyətə malik olmayan dövlət təsisatlarına münasibətdə).

Beləliklə, publik hüquqi şəxs anlayışı indiki dövrdə müstəsna olaraq qanunvericiliyin əsasında yaradılmış və publik funksiyaların verildiyi hüquqi şəxslərə şamil olunur. Məhz burada həmin terminin istifadəsindəki əsas tələb özünü ifadə edir.

Artıq mövcud olan anlayışlara paralel anlayışlar sisteminin yaradılması (məsələn, publik hüquqi qurumların hüquqi şəxs kimi ifadə edilməsi) mənasızdır. Bu, yalnız çəşqinliqlərə gətirib çıxara bilər. Özü də bu zaman publik funksiyaları yerinə yetirən hüquqi şəxslərin (bir qayda olaraq bunlar dövlət orqanlarıdır) əmlak münasibətlərindəki məsuliyyətini onların tərəfindən publik funksiyaların lazımı qaydada yerinə yetirilməməsinə görə məsuliyyətdən (müvafiq büdcənin zərərin ödənilməsi şəklində daşdığı məsuliyyətdən), eləcə də həmin orqanların vəzifəli şəxslərinin məsuliyyətindən (intizam, inzibati və cinayət məsuliyyəti formasında) fərqləndirmək lazımdır.

“Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yaratdığı publik hüquqi şəxslərin Nümunəvi Nizamnaməsi”nin 1.4-cü bəndinə uyğun olaraq “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müəyyən etdiyi hallarda qurum həmin qurumun Nizamnaməsində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər” [9].

Bütövlükdə nəzərdən keçirilmiş məsələlər əsasında publik hüquqi şəxslərin aşağıdakı səciyyəvi əlamətlərini qeyd etmək zəruridir:

1) publik hüquqi şəxslər dövlət və ya bələdiyyə orqanı olmayan təşkilatdır və dövlətin adından müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən formalaşdırılır, bələdiyyə publik hüquqi şəxsləri isə müvafiq bələdiyyə orqanları tərəfindən yaradılır;

2) publik hüquqi şəxslər ümumdövlət və (və ya) ictimai əhəmiyyət daşıyan fəaliyyətlə məşğul olur;

3) publik hüquqi şəxslər yalnız onların nizamnamələrində nəzərdə tutulmuş fəaliyyətlə məşğul ola bilərlər;

4) dövlətin adından yaradılan publik hüquqi şəxsin nizamnaməsi

müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir, bələdiyyənin adından yaradılan publik hüquqi şəxsin nizamnaməsi isə müvafiq bələdiyyə tərəfindən təsdiq edilir. Digər hüquqi şəxslərin nizamnamələri isə onların rəhbər orqanı tərəfindən təsdiq olunur;

5) publik hüquqi şəxslər müflis ola bilməzlər.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Bürgerliches Gesetzbuch: 18.08.1896 // URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/BGB.pdf> Access: 03.05.2026. [in German]
2. Charter of the State Social Protection Fund, approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan, dated June 30, 2020 // Collection of Legislations of the Republic of Azerbaijan, 2020, No. 6, Article 718. [in Azeri].
3. Civil Code of the Republic of Azerbaijan // Collection of Legislation of the Republic of Azerbaijan, 2000, No. 4, Book I, Article 250. [in Azeri].
4. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan “On additional measures related to the issuance of permits for the operation of some non-residential construction facilities”, dated June 14, 2023 // Collection of Legislation of the Republic of Azerbaijan, 2024, No. 12, Book II, Article 1382. [in Azeri].
5. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland: 23.05.1949 // URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html> Access: 03.05.2026. [in German]
6. Law of the Republic of Azerbaijan “On Public Legal Entities”, dated December 29, 2015 // Collection of Legislation of the Republic of Azerbaijan, 2016, No. 2 (Book I), Article 203. [in Azeri].
7. Law of the Republic of Azerbaijan “On the Central Bank of the Republic of Azerbaijan”, dated December 4, 2004 // Collection of Legislation of the Republic of Azerbaijan, 2004, No. 12, Article 984. [in Azeri].
8. Mikhailenko O.V. Public Legal Entities in Private Law and Private Legal Entities in Public Law // Journal of Russian Law, 2011, No. 3, p. 109-117. [in Russian].
9. Model Charter of public legal entities established by the President of the Republic of Azerbaijan, approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated July 6, 2018 // Collection of Legislation of the Republic of Azerbaijan, 2018, No. 7 (Book I), Article 1459. [in Azeri].
10. Seyidahmadli S. Practical aspects of legislation on public legal entities // Tax Journal of Azerbaijan, 2018, No. 1, p. 67-76. [in Azeri].
11. Shamistanli A.R. Civil and Public Legal Entities in the Legal System of Azerbaijan // Nashe Pravo, 2021, No. 1, p. 66-71. [in Russian].

12. Talapina E.V. Administrative Law of France Today. Moscow: Norma, 2001, p. 136-151. [in Russian].
13. The Civil Code of Georgia: 26.06.1997. // URL: http://jafbase.fr/docEstEurope/Georgie/code_civil.pdf Access: 03.05.2026.
14. The Constitution of Greece. 07.06.1975 / Ed. Mavrias K., Spiliotopoulos E. Hellenic Parliament, 2022, 153 pages.
15. Verwaltungsverfahrensgesetz: 25.05.1976. // URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/vwvfg/> Access: 03.05.2026. [in German]

LEGAL PERSONALITY OF PUBLIC LEGAL ENTITIES

AYKHAN ISMAYILOV*

Abstract

The author of the article notes that, due to the novelty of the concept of a public legal entity, there is a lack of complete information on its legal status in the legal literature. In this regard, along with the provisions of national legislation, the legislative experience of France, Germany, and other countries regarding its legal personality is considered. It is noted that the concept of a public legal entity currently applies exclusively to legal entities created based on legislation and performing public functions. Currently, the institution of a public legal entity performs functions of great importance to the state and society. Therefore, unlike an ordinary legal entity, it enjoys certain guarantees (it can't be declared bankrupt; it can provide both free and paid services; if necessary, it can be financed from the budget; the employees of a public legal entity may be civil servants; the restrictions applicable to ordinary private legal entities don't apply to public legal entities).

Keywords: legal entity, legal personality, concept, notion, private law, public law, institution, legislation, state, body, authority, company, institution, features, function.

* Doctorant of the Department of theory and history of state and law of Baku State University / ayxan.ismayilov.0101@mail.ru

ПРАВОСУБЪЕКТНОСТЬ ПУБЛИЧНЫХ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ

АЙХАН ИСМАИЛОВ*

Резюме

В статье прежде всего отмечается, что из-за новизны концепции публичного юридического лица в юридической литературе отсутствует полная информация о его правовом статусе. В этой связи, наряду с положениями национального законодательства, рассматривается опыт законодательства Франции, Германии и других стран относительно его правосубъектности. Отмечается, что в настоящее время концепция публичного юридического лица применяется исключительно к юридическим лицам, созданным на основе законодательства и выполняющим публичные функции. В настоящее время институт публичного юридического лица выполняет функции, имеющие большое значение для государства и общества. Именно поэтому, в отличие от обычного юридического лица, он обладает определенными гарантиями (не может быть признан банкротом; может предоставлять как бесплатные, так и платные услуги; при необходимости может финансироваться из бюджета; сотрудники публичного юридического лица могут быть государственными служащими; ограничения, применяемые к обычным частным юридическим лицам, не применяются к публичным юридическим лицам).

Ключевые слова: юридическое лицо, правосубъектность, концепция, понятие, частное право, публичное право, институт, законодательство, государство, орган, власть, компания, институт, признаки, функция.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.12.2025

Çapa qəbul: 05.06.2026

* Докторант кафедры теории и истории государства и права Бакинского Государственного Университета / ayxan.ismayilov.0101@mail.ru

ƏMƏK HÜQUQU

DÖVLƏT QULLUĞU SİSTEMİNDƏ ƏMƏK MÜQAVİLƏSİNİN TƏTBİQİNİN KONSTITUSİON ƏSASLARI

ORUC MƏMMƏDOV^{1*}

Annotasiya

Məqalə dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin tətbiqinin konstitusion əsaslarına həsr edilir. Əmək müqaviləsi dövlət qulluğunun əmək hüquqi təbiətini xarakterizə edir. Əmək müqaviləsinin tərəflərindən biri dövlət orqanının rəhbəri, digəri isə dövlət qulluqçusudur. Dövlət qulluqçuları əmək müqaviləsi bağlamaqla konstitusion əmək hüququnu və dövlət qulluğu fəaliyyətini həyata keçirir. Dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin tətbiqi mütləq xarakter daşıyır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının vətəndaşların əmək müqaviləsi hüququnu tənzim edən hər bir müddəası dövlət qulluqçularına mübahisəsiz şamil edilir. Konstitusiyanın 35-ci maddəsi (“Əmək hüququ”) dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin tətbiqinə imperativ təsir göstərir və onun əsas prinsiplərini müəyyən edir. Konstitusiyanın 37-ci maddəsində (“İstirahət hüququ”) dövlət qulluqçularının iş günü, istirahət günü, bayram günü və ödənişli məzuniyyət hüquqlarının həyata keçirilməsinə əmək müqaviləsi vasitəsilə təminat verilir. Konstitusiyanın 55-ci maddəsi (“Dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ”) vətəndaşların dövlət qulluğu hüququnu ehtiva edir. Dövlət qulluğu hüququ isə əmək müqaviləsi əsasında həyata keçirilir. Dövlət qulluqçularının konstitusion əmək müqaviləsi hüququ digər hüquqların həyata keçirilməsi üçün əsas təminədi, mühafizəedici və həlledici statusa malikdir.

Açar sözlər: konstitusiya hüququ, əmək hüququ, dövlət qulluğu, dövlət qulluqçusu, əmək müqaviləsi.

I. Giriş

Müasir Azərbaycanda uğurla həyata keçirilən islahatlar fonunda dövlət qulluğu sisteminin təkmilləşdirilməsi əsas hədəflərdən biri kimi müşahidə edilməkdədir. Milli dövlət qulluğu sisteminin əsası Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş və müasir dövrdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam və inkişaf etdirilir. Azərbaycanda dövlət qulluğu hüquq institutunun formalaşması və inkişafı milli xüsusiyyətlərə və sınaqdan keçmiş təcrübəyə əsaslanır. Uğurla həyata keçirilən dövlət siyasətinin nəticəsində Azərbaycan inkişafın konstitusion islahat modeli ilə beynəlxalq səviyyədə

^{*} Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) biznesin idarə edilməsi kafedrasının dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru / email: oruc_mammadov@mail.ru

özünəməxsus status qazanmışdır. Azərbaycan Respublikasının müasir dövlət siyasəti beynəlxalq təcrübəyə, milli xüsusiyyətlərə və konstitusion normalara əsaslanır. Konstitusiyanın hər bir müddəasında dövlətin məqsəd və funksiyaları təsbit edilir və dövlət qulluğunda bərqərar olunur. Bu o deməkdir ki, dövlətin məqsəd və funksiyalarının həyata keçirilməsində dövlət qulluğu böyük çəkiyə və xüsusi statusa malikdir. Bütün bu qeyd edilənlər dövlət qulluqçularının peşəkar əmək fəaliyyətində özünü təcəssüm etdirir. Məzmun və mahiyyət etibarı ilə dövlət qulluğu əmək hüquqi xarakterlidir. Fikrimizcə, bu aspekt dövlət qulluğu sistemində əmək hüququnun bütün institutlarının, o cümlədən əmək müqaviləsinin mövcudluğunu və tətbiqini xarakterizə edən əsas arqumentlərindən biridir. Vətəndaş dövlət qulluğunu seçməklə konstitusion əmək hüququnu və dövlət qulluğu fəaliyyətini əmək müqaviləsi bağlamaqla həyata keçirir.

Vətəndaşların konstitusion əmək hüququnun təmin edilməsi kontekstində dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin tətbiqi elmi-nəzəri və təcrübi cəhətdən böyük maraq kəsb edir. Bu amil özlüyündə dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin tətbiqinin konstitusion normalar əsasında nəzəri və hüquqi aspektlərinin elmi təhlilini şərtləndirir. Eyni zamanda aparılmış təhlillər göstərir ki, seçilmiş mövzuya dair xüsusi elmi tədqiqat işləri həsr edilməmişdir. Belə ki, əmək müqaviləsinə dair məsələ dövlət qulluğu hüquq institutu çərçivəsində məhdud səviyyədə şərh edilmişdir. Lakin dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin tətbiqinin konstitusion əsaslarına dair xüsusi elmi təhlillər aparılmamışdır. Belə ki, dövlət qulluğunun konstitusion-hüquqi tənzimlənməsinə dair məsələ ümumi aspektdə şərh olunmuşdur. Lakin dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin konstitusion əsaslarına dair problem məxsusi olaraq təhlil edilməmişdir. Azərbaycan hüquq elmində isə bu məsələyə ümumiyyətlə toxunulmamış və xüsusi tədqiqat aparılmamışdır. Bu aspekt konstitusiya, dövlət qulluğu və əmək hüququ elmləri üçün seçilmiş mövzunun aktuallığını özündə ehtiva edir, onun konstitusion-hüquqi təhlilinin zəruri olduğunu göstərir, əldə edilmiş nəticələrin elmi yeniliyini və təcrübi əhəmiyyətini şərtləndirir.

Araşdırma zamanı konstitusiya, əmək və dövlət qulluğu üzrə hüquqi normalara, o cümlədən əmək müqaviləsinə həsr edilmiş möhtəbər mənbələrə istinad olunmuşdur.

Təhlilin məqsədi dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin tətbiqini şərtləndirən konstitusion müddəaların tədqiq və şərh edilməsindən ibarətdir. Göstərilən məqsədə çatmaq üçün tədqiqat zamanı qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur: dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin tətbiqini şərtləndirən elmi konsepsiyaları təhlil etmək; əsas konstitusion müddəaları müəyyən və şərh etmək; dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin tətbiqinin konstitusion xüsusiyyətlərini göstərmək, elmi mülahizələr ifadə etmək və qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər vermək.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını ümumi elmi metodlar, nəzəri və hüquqi mənbələrin təhlili, analiz, sintez, xüsusi elmi metodlar və s. təşkil edir.

II. Əsas hissə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2025-ci il noyabrın 3-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş yığıncaqdakı çıxışında müasir elmin dəyərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmişdir: *“Artıq hər kəs görür və bilir ki, hər bir ölkənin inkişafını təbii resurslar yox, məhz cəmiyyətin intellektual potensialı, texnoloji inkişaf, elmin inkişafı müəyyən edir. ... Hər kəs yaxşı bilir ki, təbii sərvətlər tükənən sərvətlərdir, gec-tez tükənəcək. Tükənməz sərvət isə intellektual potensialdır, amma o halda ki, buna sərmayə qoyularsa. O sərmayəni dövlət qoymalıdır. Ölkənin elm ictimaiyyəti, alimlər bu istiqamətdə öz səylərini göstərməlidirlər”* [1, s. 315]. Ölkə başçısı bu müddəalarla Azərbaycan elmi ictimaiyyətinin qarşısında yeni vəzifələr qoymuşdur. Fikrimizcə, bu vəzifələrdən biri də dövlət qulluğu hüquq institutunun müxtəlif problemlərinin kompleks olaraq tədqiqindən ibarətdir. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda bu istiqamətdə aparılan elmi tədqiqat işlərinin sayı çox azdır.

Azərbaycan Respublikasının müasir dövlət siyasətində dövlət qulluğunun inkişafına diqqət özünəməxsus cəhətləri ilə fərqlənir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 23 noyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş *“Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun inkişafına dair 2019-2025-ci illər üçün Strategiya”* [47] mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu Strategiya kompleks olaraq dövlət qulluğu sisteminin, dövlət qulluğu hüquq institutunun, o cümlədən dövlət qulluqçularının əmək hüquq münasibətlərinin strateji hədəflərini, əsas prinsiplərini və inkişaf istiqamətlərini özündə ehtiva etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, *“... dövlət qulluqçularının rotasiyası, onların peşəkarlığının və fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, dövlət qulluğunda səriştə (kompetensiya) və mütərəqqi motivasiya (həvəsləndirmə) modellərinin tətbiqi, ...”* [47] sahəsində mühüm islahatların aparılması Strategiyanın əsas məqsədi kimi ifadə edilmişdir. Eyni zamanda Strategiyada *“Dövlət qulluğunun inkişaf istiqamətləri”*ndən biri kimi *“Dövlət qulluğunda mütərəqqi motivasiya (həvəsləndirmə) sisteminin yaradılması”* nəzərdə tutulmuşdur. Strategiyada nəzərdə tutulmuş bu tip məsələlərin həyata keçirilməsi dövlət qulluğunda əmək münasibətlərini bilavasitə özündə xarakterizə edir. Bu baxımdan *“Dövlət qulluğu haqqında”* Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının 2026-cı il 27 fevral tarixli Qanunu [7] və *“Dövlət qulluğunun inzibati və yardımçı vəzifələri üzrə aylıq vəzifə maaşının minimum məbləğləri, əməyin ödəniş səviyyələri üzrə vəzifələr, səviyyə və pillələr üzrə artım faizləri və aylıq vəzifə maaşlarının məbləğlərinin müəyyən edilməsi haqqında”* Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2026-cı il 19 mart tarixli Fərmanı [38] böyük tarixi, maddi, mənəvi, sosial, iqtisadi və hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimizcə, bu Strategiyanın davamı olaraq, Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun inkişafına dair yeni Strategiyanın qəbul edilməsi faydalı olardı. Hesab edirik ki, Strategiyanın əsas məqsədlərindən biri müasir çağırışlara cavab verən süni intellekt əsaslı dövlət qulluğu modelinin yaradılması olmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş *“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”*in əsası kimi qeyd edilir ki, *“... yeni çağırışlara cavab verən müasir dövlət qulluğu sistemi və etikası formalaşmalıdır”* [2]. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 22 iyul tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş *“Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”*nın Tədbirlər Planında *“Dövlət qulluğunda və iqtisadi idarəetmədə effektivliyin artırılması”* (3.1.9) [18] kimi məsələlərin də həyata keçirilməsi nəzərdə tutulubdur.

Müasir dövlət qulluğu sistemində həyata keçirilən kompleks islahatlar konstitusion müddəalara əsaslanır. Bu islahatlar dövlət qulluğunun normativ bazasının təkmilləşdirilməsini, həmçinin bu istiqamətdə elmi təhlillərin aparılmasını şərtləndirir. Elmi-nəzəri və normativ hüquqi müddəalar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, dövlət qulluğu kompleks hüquq institutu olaraq müxtəlif elmi istiqamətlərin, o cümlədən əmək hüquq elminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Əmək hüququnun baza institutunu və əmək münasibətlərinin nüvəsini əmək müqaviləsi təşkil edir. Dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin əsas tərəflərindən biri dövlət orqanlarının rəhbərləri, digəri isə dövlət qulluqçularıdır. Beynəlxalq və milli hüquq normalarına müvafiq olaraq həm dövlət orqanlarının rəhbərləri, həm də dövlət qulluqçuları, dar çərçivədə ifadə etsək, dövlət qulluğu sistemində fəaliyyət göstərən hər bir şəxs işçi statusuna malikdir.

Dövlət qulluğu sistemində əmək hüququ sahəvi xüsusiyyətləri və səciyyəvi cəhətləri ilə fərqlənir. Təcrübə göstərir ki, dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsi mühüm yer tutur və əmək münasibətlərinin nüvəsini təşkil edir. Bu isə o deməkdir ki, bir tərəfdən dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin tətbiq edilməsi mütləq xarakter daşıyır, digər tərəfdən isə dövlət qulluğu münasibətləri əmək müqaviləsi bağlamaqla yaranır və həyata keçirilir.

Vətəndaşların dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsi hüququnun bərqərar edilməsinin əsas prinsipləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilmişdir. Əmək hüququ doktrinasında ifadə edilən əsas fərziyyələrdən biri ondan ibarətdir ki, dövlət qurumunda işləyən hər kəs işəgötürəninə qarşı konstitusiya hüquqlarından istifadə edə bilər [19; 25; 27; 37; 48 və s.].

Milli əmək hüquq elmində əmək müqaviləsi institutu konseptual baxımdan geniş tədqiq və təhlil edilibdir. Belə ki, əmək müqaviləsinin konstitusion aspektləri, beynəlxalq və milli qanunvericilik bazası və xarici ölkələrin təcrübəsi müqayisəli şəkildə təhlil etmiş və dəyərli konsepsiyaların ərsəyə gəlməsinə nail olunmuşdur [19, s. 318-414; 20, s. 9-32; 23, s. 174-175; 21; 44; və s.]. Bununla yanaşı milli əmək hüquq ədəbiyyatında M.B.Rəsulov [43] Azərbaycanın əmək hüququnda fərdi əmək müqaviləsinin tarixi və nəzəri aspektlərini, Z.N.Dadaşov [14] müasir dövrdə əmək haqqında müqavilələrin nəzəri və təcrübi problemlərini, Ü.A.Əkbərli [4] isə əmək müqaviləsinin tərkib elementlərini geniş şəkildə tədqiq etmişlər.

Əmək müqaviləsi xarici müəlliflərdən A.M.Kurennoyun [27, s. 219-232], Q.S.Skaçkovanın [48, s. 145-173], S.V.Şuralyevanın [49], D.V.Lobok və b.-nın [17], A.Y.Petrovun [40] və digərlərinin əsərlərində təhlil edilmişdir.

Dövlət qulluqçuları ilə bağlanan əmək müqaviləsinə K.V.Nuştaykina və Y.A.Tokaryevanın [36, s. 40-45], Y.Y.Kolometsin [26], O.L.Kazantsyevanın və O.V.Mejeninin [24, s. 56-61], G.Casale və J.Tenkorangın [11] və başqalarının elmi işləri həsr edilmişdir. Dövlət qulluğuna və onun hüquqi aspektlərinə dair əsərlərdə dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinə bu və ya digər məzmununda toxunulmuşdur. Lakin milli və xarici mənbələrdə dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin konstitusion tərkib elementləri ilə bağlı məsələyə xüsusi diqqət yetirilməmişdir.

A.M.Qasimov haqlı olaraq vətəndaşların konstitusion əmək hüququnun həyata keçirilməsinin əsas sırasına *“əmək müqaviləsinin bağlanması; ... dövlət qulluğuna girmək;...”* [19, s. 325-326] kimi formaları da aid etmişdir. A.R.Əliyevin və A.M.Qasimovun məsul redaktorluğu ilə yazılmış *“Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin kommentariyası”*nda deyilir: *“Hazırda vətəndaşların Konstitusiyada təsbit edilmiş əmək hüququnun həyata keçirilməsinin əsas və aparıcı forması əmək müqaviləsidir”* [12, s. 195]. A.M.Kurennoy əmək hüququnun sosial mahiyyətini şərh edərək yazır: *“Sosial həyatın bu sahəsində hüquqi tənzimləmənin xüsusi əhəmiyyəti həm də işləyən əhəlinin çox hissəsinin əmək qanunvericiliyinin əhatə dairəsinə düşməsindədir. Buna görə də, əmək hüququ ilə bağlı əsas məsələlər (əmək haqqı, iş vaxtı və s.) cəmiyyətin və dövlətin inkişafına güclü təsir göstərən ən vacib sosial amillərdir”* [27, s. 220]. O.L.Kazantsyeva və O.V.Mejenina yazır: *“Əmək hüququ konsepsiyasının nümayəndələri dövlət qulluqçusu ilə bağlanan xidməti kontraktı ümumiyyətlə əmək müqaviləsinin bir növü kimi nəzərdən keçirirlər və buna uyğun olaraq hesab edirlər ki, dövlət qulluğunda faktiki əmək münasibətlərinin yaranmasının əsasını xidməti kontrakt təşkil edir”* [24, s. 59]. A.A.Berezko Belarusiya Respublikasının təcrübəsində dövlət qulluğunun konstitusiya-hüquqi tənzimlənməsinə dair məsələni geniş təhlil edir və göstərir ki, konstitusiya dövlət qulluqçularının əmək hüquqlarını da təsbit edir. Dövlət qulluğunda əmək müqaviləsi 1 ildən 5 ilə qədər müddətə bağlanan kontraktdır. Dövlət qulluğu haqqında Qanun kontrakt bağlanmayan qulluqçuların kateqoriyalarını nəzərdə tutur [9, s. 65-72].

Elmi-nəzəri müddəalar və normativ material göstərir ki, dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin tətbiqi zəruridir. Vətəndaş dövlət qulluğunu sərbəst seçir və öz əmək fəaliyyətini konstitusion əmək müqaviləsi bağlamaq hüququndan istifadə etməklə realizə edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının vətəndaşların əmək müqaviləsi hüququnu tənzim edən hər bir müddəası dövlət qulluqçularına mübahisəsiz şamil edilir. Dövlət qulluqçuları xüsusi statuslu işçi kateqoriyası kimi bir sıra əlamətlərə malikdirlər. Bununla yanaşı statusundan asılı olmayaraq bütün işçilər üçün nəzərdə tutulmuş ümumi əlamətlər, hüquqlar və vəzifələr onlara da şamil edilir.

Dövlət qulluqçuları hüquqi vəziyyətinə görə ümumi işçi kateqoriyasından bəzi cəhətləri ilə fərqlənir. Bu fərqlərdən biri ondan ibarətdir ki, dövlət qulluqçılarının bəzi hüquqları və azadlıqları ya Konstitusiyaya ilə birbaşa, ya da Konstitusiyaya əsaslanaraq sahəvi qanunlarla müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırılır və ya ümumiyyətlə fəaliyyəti dövründə, o cümlədən dövlət qulluğuna xitam verildikdən sonra dövlət sirrini və qanunla mühafizə edilən digər sirri yaymaq qadağan edilir. Bu məhdudiyyətlər və qadağalar həm birbaşa qanunvericiliklə, həm də dövlət qulluqçuları ilə bağlanan əmək müqaviləsi ilə konkretləşdirilir. G.Casale və J.Tenkorang dövlət qulluğu sahəsində əmək münasibətlərini müqayisəli təhlil edərək yazırlar ki, *“Dövlət qulluqçılarının kollektiv danışıqlar aparmaq hüququ bir çox ölkələrin Konstitusiyasında və milli qanunvericiliyində öz əksini tapmışdır. Əmək münasibətlərini tənzimləyən hüquqi baza ölkədən ölkəyə fərqli olsa da, dövlət qulluğunda danışıqlar aparmaq prinsipləri müxtəlif coğrafi bölgələrdə çox oxşardır. Ümumiyyətlə, dövlət qulluğunda əmək münasibətləri ayrı-ayrı qanunlarla tənzimlənir”* [11, s. 2]. S.Sunarta və b.-in fikrincə, *“Əmək haqqı, prosedurlar və fəaliyyətin qiymətləndirilməsi standartları daxil olmaqla, kompensasiya sistemi rəsmi müqavilələrlə müəyyən edilir. Karyera inkişafı, rütbələr, vəzifələr və əmək haqqı sistemi aydın iyerarxik strukturdan istifadə edir və təşkilatın bütün elementlərinə tətbiq olunur”* [50, s. 14].

Dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin tətbiqini xarakterizə edən prinsip-normalar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci maddəsində (*“Əmək hüququ”*) beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq təsbit edilibdir. Bu müddəalar dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin tətbiqini bilavasitə şərtləndirir və bütün növ dövlət qulluqçalarına şamil edilir. Həmin maddədə deyilir ki: *“... Hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır. Heç kəs zorla işlədilə bilməz. Əmək müqavilələri sərbəst bağlanılır. Heç kəs əmək müqaviləsi bağlamağa məcbur edilə bilməz. ... Hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan öz işinə görə dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan haqq almaq hüququ vardır. ... ”* [51]. Konstitusiyanın bu müddəalarının hər birini iki aspekt üzrə ifadə etmək olar: bu normalar bir tərəfdən dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin tətbiqinə imperativ təsir göstərir, digər tərəfdən isə onun əsas prinsiplərini müəyyən edir. Konstitusion normalara əsasən vətəndaş dövlət qulluğunu fəaliyyət sahəsi kimi sərbəst şəkildə seçir və onunla əmək müqaviləsi sərbəst bağlanılır. Dövlət qulluqçuları ilə əmək müqaviləsi könüllülük prinsipi əsasında bağlanır və onlar heç bir halda buna məcbur edilmir.

Dövlət qulluqçılarının təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək hüququ vardır və bu hüquq Konstitusiyaya ilə qorunur. Dövlət qulluqçılarının tutduğu dövlət qulluğu vəzifəsinə müvafiq olaraq dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan haqq almaq hüququ vardır. Dövlət qulluqçalarına münasibətdə minimum əmək haqqı iki aspektdə təzahür edir: birincisi, Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinə (bundan sonra AR ƏM) [28] və

Yaşayış minimumu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa [29] müvafiq olaraq ölkə üzrə müəyyən edilmiş minimum əmək haqqı; ikincisi isə dövlət qulluğu haqqında qanunvericiliyə əsasən müəyyən edilmiş minimum əmək haqqı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2024-cü il 23 dekabr tarixli Sərəncamı ilə ölkə üzrə minimum aylıq əməkhaqqının məbləği 2025-ci il yanvarın 1-dən 400 manat müəyyən edilmişdir [39]. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2026-cı il 19 mart tarixli Fərmanı ilə dövlət orqanlarında qulluq keçən dövlət qulluqçularının aylıq vəzifə maaşının minimum məbləği inzibati vəzifələr üçün 1170 manat, yardımçı vəzifələr üçün 760 manat müəyyən edilmişdir [38]. Göründüyü kimi ölkə üzrə müəyyən edilmiş minimum əmək haqqının məbləği ilə dövlət qulluqçuları üçün müəyyən edilmiş minimum məbləğlər arasında fərq vardır. Bu hal AR Konstitusiyasının 35-ci maddəsinin VI hissəsi və AR ƏM-in 155-ci maddəsinin 6-cı hissəsi ilə uyğunsuzluq kimi diqqəti cəlb edir. Həmin normalar iki aspektdə dəyərləndirilə bilər: 1) bunun əsas səbəbi kimi dövlət qulluğunun xüsusi fəaliyyət sahəsi olduğunu, dövlət qulluqçularının bəzi hüquqlarının məhdudlaşdırılmasını və ya qadağan edilməsini göstərmək olar; 2) dövlət tərəfindən müəyyən edilən minimum əmək haqqının məbləğinə münasibətdə ayrı-seçkilik kimi qiymətləndirilə bilər. Yaranmış vəziyyətə aydınlıq gətirmək məqsədilə AR ƏM-in 155-ci maddəsinə aşağıdakı məzmununda 7-ci hissənin əlavə edilməsini təklif edirik:

“7. Dövlət qulluğu sistemində aylıq vəzifə maaşının minimum məbləğləri bu maddənin 6-cı hissəsinə müvafiq olaraq müəyyən edilən minimum əmək haqqının məbləğindən fərqlənə bilər.”.

Dövlət qulluqçularının əsas konstitusion hüquqlarından biri də istirahət hüququdur. Dövlət qulluqçularının istirahət hüququnun təmin edilməsi onlarla bağlanmış əmək müqaviləsinin əsas şərtlərindən birini təşkil edir. Bu baxımdan istirahət hüququnun təmin edilməsinə dair konstitusion normalar dövlət qulluğu sistemində xüsusi hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 37-ci maddəsində *“İstirahət hüququ”* aşağıdakı kimi təsbit edilibdir: *“Hər kəsin istirahət hüququ vardır. Əmək müqaviləsi ilə işləyənlərə qanunla müəyyən edilmiş, lakin gündə 8 saatdan artıq olmayan iş günü, istirahət və bayram günləri, ildə azı bir dəfə 21 təqvim günündən az olmayan ödənişli məzuniyyət verilməsi təmin edilir”* [51]. Konstitusiyada təsbit edilmiş istirahət hüququ özündə bir neçə əmək hüquq institutunu birləşdirir. Bu normalar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, işçilərin iş günü, istirahət günü, bayram günü və ödənişli məzuniyyət hüquqlarının həyata keçirilməsinə əmək müqaviləsi vasitəsilə konstitusion təminat verilir. Sadalanan hüquqların həyata keçirilməsi üçün əmək müqaviləsinin mövcudluğu isə konstitusion şərt hesab edilir. Bu isə o deməkdir ki, əmək müqaviləsi hüququ digər hüquqların həyata keçirilməsi üçün əsas təminedicisi, mühafizəedici və həlledici statusa malikdir. Heç şübhəsiz ki, bu maddənin hər bir müddəası dövlət qulluğu sistemini istisnasız olaraq bütövlükdə əhatə edir. Dövlət qulluğu keçmənin əsasını əmək müqaviləsi, əmək müqaviləsinin

fonunda isə əmək şəraitinin bütün şərtləri - iş vaxtı, istirahət vaxtı, məzuniyyətlər, dövlət məvacibi və digər əmək hüquqi təsisatlardan ibarətdir.

AR ƏM-də əmək şəraitinə aşağıdakı məzmununda leqal anlayış verilmişdir: *“Əmək şəraiti – işçinin öz əmək funksiyasını səmərəli və faydalı yerinə yetirmək üçün minimum normaları bu Məcəllədə nəzərdə tutulan, habelə əmək müqaviləsində (kollektiv müqavilədə, sazişdə) tərəflərin özləri müəyyən etdiyi əmək, sosial və iqtisadi normaların məcmusu”*dur (3-cü maddə, 11-ci hissə) [28]. AR ƏM-in 43-cü maddəsinin (*“Əmək müqaviləsinin məzmunu”*) 2-ci hissəsi ilə əmək müqaviləsində mütləq göstərilən əsas şərtlər və məlumatlar verilmişdir. Həmin hissənin “ə” bəndi ilə işçinin əmək müqaviləsində mütləq göstərilməli olan əmək şəraitinin əsas şərtlərinə *“iş və istirahət vaxtı, əmək haqqı və ona əlavələr, əmək məzuniyyətinin müddəti, əməyin mühafizəsi, məcburi dövlət sosial sığorta və digər icbari sığorta olunması”* kimi hüquqlarının təmin edilməsi daxil edilmişdir [28]. Bu müddəalar ümumi əmək bazarını əhatə edir, dövlət qulluğu haqqında qanunvericilikdə isə xüsusi müddəalarla daha da möhkəmləndirilir və əmək müqaviləsi ilə təmin edilir.

Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununda *“Dövlət qulluqçuları üçün təminatlar”*ın (maddə 21) dairəsi müəyyən edilmişdir. Həmin Qanunun 21.1.2-ci maddəsində *“lazımi qulluq şəraiti”*nin dövlət qulluqçuları üçün təmin edilməsi nəzərdə tutulubdur. Hesab edirik ki, terminologiya baxımdan bu maddədə ifadə edilən *“lazımi qulluq şəraiti”* sözləri həmin maddənin mahiyyəti və məzmunu ilə, eyni zamanda əmək qanunvericiliyində istifadə edilən termin və anlayışla uyğunsuzluq təşkil edir. Hüquqi terminlərin mahiyyət etibarı ilə düzgün ifadə edilməsini təmin etmək məqsədilə Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 21.1.2-ci maddəsinin aşağıdakı redaksiyada verilməsini təklif edirik: *“21.1.2. əmək şəraiti;”*.

Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunun 30-cu maddəsində *“Dövlət qulluğunun şərtləri”*nə həsr edilmiş normalarda: dövlət qulluqçularının 40 saatlıq iş həftəsi hüququ, onların ayrı-ayrı kateqoriyaları üçün qısaldılmış iş vaxtı hüququ, 5 saatdan çox işlədiyi hər saata görə əlavə haqq almaq hüququ, haqqı ödənilən əsas məzuniyyət hüququ, əlavə məzuniyyət hüququ, ödənişsiz məzuniyyət hüququ, xidməti ezamiyyət zamanı təminat hüququ və s. təsbit edilibdir [30]. Bu hüquqların həyata keçirilməsi üçün əmək müqaviləsi əsas hüquqi təminat vasitəsi hesab edilir.

Vətəndaşların konstitusion əmək hüququnun həyata keçirməsi imkanlarından biri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 55-ci maddəsində (*“Dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ”*) təsbit edilibdir. Həmin maddəyə əsasən: *“Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ vardır. Bu hüququ onlar bilavasitə və ya nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirə bilərlər. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları dövlət orqanlarında qulluq etmək imkanına malikdirlər. Dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları sırasından təyin edirlər. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər dövlət*

qulluğuna qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada qəbul edilə bilərlər” [51]. Bu normalar vətəndaşların konstitusion dövlət qulluğu hüququnu özündə ehtiva edir. Dövlət qulluğu hüququ isə əmək müqaviləsi əsasında həyata keçirilir. Başqa cür ifadə etsək, vətəndaş dövlətin idarə edilməsinə dair siyasi hüququnu özünün konstitusion əmək hüququ çərçivəsində əmək müqaviləsi bağlamaqla realizə etmək hüququna malikdir. Z.A.Əsgərov haqlı olaraq yazır: “Vətəndaş dövlətin idarə olunmasında əsasən dövlət qulluğuna daxil olmaqla iştirak edir” [3, s. 198]. R.İ.Nəcəfquliyev haqlı olaraq yazır ki, “Dövlət qulluğu hüquq vasitəsi ilə ifadə olunur. Dövlət qulluğu sahəsində dövlətlə dövlət qulluqçuları arasında yaranan münasibətləri və dövlət qulluqçılarının hüquqi vəziyyətini nizamlayan normalar dövlət qulluğu institutunu yaradır. Dövlət qulluğu institutuna konstitusiya, əmək, mülki, maliyyə və digər hüquq sahələrinin normaları da daxildir. Dövlət qulluğu məsələlərini nizamlayan inzibati hüquq normaları inzibati hüququn müstəqil institutunu təşkil edir” [35, s. 177].

Dövlət qulluğu haqqında Qanunun 1.1.1-ci maddəsində verilmiş leqal anlayışda deyilir ki, “*dövlət qulluğu – Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və digər normativ hüquqi aktlarına uyğun olaraq dövlətin məqsəd və funksiyalarının həyata keçirilməsi sahəsində dövlət qulluğu vəzifəsində xidmət*”dir [30]. Bu anlayış natamam hesab edilir və dövlət qulluğunun mahiyyətini özündə tam ifadə etmir. Elmi dövriyyədə dövlət qulluğu anlayışına və onun tərkib elementlərinə dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur.

Ə.H.Rzayevin fikrincə, dövlət qulluğu “*dövlət hakimiyyəti orqanlarında qanunvericiliklə təsis edilmiş inzibati vəzifəni tutan, dövlətin məqsəd və funksiyalarını həyata keçirən, əməyi dövlət büdcəsindən ödənilən vətəndaşların peşəkar fəaliyyətidir*” [41, s. 159]. Bu anlayış bir tərəfdən “*dövlət hakimiyyəti orqanlarında*” və “*inzibati vəzifəni tutan*” elementləri ilə dövlət qulluğunu məhdud xarakterizə edir. Digər tərəfdən isə haqlı olaraq dövlət qulluğunu vətəndaşların peşəkar fəaliyyəti kimi mühüm bir elementlə şərtləndirir. Peşəkarlıq elementi dövlət qulluğunun əmək hüquqi təbiətindən bilavasitə irəli gəlir. C.A.Süleymanovun mövqeyinə görə “*Demokratik dövlət hakimiyyəti mexanizmi dövlət qulluqçılarının yüksək etik davranışa malik olması, şəxsin, cəmiyyətin və dövlət maraqları naminə öz vəzifə borcunu səmərəli yerinə yetirməsi, öz fəaliyyətini yüksək peşəkarlıqla yerinə yetirməsini ehtiva edir*” [46, s. 235]. X.M.Hüseynova və b. hesab edirlər ki, “*Dövlət qulluğunun peşəkarlığı qərəzsizlik və peşə müstəqilliyinə əsaslanır. ... dövlət qulluğunun müstəqilliyi heç də tam müstəqil fəaliyyət və fikir azadlığı kimi başa düşülməməlidir. Peşəkarlıq standartları və hüquqi normalar mövcuddur ki, bunlara əməl etmək və onlar əsasında fəaliyyət göstərmək lazımdır*” [34, s. 30]. B.N.Bokayev və b. yazırlar: “*Peşəkar dövlət qulluğu meritokratiya və müxtəlif istedadlardan, bacarıqlı və etik qulluqçulardan və gündəlik proseslərdə effektiv olan liderlərdən səmərəli istifadə etmək bacarığı ilə xarakterizə olunur*” [8, s. 173]. A.A.Akmataliyev və b. hesab edirlər ki, “*Kadr strukturunun formalaşdırılması və dövlət qulluğu üçün kadrların seçilməsi zamanı dövlət qulluğu vəzifələri üçün ixtisas tələbləri əsas rol*

oynayır. İxtisas tələbləri dedikdə, müəyyən bir dövlət qulluğu vəzifəsi üçün müraciət edənlərə təqdim edilən vahid peşəkar və digər meyarlar və xüsusiyyətlər başa düşülür. Onlar şəxsin dövlət qulluğunda müəyyən bir fəaliyyət növü üçün peşəkar hazırlıq dərəcəsini və səviyyəsini müəyyən edir” [5, s. 28].

Dövlət qulluğuna verilmiş elmi və leqal anlayışlarda diqqəti çəkən iki əsas amil vardır: birincisi, dövlət qulluğu xüsusi növ iş sistemi, peşəkar fəaliyyət kimi, ikincisi isə, şəxsi keyfiyyət, yəni xüsusi əmək qabiliyyəti olan işçi korpusu kimi ifadə edilir. Müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliyində dövlət qulluğuna verilmiş anlayışlar bir sıra fərqli elementlərə malik olsalar da, onları birləşdirən orta qəhət məhz dövlət qulluğunun əmək hüquqi aspektləridir.

Beynəlxalq təcrübədə dövlət qulluğunun müxtəlif modelləri mövcuddur. Dövlət qulluğuna dair müxtəlif konsepsiyaların və modellərin yaranmasına normativ baza təsir etmişdir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, adətən dövlət və özəl sektorların sahəvi xüsusiyyətləri və onlar arasında münasibətləri tənzim edən hüquqi baza dövlət qulluğunun müxtəlif modellərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bəzi ölkələrdə dövlət qulluğu əlaqələndirici, müstəqil və yardımçı qurumlarda fəaliyyət göstərən yüksək vəzifəli və orta səviyyəli dövlət qulluqçularından ibarətdir.

Elmi dövriyyədə müxtəlif ölkələrdə mövcud olan dövlət qulluğu sistemləri müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir. Tədqiqatçılar mövcud dövlət qulluğu sistemlərini Qərbi Avropa, Kontinental Avropa, Anglo-Amerika, Anglo-Sakson, Şərqi Avropa, Skandinaviya, Aralıq dənizi, Asiya və ya Afrika modellərinə bölürlər [22, s. 50-64; 10, s. 65-81; 16]. D.Capitant Fransada dövlət qulluğunun karyera sisteminin təkamülünü və daimiliyini geniş təhlil edərək yazır: *“Fransa dövlət qulluğu modeli 1946-cı ildə yaradılmışdır və iyerarxik səviyyəsindən asılı olmayaraq, bütün dövlət qulluqçularının eyni hüquqi və tənzimləyici çərçivəyə tabe olması prinsipinə əsaslanırdı”* [13, s. 159]. Fransa dövlət qulluğunun 21-ci əsrin çağırışlarına cavab verməsi üçün transformasiyası adlı mənbədə qeyd edilir ki, *“Fransada dövlət qulluğuna dövlət qulluğunun üç qolundan hər hansı birində (mərkəzi hökumət, yerli hökumət və dövlət xəstəxana sistemi) daimi və ya müqavilə əsasında vəzifə tutan bütün dövlət qulluqçuları daxildir”* [33, s. 3].

Mənbələrdə dövlət qulluğu anlayışına dair müxtəlif yanaşmalar, fərqli baxışlar mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrə kimi dövlət qulluğu anlayışı müzakirə obyektı olaraq qalmaqdadır. Bəzi mənbələrdə dövlət qulluğu dövlət orqanlarında mövcud olan adi əmək fəaliyyəti kimi ifadə edilir. Dövlət qulluğu institutunu tədqiq etmiş hüquqşünas alimlər dövlət qulluğu anlayışını müəyyən edərkən onun ümumi-hüquqi və xüsusi-hüquqi mahiyyətinə toxunurlar. Bununla yanaşı tədqiqatçılar dövlət qulluğunun dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsilə qarşılıqlı əlaqəli olduğunu göstərirlər. Müəlliflər dövlət qulluğu anlayışına tərif verərkən qanunla yanaşı öz mülahizələrini də ifadə etmişlər. Bu yanaşmalar o mənanı ifadə edir ki, bir tərəfdən qanunvericilikdə dövlət qulluğu anlayışı tam ifadə edilməmişdir, digər tərəfdən isə elmi dövriyyədə dövlət qulluğuna münasibətdə vahid mövqe formalaşmamışdır. Fikrimizcə, vahid

mövqenin formalaşmamasının əsas səbəbi dövlət qulluğunun mürəkkəb hüquqi tərkibə malik olması ilə əlaqəlidir. Müsbət cəhət kimi qeyd etmək olar ki, bütün təriflərdə dövlət qulluğunun əmək hüquqi elementləri bu və ya digər formada ifadə edilir. Ə.H.Rzayev haqlı olaraq yazır ki, *“Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanununda dövlət qulluğu anlayışında dövlət orqanlarında fəaliyyət göstərən şəxslərin fəaliyyətində peşəkarlıq elementi göstərilmir. Bütün ölkələrin qanunvericiliyində dövlət qulluğu peşəkarlıq prinsipləri üzərində qurulur”* [42, s. 262-263]. Ə.H.Rzayevin fikirləri ilə razılaşaraq milli qanunvericilikdəki boşluğu aradan qaldırmaq və dövlət qulluğunun mahiyyətini tam ifadə etmək məqsədilə Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunun 1.1.1-ci maddəsində dövlət qulluğuna verilmiş anlayışda *“xidmət”* sözünün *“peşəkar xidməti fəaliyyət”* sözləri ilə əvəz edilməsini təklif edirik.

Fikrimizcə, dövlət qulluğunu aşağıdakı tərkib elementləri üzrə xarakterizə etmək olar: dövlət qulluğu dövlət tərəfindən təsis edilmiş kompleks institutdur; dövlət qulluğu yalnız normativ hüquqi aktlarla təsbit edilmiş və legitim təsisatdır; dövlət qulluğu konstitusion prinsiplərə əsaslanır; dövlət qulluğu dövlətin məqsəd və funksiyalarının həyata keçirilməsinə xidmət edir; dövlət qulluğu vətəndaşlar tərəfindən dövlət hakimiyyətinə təbəçilik kimi qəbul edilir; dövlət qulluğu dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi üçün bir vasitədir; dövlət qulluğu dövlətin və cəmiyyətin maraqları baxımından qanunvericiliyin gündəlik tətbiqi ilə şərtlənir; dövlət qulluğu vətəndaşın əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququdur; vətəndaş dövlət qulluğu hüququnu əmək müqaviləsi əsasında həyata keçirmək imkanlarına malikdir.

Dövlət qulluğu anlayışının əsas əlamətləri sırasında “dövlət”, “dövlət qulluğu”, “peşəkarlıq”, “peşəkar əmək fəaliyyəti” daha çox diqqəti cəlb edir. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət qulluğu dövlətin məqsəd və funksiyaları ilə müəyyən olunur, onların əməli surətdə həyata keçirilməsi əmək hüququ ilə təmin edilir. Buna görə də dövlət qulluqçusu tutduğu vəzifə çərçivəsində dövlətin adından və dövlətin tapşırığı əsasında səlahiyyətlənir və əməli fəaliyyət göstərir. Dövlət qulluqçularına verilən səlahiyyətlərin dairəsi və hüquqi öhdəlikləri qanunvericiliklə müəyyən edilir, hüquq və vəzifələri əmək müqaviləsi əsasında konkretləşir və həyata keçirilir. Dövlət qulluqçularına verilən səlahiyyətlər və üzərlərinə qoyulan öhdəliklər onların məsuliyyət dərəcəsini müəyyənləşdirir. Dövlət qulluqçularının hüquqi səlahiyyətləri və öhdəlikləri həm qanunvericiliklə birbaşa, həm də əmək müqaviləsi ilə müəyyən edilir. Qanunvericilik hüquqi səlahiyyətləri və öhdəlikləri müvafiq vəzifə üçün nəzərdə tutur, əmək müqaviləsi isə həmin vəzifənin həvalə edildiyi şəxsin kimliyini müəyyən edir. İ.İ.Ələkbərov yazır: *“Vəzifə dövlət qulluqçusunun xidməti vəzifələrini, hüquqların dairəsini və məsuliyyət həddini, onun peşə hazırlığına aid olan tələbləri müəyyən edir. O, qulluqçu tərəfindən görülən işin məzmununu əks etdirir, onun hüquqi vəziyyətini müəyyən edir. Hər bir vəzifə sərəncam vermə qaydasında yaranır. Səlahiyyətli orqanların hüquqi aktları ilə bu vəzifənin adı,*

xidməti iyerarxiyada onun yeri, onun tutulma qaydası və.s halları müəyyən edilir” [6, s. 175].

Dövlət qulluqçularının konstitusion əmək müqaviləsi hüququnun dövlət qulluğu sistemində tətbiqinə dair normalar AR ƏM-də ümumi və xüsusi hallar üzrə təsbit edilmişdir. AR ƏM-in 5-ci və 7-ci maddələrinin müvafiq olaraq 2-ci hissələri bilavasitə dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin tətbiqinin xüsusiyyətlərini özündə təcəssüm etdirir. AR ƏM-ə görə dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsi iki formada - “elektron sənəd formasında” və ya “kağız üzərində yazılı formada” bağlanır.

Əmək qanunvericiliyinin dövlət qulluğuna münasibətdə tətbiqi isə Dövlət qulluğu haqqında Qanunun 34-cü maddəsində öz hüquqi ifadəsini tapmışdır. Hüquqi normaların qarşılıqlı təhlili belə deməyə əsas verir ki, dövlət qulluğu sistemində əmək qanunvericiliyinin tətbiqi mütləq xarakter daşıyır.

Dövlət qulluğu haqqında Qanunda “*Dövlət qulluğuna qəbul*”-un (maddə 28) əmək müqaviləsinə əsaslandığı aydın şəkildə verilir [30]. Dövlət qulluğuna müsabiqə əsasında qəbul olunmuş namizədlə altı ay müddətinə stajçı kimi, üç ay sınaq müddətinə və daimi dövlət qulluğuna qəbul edilməsinə görə onunla müvafiq əmək müqavilələri bağlanır [30]. Dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin tətbiqinə dair bir sıra hüquqi aktlar qəbul edilmişdir.

Dövlət qulluğu haqqında Qanunun 28.7-ci maddəsinə əsasən həm sınaq müddətinə, həm də daimi dövlət qulluğuna qəbullə əlaqədar əmək müqaviləsinin nümunəsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərmanları ilə “*Sınaq müddəti ilə müvafiq dövlət orqanlarında dövlət qulluğuna qəbul üçün əmək müqaviləsinin (kontraktının) nümunəsi*” (03.09.2001) [15] və “*Daimi dövlət qulluğuna qəbul edilən şəxslə bağlanan əmək müqaviləsinin nümunəsi*” (16.05.2019) [45] təsdiq edilmişdir. Bununla yanaşı AR ƏM-ə “*Əmək müqaviləsinin (kontraktın) nümunəvi forması*” əlavə edilmişdir [28]. Həmin nümunəvi formanın məzmunu dövlət qulluğu üçün müəyyən edilmiş nümunələrin məzmununda təkrarlanır və əsaslı bir fərq yoxdur. Fikrimizcə, bu hal AR ƏM-in 44-cü maddəsi (“*Əmək müqaviləsinin forması*”) ilə ziddiyyət təşkil edir. Həmin maddəyə əsasən “*əmək müqaviləsi AR ƏM-in 7-ci maddəsinin 2-1-ci hissəsi ilə müəyyən edilmiş hallarda kağız daşıyıcıda, digər hallarda isə elektron sənəd formasında bağlanılır. Tərəflərin razılığı ilə əmək müqaviləsi AR ƏM-ə əlavə edilmiş nümunəvi formaya uyğun tərtib edilir. AR ƏM-in 7-ci maddəsinin 2-1-ci hissəsi ilə müəyyən edilmiş hallarda əmək müqaviləsi iki nüsxədən az olmayaraq tərtib olunub tərəflərin imzası (möhürü) ilə təsdiq edilir və onun bir nüsxəsi işçidə, digər nüsxəsi isə işəgötürəndə saxlanılır*” [28]. Yaranmış ziddiyyəti aradan qaldırmaq və qanunvericiliyi təkmilləşdirmək məqsədilə aşağıdakıları təklif edirik:

1) Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 44-cü maddəsinin 2-ci hissəsinə aşağıdakı məzmununda yeni cümlə əlavə edilsin: “*Bu Məcəlləyə əlavə edilmiş “Əmək müqaviləsinin (kontraktın) nümunəvi forması” dövlət qulluğu sisteminə də şamil edilir.*”;

2) Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunun 28.7-ci maddəsinin məzmunundan *“Sınaq müddəti ilə dövlət qulluğuna qəbul edilən şəxslə bağlanan əmək müqaviləsinin nümunəsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.”* və *“Daimi dövlət qulluğuna qəbul edilən şəxslə bağlanan əmək müqaviləsinin nümunəsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.”* cümlələri çıxarılısın və aşağıdakı məzmununda yeni cümlə əlavə edilsin: *“Staj, sınaq müddətlərinə və daimi dövlət qulluğuna qəbul edilən şəxslə Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 44-cü maddəsinə uyğun olaraq əmək müqaviləsi bağlanılır.”*

3) *“Sınaq müddəti ilə müvafiq dövlət orqanlarında dövlət qulluğuna qəbul üçün əmək müqaviləsinin (kontraktının) nümunəsi”*nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 3 sentyabr tarixli 567 nömrəli Fərmanı” və *“Daimi dövlət qulluğuna qəbul edilən şəxslə bağlanan əmək müqaviləsinin nümunəsi”*nin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 16 may tarixli 690 nömrəli Fərmanı” ləğv edilsin.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə *“Dövlət orqanlarında əmək münasibətləri əmək müqaviləsi kağız üzərində yazılı formada bağlandıqda yaranan vəzifələrin (peşələrin) Siyahısı”* (08.07.2014) [32] təsdiq ediləndir. Həmin siyahıya: *“Seçkisi və ya təyinatı Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən aparılan vəzifələr; təyinatı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və ya Azərbaycan Respublikası Prezidentinin tapşırığı ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən aparılan vəzifələr; seçkisi və ya təyinatı Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi, təyinatı Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri tərəfindən aparılan vəzifələr; prokurorluq, ədliyyə, fəvqəladə hallar, miqrasiya xidməti, daxili işlər, gömrük, vergi orqanlarında xüsusi rütbəli vəzifələr və xarici işlər orqanlarında diplomatik rütbəli vəzifələr; kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti subyektlərinin mülki işçilərinin tutduğu vəzifələr”* [32] daxil edilmişdir. AR ƏM-in 7-ci maddəsinin 2-1-ci hissəsi və qeyd edilən Siyahı göstərir ki, dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsi məhdud sayda şəxslərlə kağız üzərində yazılı formada, bu sistemə aid edilən digər vəzifələr üzrə isə elektron sənəd formasında bağlanır.

Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinə müvafiq olaraq dövlət qulluğu sisteminə münasibətdə *“əmək müqaviləsi əsasında işləyənlər (maddə 4.1.1.), haqqı ödənilən vəzifəyə seçilənlər, təyin və ya təsdiq edilənlər (maddə 4.1.4.) və Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində xidmət edənlər (maddə 4.1.5.)”* məşğul şəxslər sırasına daxildir [31]. Həmin Qanuna əsasən məşğul şəxslərin reyestri elektron formada aparılır. Bu zaman dövlət orqanlarının və digər qurumların apardığı elektron informasiya ehtiyatlarından (məlumat bazaları, məlumat-axtarış sistemləri, reyestrlər və digər informasiya resursları) istifadə edilir (maddə 4.2.) [31]. Məşğulluq haqqında Qanuna müvafiq olaraq dövlət qulluğu sistemində məşğul şəxslərə dair məlumatlar məşğul şəxslərin reyestrinə iki üsulla daxil edilir:

1) əmək müqaviləsi elektron sənəd formasında bağlanan şəxslərə münasibətdə elektron informasiya sisteminin məlumatları əsasında daxil edilir (maddə 4.4.1.1.).

2) əmək müqaviləsi kağız üzərində yazılı formada bağlanan şəxslərə (maddə 4.4.1.2.), haqqı ödənilən vəzifəyə seçilənlər, təyin və ya təsdiq edilənlərə və Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində xidmət edənlərə münasibətdə (maddə 4.4.2.) məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə sığortaedən tərəfindən təqdim edilmiş hesabat məlumatlarına uyğun olaraq elektron informasiya sisteminin məlumatları əsasında daxil edilir.

Məşğulluq haqqında Qanunun 4.1.4-cü maddəsində *“haqqı ödənilən vəzifəyə seçilənlər, təyin və ya təsdiq edilənlər”* məşğul şəxslər sırasına daxil edilir və vəzifətitutmanın üç üsulu fərqləndirilir. Lakin qanunverici həmin vəzifələrin anlayışını vermir və onların hüquqi statusunu müəyyən etmir. Yəni, haqqı ödənilən vəzifəyə seçilənlər, haqqı ödənilən vəzifəyə təyin edilənlər, haqqı ödənilən vəzifəyə təsdiq edilənlər dedikdə hansı dövlət təsisatındakı hansı vəzifələr nəzərdə tutulur məlum deyil. Fikrimizcə, burada nəzərdə tutulmuş *“haqqı ödənilən vəzifəyə seçilənlər”* dedikdə, AR Konstitusiyasının 4-cü maddəsinə müvafiq olaraq *“Xalqın seçdiyi səlahiyyətli nümayəndələr”* - Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Milli Məclisinin deputatları nəzərdə tutulur. Eyni zamanda *“haqqı ödənilən vəzifəyə təyin edilən”* və ya *“haqqı ödənilən vəzifəyə təsdiq edilən”* məşğul şəxslər dedikdə isə AR ƏM-in 7-ci maddəsinin 2-1-ci hissəsi ilə müəyyən edilmiş vəzifələr nəzərdə tutulur. Hesab edirik ki, Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunun 4.1.4-cü maddəsinin *“haqqı ödənilən vəzifəyə ... , təyin və ya təsdiq edilənlər”* sözləri ilə AR ƏM-in 7-ci maddəsinin 2-1-ci hissəsi ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, AR ƏM-in 7-ci maddəsinin 2-1-ci hissəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 8 iyul tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş *“Dövlət orqanlarında əmək münasibətləri əmək müqaviləsi kağız üzərində yazılı formada bağlandığında yaranan vəzifələrin (peşələrin) Siyahısı”*da [32] yalnız Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Milli Məclisinin deputatları məntiqi olaraq nəzərdə tutulmur. Bu iki siyasi vəzifədən başqa digər seçkili və ya təyinatlı vəzifələr məhz həmin Siyahı ilə əhatə edilmişdir. Yaranmış ziddiyyəti və boşluğu aradan qaldırmaq məqsədilə Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunun 4.1.4-cü maddəsinin aşağıdakı redaksiyada verilməsini təklif edirik:

“4.1.4. haqqı ödənilən vəzifəyə seçilənlər (xalqın seçdiyi səlahiyyətli nümayəndələr);”.

III. Nəticə

Tədqiqatın yekunu olaraq aparılmış təhlillər və ümumiləşdirmələr əsasında elmin zənginləşməsinə və qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair aşağıdakı mühüm nəticələr əldə olunmuş və təkliflər irəli sürülmüşdür:

1) Müasir Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğu sistemində həyata keçirilən islahatların davamı olaraq yeni məzmunlu “Azərbaycan Respublikasında

dövlət qulluğunun inkişafına dair Strategiya”nın qəbulu edilməsini təklif edirik. Fikrimizcə, həmin Strategiyanın məzmununda mütərəqqi hədəflərin müəyyən edilməsi, müasir çağırışlara cavab verən süni intellekt əsaslı dövlət qulluğu modelinin yaradılması faydalı olardı.

2) Elmi təhlil göstərir ki, dövlət qulluğu ilə əmək hüququ qarşılıqlı vəhdətdədir. Dövlət qulluğunda əmək münasibətlərinin nüvəsini əmək müqaviləsi təşkil edir. Dövlət qulluğu sistemində əmək münasibətləri əmək müqaviləsi bağlamaqla yaranır. Dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tərəflərindən biri dövlət orqanının rəhbəri, digəri isə dövlət qulluqçusudur. Dövlət qulluğuna qəbul edilən vətəndaş əmək müqaviləsi bağlamaqla konstitusion əmək hüququnu və dövlət qulluğu hüququnu həyata keçirir.

3) Dövlət qulluqçularının bəzi hüquqları və azadlıqları ya Konstitusiya ilə birbaşa, ya da sahəvi qanunlarla müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırılır və ya ümumiyyətlə fəaliyyəti dövründə, o cümlədən dövlət qulluğuna xitam verildikdən sonra dövlət sirrini və qanunla mühafizə edilən digər sirri yaymaq qadağan edilir. Bu məhdudiyyətlər və qadağalar isə həm birbaşa qanunvericiliklə, həm də dövlət qulluqçuları ilə bağlanmış əmək müqaviləsi ilə konkretləşdirilir.

4) Dövlət qulluqçularına münasibətdə minimum əmək haqqı iki aspektdə təzahür edir: ölkə üzrə müəyyən edilmiş minimum əmək haqqı (400 manat); dövlət qulluğu üçün müəyyən edilmiş minimum əmək haqqları (760; 1170 manat). Bu hal AR Konstitusiyasının 35-ci maddəsinin VI hissəsi və AR ƏM-in 155-ci maddəsinin 6-cı hissəsi ilə uyğunsuzluq kimi diqqəti cəlb edir və ayrışkıllıq kimi qiymətləndirilə bilər. Dövlət qulluğu sistemi üçün minimum əmək haqqının hüquqi bazasını möhkəmləndirmək məqsədilə AR ƏM-in 155-ci maddəsinə aşağıdakı məzmununda 7-ci hissənin əlavə edilməsini təklif edirik:

“7. Dövlət qulluğu sistemində aylıq vəzifə maaşının minimum məbləğləri bu maddənin 6-cı hissəsinə müvafiq olaraq müəyyən edilən minimum əmək haqqının məbləğindən fərqlənə bilər.”.

5) Konstitusiyada təsbit edilmiş istirahət hüququ ilə işçilərin iş günü, istirahət günü, bayram günü və ödənişli məzuniyyət hüquqlarının həyata keçirilməsinə əmək müqaviləsi vasitəsilə konstitusion təminat verilir. Əmək müqaviləsi hüququ digər hüquqların həyata keçirilməsi üçün əsas təminədiçi, mühafizəədiçi və həlledici statusa malikdir. Dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin təmin edilməsində əmək şəraitinin şərtləri mühüm yer tutur. Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 21.1.2-ci maddəsində ifadə edilən *“lazımı qulluq şəraiti”* sözləri terminologiya baxımından həmin maddənin mahiyyəti və əmək qanunvericiliyində istifadə edilən termin və anlayışla uyğunsuzluq təşkil edir. Hüquqi terminlərin mahiyyət etibarlı ilə düzgün ifadə edilməsini təmin etmək məqsədilə Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 21.1.2-ci maddəsinin aşağıdakı redaksiyada verilməsini təklif edirik: *“21.1.2. əmək şəraiti;”*.

6) Dövlət qulluğunun mahiyyətini və məzmununu tam ifadə etmək məqsədilə Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunun 1.1.1-ci

maddəsi ilə dövlət qulluğuna verilmiş leqal anlayışda ifadə edilən “*xidmət*” sözünün “*peşəkar xidməti fəaliyyət*” sözləri ilə əvəz edilməsini təklif edirik.

7) Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 28.7-ci maddəsinə əsasən sınaq müddətinə və daimi dövlət qulluğuna qəbullə əlaqədar əmək müqaviləsinin nümunələri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərmanları ilə təsdiq edilmişdir. Bununla yanaşı AR ƏM-ə “*Əmək müqaviləsinin (kontraktın) nümunəvi forması*” əlavə edilmişdir. Həmin nümunəvi formanın məzmunu dövlət qulluğu üçün müəyyən edilmiş nümunələrin məzmununda təkrarlanır. Fikrimizcə, bu hal AR ƏM-in 44-cü maddəsi (“*Əmək müqaviləsinin forması*”) ilə ziddiyyət təşkil edir. Qeyd edilən ziddiyyəti aradan qaldırmaq və qanunvericiliyi təkmilləşdirmək məqsədilə aşağıdakıları təklif edirik:

– Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 44-cü maddəsinin 2-ci hissəsinə aşağıdakı məzmununda yeni cümlə əlavə edilsin: “*Bu Məcəlləyə əlavə edilmiş “Əmək müqaviləsinin (kontraktın) nümunəvi forması” dövlət qulluğu sistemində də şamil edilir.*”;

– Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunun 28.7-ci maddəsinin məzmunundan “*Sınaq müddəti ilə dövlət qulluğuna qəbul edilən şəxslə bağlanan əmək müqaviləsinin nümunəsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.*” və “*Daimi dövlət qulluğuna qəbul edilən şəxslə bağlanan əmək müqaviləsinin nümunəsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.*” cümlələri çıxarılsın və aşağıdakı məzmununda yeni cümlə əlavə edilsin: “*Staj, sınaq müddətlərinə və daimi dövlət qulluğuna qəbul edilən şəxslə Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 44-cü maddəsinə uyğun olaraq əmək müqaviləsi bağlanılır.*”.

– “*Sınaq müddəti ilə müvafiq dövlət orqanlarında dövlət qulluğuna qəbul üçün əmək müqaviləsinin (kontraktının) nümunəsi*”nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 3 sentyabr tarixli 567 nömrəli Fərmanı” və “*Daimi dövlət qulluğuna qəbul edilən şəxslə bağlanan əmək müqaviləsinin nümunəsi*”nin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 16 may tarixli 690 nömrəli Fərmanı” ləğv edilsin.

8) Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunun 4.1.4-cü maddəsində “*haqqı ödənilən vəzifəyə seçilənlər, təyin və ya təsdiq edilənlər*” məşğul şəxslər sırasına daxil edilir, lakin həmin vəzifələrin anlayışı verilmir və onların hüquqi statusu müəyyən edilmir. Bu hal tərəfimizdən qanunvericilikdəki boşluq kimi qiymətləndirilir. Fikrimizcə, burada nəzərdə tutulmuş “*haqqı ödənilən vəzifəyə seçilənlər*” dedikdə, AR Konstitusiyasının 4-cü maddəsinə müvafiq olaraq “*Xalqın seçdiyi səlahiyyətli nümayəndələr*” - Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Milli Məclisinin deputatları nəzərdə tutulur. Eyni zamanda “*haqqı ödənilən vəzifəyə təyin edilən*” və ya “*haqqı ödənilən vəzifəyə təsdiq edilən*” məşğul şəxslər dedikdə isə AR ƏM-in 7-ci maddəsinin 2-1-ci hissəsi ilə müəyyən edilmiş vəzifələr anlaşılır. Hesab edirik ki, Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunun 4.1.4-cü maddəsinin “*haqqı*

ödənilən vəzifəyə ... , təyin və ya təsdiq edilənlər” sözləri ilə AR ƏM-in 7-ci maddəsinin 2-1-ci hissəsi ziddiyyət təşkil edir. Yaranmış ziddiyyəti və boşluğu aradan qaldırmaq məqsədilə Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunun 4.1.4-cü maddəsinin aşağıdakı redaksiyada verilməsini təklif edirik:

“4.1.4. haqqı ödənilən vəzifəyə seçilənlər (xalqın seçdiyi səlahiyyətli nümayəndələr);”.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Aliyev, I.H. Development is Our Goal: one hundred and forty-eighth book: September 2025-November 2025. / I.H. Aliyev. – Baku: Azernashr, – 2026, – 400 pages. (in Azerbaijani / Əliyev, İ.H. İnkişaf - məqsədimizdir: yüz qırx səkkizinci kitab: sentyabr 2025 - noyabr 2025. / İ.H.Əliyev. – Bakı: Azərnəşr, – 2026, – 400 səh.).
2. “Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development”: Order of the President of the Republic of Azerbaijan, 02.02.2021, №2469. / (in Azerbaijani / “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli Sərəncamı) / URL: <https://e-qanun.az/framework/46813> (last access: 09.06.2026).
3. Asgarov, Z.A. Constitutional Law. Textbook. Baku: Baku University, 2024, 608 pages. (in Azerbaijani / Əsgərov, Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik. – Bakı: Bakı Universiteti, – 2024. – 608 səh.).
4. Akbarli, U.A. Employment contract. Monograph / U.A. Akbarli. – Baku: Law Publishing House, – 2022. – 444 pages. (in Azerbaijani / Əkbərli, Ü.A. Əmək müqaviləsi. Monoqrafiya / Ü.A.Əkbərli. – Bakı: Hüquq Yayın Evi, – 2022. – 444 səh.).
5. Akmatalliev, A.A. Personnel policy and personnel work in the state and municipal service: Educational. practical. manual / A.A.Akmatalliev, A.B.Bolponova, R.U.Islanova, U.A.Apsamatov. - Bishkek: AGUPKR, - 2021. - 135 pages. (in Russian / Акматалиев, А.А. Кадровая политика и кадровая работа на государственной и муниципальной службе: Учебно. практ. пособие / А.А.Акматалиев, А.Б.Болпонова, Р.У.Исланова, У.А.Апсаматов. – Бишкек: АГУПКС, – 2021. – 135 страниц.).
6. Alekperov, I.I. Civil service, the development of its organization and implementation practice // – Baku: Scientific News of the Police Academy, – 2023. №1(37), – p.174-177. (in Azerbaijani / Ələkbərov, İ.İ. Dövlət qulluğu, onun təşkil edilməsi və həyata keçirilməsi təcrübəsinin inkişafı // – Bakı: Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri, – 2023. №1(37), – s.174-177.).
7. Amendments to the Election Code of the Republic of Azerbaijan, the Customs Code of the Republic of Azerbaijan, the Laws of the Republic

of Azerbaijan “On the Status of Military Personnel”, “On the Status of a Deputy of the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan”, “On the Police”, “On the Approval of the Regulations on Service in Customs Bodies”, “On Civil Service”, “On Service in Prosecutor's Office Bodies”, “On the Approval of the Regulations on Service in Internal Affairs Bodies of the Republic of Azerbaijan”, “On Intelligence and Counterintelligence Activities”, “On Service in Judicial Bodies”, “On the Approval of the Regulations on Service in Migration Bodies”, “On Service in Emergency Situations Bodies”, “On the Chamber of Accounts”, “On Media” and the Law of the Republic of Azerbaijan on the abolition of the Law of the Republic of Azerbaijan “On the establishment of additional remuneration for civil servants for the exercise of power”: 27.02.2026, №368-VIIQD. (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsində, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsində, “Hərbi qulluqçuların statusu haqqında”, “Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatının statusu haqqında”, “Polis haqqında”, “Gömrük orqanlarında xidmət haqqında” Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə”, “Dövlət qulluğu haqqında”, “Prokurorluq orqanlarında qulluq keçmə haqqında”, “Azərbaycan Respublikasının daxili işlər orqanlarında xidmət keçmə haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə”, “Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında”, “Ədliyyə orqanlarında qulluq keçmə haqqında”, “Miqrasiya orqanlarında qulluq keçmə haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə”, “Fövqəladə hallar orqanlarında xidmətkeçmə haqqında”, “Hesablama Palatası haqqında”, “Media haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunlarında dəyişiklik edilməsi və “Dövlət qulluqçusu üçün hakimiyyət səlahiyyətinin icrasına görə əlavə haqqın təyin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun ləğv edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının 2026-cı il 27 fevral tarixli 368-VIIQD nömrəli Qanunu) / URL: <https://e-qanun.az/framework/61565> (last access: 09.06.2026).

8. Bokayev, B.N., Zharov, E.K., Torebekova, Z.T., Baktiyarova, G.N. Analysis of civil service models in foreign countries and prospects for their adaptation in the Republic of Kazakhstan // “Memlekettik audit - State audit”, - 2024. No. 62 (1), - p. 167-182. (in Russian / Бокаев, Б.Н., Жаров, Е.К., Торебекова, З.Т., Бактиярова, Г.Н. Анализ моделей государственной службы в зарубежных странах и перспективы их адаптации в Республике Казахстан // «Мемлекеттік аудит – Государственный аудит», – 2024. № 62(1), – с.167-182. URL: <https://doi.org/10.55871/2072-9847-2024-62-1-167-182> (last access: 09.06.2026)
9. Berezko, A.A. Constitutional and legal regulation of the state civil service // Bulletin of Polotsk State University. Series D. Economic and

- legal sciences, Novopolotsk: - 2024. - No. 3 (68), - p.65-72. (in Russian / Березко, А.А. Конституционно-правовое регулирование государственной гражданской службы // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия Д. Экономические и юридические науки, Новополоцк: – 2024. №3(68), – с.65-72. <https://doi.org/10.52928/2070-1632-2024-68-3-65-72>). (last access: 09.06.2026)
10. Burns, J.P. Explaining civil service reform in Asia. In J. C. N. Raadschelders, T. A. J. Toonen, & F. M. van der Meer (Ed.), *The civil service in the 21st century*. New York: Palgrave Macmillan. – 2007. – p.65-81.
 11. Casale, G.; Tenkorang, J. Public service labour relations: A comparative overview. Geneva, International Labour Office, 2008. 97 p. / URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/--lab_admin/documents/publication/wcms_112942.pdf (last access: 09.06.2026).
 12. Commentary on the Labor Code of the Republic of Azerbaijan / Edited by A.R. Aliyev and A.M. Gasimov / Authors' collective. – Baku: Law Publishing House, – 2025. – 1344 pages. (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin kommentariyası / A.R.Əliyevin və A.M.Qasimovun məsul redaktorluğu ilə / Müəlliflər kollektivi. – Bakı: Hüquq Yayın Evi, – 2025. – 1344 səh.).
 13. Capitant, D. The Civil Service in France: The Evolution and Permanence of the Career System. / In book: *The Civil Service in Europe* / – 2025. – p.134-162. / URL: 10.4324/9781003458333-10 (last access: 09.06.2026).
 14. Dadashov, Z.N. Labor contracts in the modern era (theoretical and practical aspects) / Z.N. Dadashov. – Baku: Aypara-3, – 2010. – 212 pages. (in Azerbaijani / Dadaşov, Z.N. Müasir dövrdə əmək haqqında müqavilələr (nəzəri və təcrübi aspektlər) / Z.N.Dadaşov. – Bakı: Aypara-3, – 2010. – 212 səh.).
 15. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on approval of a sample of an employment contract for admission to civil service in relevant state bodies with a probationary period, 03.09.2001, №567 (in Azerbaijani / Sınaq müddəti ilə müvafiq dövlət orqanlarında dövlət qulluğuna qəbul üçün əmək müqaviləsinin (kontraktının) nümunəsinin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 3 sentyabr tarixli 567 nömrəli Fərmanı) / URL: <https://e-qanun.az/framework/2714> (last access: 09.06.2026).
 16. Demmke, C., & Moilanen, T. Civil services in the EU of 27: Reform outcomes and the future of the civil service. Frankfurt: Peter Lang. – 2010. – 288 pages.

17. Employment contract: history and modernity (Russian and foreign experience): [collective monograph] / D.V. Lobok [et al.]. - St. Petersburg: SPbGUP, - 2024. - 256 pages. (in Russian / Трудовой договор: история и современность (российский и зарубежный опыт): [коллективная монография] / Д.В.Лобок [и др.]. – Санкт-Петербург: СПбГУП, – 2024. – 256 страниц.).
18. “First State Program on the Great Return to the Territories of the Republic of Azerbaijan Liberated from Occupation”: Order of the President of the Republic of Azerbaijan, 22.07.2022, №3378. / (in Azerbaijani / “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 22 iyul tarixli 3378 nömrəli Sərəncamı) / URL: <https://e-qanun.az/framework/50013> (last access: 09.06.2026).
19. Gasimov, A.M. Labor Law: Textbook / A.M. Gasimov. – Baku: Letterpress Publishing House, – 2016. – 840 pages. (in Azerbaijani / Qasimov, A.M. Əmək hüququ: Dərslik / A.M.Qasimov. – Bakı: Letterpress nəşriyyat evi, – 2016. – 840 səh.).
20. Gasimov, A.M. Employment contract under the legislation of the Republic of Azerbaijan and the Russian Federation (comparative legal analysis). Monograph / A.M. Gasimov, Z.I. Jafarov, U.A. Akbarli, E.F. Shiriyeu. – Baku: Law Publishing House, – 2020. – 224 pages. (in Azerbaijani / Qasimov, A.M. Azərbaycan Respublikasının və Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyi üzrə əmək müqaviləsi (müqayisəli-hüquqi təhlil). Monoqrafiya / A.M.Qasimov, Z.İ.Cəfərov, Ü.A.Əkbərli, E.F.Şiriyev. – Bakı: Hüquq Yayın Evi, – 2020. – 224 səh.).
21. Gasimov, A.M. Employment contract for substitution. Monograph / A.M. Gasimov, S.H. Gurbanov, M.N. Mustafayev, E.N. Mammadov, Sh.F. Pashali. – Baku: Law Publishing House, – 2023. – 300 pages. (in Azerbaijani / Qasimov, A.M. Əvəzilik üzrə əmək müqaviləsi. Monoqrafiya / A.M.Qasimov, S.H.Qurbanov, M.N.Mustafayev, E.N.Məmmədov, Ş.F.Paşalı. – Bakı: Hüquq Yayın Evi, – 2023. – 300 səh.).
22. Halligan, J. Anglo-American systems: Easy diffusion. In J. C. N. Raadschelders, T. A. J. Toonen, & F.M. van der Meer (Ed.), The civil service in the 21st century. New York: Palgrave Macmillan. – 2007. – p.50-64.
23. Kasumov, A.M. Institute of labor contract in the law of the Republic of Azerbaijan and the Russian Federation: comparative analysis // - Moscow: Proceedings of the Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences. - 2017. Vol. 12. No. 2. - p. 174-191. (in Russian / Касумов, А.М. Институт трудового договора в праве Азербайджанской Республики и Российской Федерации:

- сравнительный анализ // – Москва: Труды Института государства и права РАН. – 2017. Том 12. № 2. – с. 174-191.).
24. Kazantseva, O.L., Mezhenina O.V. Features of concluding a service contract in the state civil service in the Russian Federation // Bulletin of the Altai State University, 2017, No. 3 (95), p. 56-61. (in Russian / Казанцева, О.Л., Меженина О.В. Особенности заключения служебного контракта на государственной гражданской службе в Российской Федерации // Известия Алтайского государственного университета, 2017, № 3(95), с. 56-61.).
25. Källström K., Malmberg J. Employment relationship: Introduction to individual employment law, 6th edition, Uppsala: Iustus. – 2022. – 338 pages. (in Swedish / Källström K., Malmberg J. Anställningsförhållande: Inledning till den individuella arbetsrätten, 6th edition, Uppsala: Iustus. – 2022. – 338 p.).
26. Kolomoets, E.E. Employment Agreement and Service Contract: Theoretical and Enforcement Issues. Monograph / E.E.Kolomoets. – Moscow: Prospect, – 2019. – 128 pages. (in Russian / Коломоец, Е.Е. Трудовой договор и служебный контракт: проблемы теории и правоприменения. Монография / Е.Е.Коломоец. – Москва: Проспект, – 2019. – 128 страниц.).
27. Kurennoy, A.M. Constitution and regulation of relations in the sphere of labor: theoretical and practical aspects // Bulletin of Moscow University. Series 11. Law. 2023. No. 6. p. 219-232. (in Russian / Куренной, А.М. Конституция и регулирование отношений в сфере труда: теоретические и практические аспекты // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 2023. №6. – с. 219-232.).
28. Labor Code of the Republic of Azerbaijan: Approved by the Law of the Republic of Azerbaijan No. 618-IG of February 01, 1999 (ad: 14.07.2026) / (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi: Azərbaycan Respublikasının 1 fevral 1999-cu il tarixli 618-IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir) / URL: <https://e-qanun.az/framework/46943> (last access: 09.06.2026).
29. Law of the Republic of Azerbaijan on the subsistence minimum: 05.10.2004, No. 768-IIQ (in Azerbaijani / Yaşayış minimumu haqqında Azərbaycan Respublikasının 2004-cü il 5 oktyabr tarixli 768-IIQ nömrəli Qanunu / <https://e-qanun.az/framework/5518> (last access: 09.06.2026).
30. Law of the Republic of Azerbaijan On Civil Service: 21.07.2000, №926-IQ (ad: 07.07.2026) / (in Azerbaijani / Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 21 iyul tarixli 926-IQ nömrəli Qanunu) / URL: <https://e-qanun.az/framework/4481> (last access: 09.06.2026).

31. Law of the Republic of Azerbaijan on Employment: 29.06.2018, No. 1196-VQ (in Azerbaijani / Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il 29 iyun tarixli 1196-VQ nömrəli Qanunu / <https://e-qanun.az/framework/39846> (last access: 09.06.2026).
32. "List of positions (professions) arising when labor relations in state bodies are concluded in written form with an employment contract on paper": Decree of the President of the Republic of Azerbaijan, 08.07.2014, №206. (in Azerbaijani / "Dövlət orqanlarında əmək münasibətləri əmək müqaviləsi kağız üzərində yazılı formada bağlandıqda yaranan vəzifələrin (peşələrin) Siyahısı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 8 iyul tarixli 206 nömrəli Fərmanı) / URL: <https://e-qanun.az/framework/28681> (last access: 09.06.2026).
33. Ministry for Government Transformation and the Civil Service. Transforming the French civil service to meet the challenges of the 21st century. Available: 2022. 24 pages. / URL: https://www.eupan.eu/wp-content/uploads/2022/04/Presentation_french-civil-service.pdf (09.06.2026).
34. Modern problems of state and municipal administration. Textbook. / Z.Z. Habibova et al. – Baku: Science and Education, – 2022. – 528 pages. (in Azerbaijani / Dövlət və bələdiyyə idarəçiliyinin müasir problemləri. Dərs vəsaiti. / Z.Z.Həbibova və b. – Bakı: Elm və təhsil, – 2022. – 528 səh.).
35. Najafguliyev, R.I. Administrative law. Textbook. "Baku" printing house, – Baku, 2024. – 662 pages. (in Azerbaijani / Nəcəfquliyev, R.İ. İnzibati hüquq. Dərslik. / R.İ.Nəcəfquliyev. – Bakı: "Bakı" mətbəəsi, – 2024. – 662 səh.).
36. Nushaykina, K.V., Tokareva, E.A. Features of the conceptual apparatus: "termination" and "cancellation" of an employment contract (employment agreement) with state and municipal employees // - Ekaterinburg: Bulletin of the Ural Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, - 2020. No. 1. - p. 40-45. (in Russian / Нуштайкина, К.В., Токарева, Е.А. Особенности понятийного аппарата: «прекращение» и «расторжение» служебного контракта (трудового договора) с государственными и муниципальными служащими // – Екатеринбург: Вестник Уральского Юридического Института МВД России, – 2020. № 1. – с.40-45.).
37. Nyström, B. "Society-dangerous conflicts in Swedish labor law", in Mannelqvist R., Ulander-Wänman C., Ingmanson S. (eds), Festskrift till Örjan Edström, Umeå: Juridika insitutionen vid Umeå universitet, – 2019. p. 373-386. (in Swedish / Nyström, B. "Samhällsfarliga konflikter i svensk arbetsrätt", in Mannelqvist R., Ulander-Wänman C., Ingmanson S. (eds), Festskrift till Örjan Edström, Umeå: Juridiska insitutionen vid Umeå universitet, – 2019. – p. 373-386.).

38. On determining the minimum amounts of monthly official salaries for administrative and auxiliary positions of the civil service, the percentages of increase by positions, levels and steps for labor remuneration levels, and the amounts of monthly official salaries: Decree of the President of the Republic of Azerbaijan, 19.03.2026, №626. (in Azerbaijani / Dövlət qulluğunun inzibati və yardımçı vəzifələri üzrə aylıq vəzifə maaşının minimum məbləğləri, əməyin ödəniş səviyyələri üzrə vəzifələr, səviyyə və pillələr üzrə artım faizləri və aylıq vəzifə maaşlarının məbləğlərinin müəyyən edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2026-cı il 19 mart tarixli 626 nömrəli Fərmanı) / URL: <https://e-qanun.az/framework/61566> (last access: 09.06.2026).
39. On the continuation of measures to improve the social well-being of the population: Order of the President of the Republic of Azerbaijan, 23.12.2024, №419. (in Azerbaijani / Əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması sahəsində tədbirlərin davam etdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2024-cü il 23 dekabr tarixli 419 nömrəli Sərəncamı) / URL: <https://e-qanun.az/framework/58558> (last access: 09.06.2026).
40. Petrov, A. Ya. Employment contract: textbook / A. Ya. Petrov. - 5th ed., revised and enlarged. - Moscow: Yurait, - 2026. - 383 pages. (in Russian / Петров, А.Я. Трудовой договор: учебник / А.Я.Петров. - 5-е изд., перераб. и доп. – Москва: Юрайт, – 2026. – 383 страниц.).
41. Rzayev, A.H. Legal foundations of civil service / A.H. Rzayev. – Baku: Elm, – 2011. – 480 pages. (in Azerbaijani / Rzayev, Ə.H. Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları / Ə.H.Rzayev. – Bakı: Elm, – 2011. – 480 səh.).
42. Rzayev, A.H. Public administration: theory and practice. / A.H. Rzayev. – Baku: Elm, – 2021. – 364 pages. (in Azerbaijani / Rzayev, Ə.H. Dövlət idarəetməsi: nəzəriyyə və praktika. / Ə.H.Rzayev. – Bakı: Elm, – 2021. – 364 səh.).
43. Rasulov, M.B. Individual labor agreement (contract) in the current labor law of Azerbaijan (historical and theoretical aspect) / M.B.Rasulov. - Baku: Kanun, - 1998. - 112 pages. (in Russian / Расулов, М.Б. Индивидуальный трудовой договор (контракт) в действующем трудовом праве Азербайджана (историко-теоретический аспект) / М.Б.Расулов. – Баку: Канун, – 1998. – 112 страниц.).
44. Sadykov, Z., Kasumov, A.M. Employment, job placement, individual labor agreement (contract). Educational practical manual / Z.Sadykov, A.M. Kasumov. Baku: Baku University, 1999, 98 pages. (in Russian / Садыков, З., Касумов, А.М. Занятость, трудоустройство, индивидуальный трудовой договор (контракт). Учебное практическое пособие / З.Садыков, А.М.Касумов. – Баку: Бакинского Университета, – 1999. – 98 страниц.).

45. "Sample of the employment contract concluded with the person recruited to the permanent civil service": Decree of the President of the Republic of Azerbaijan, 16.05.2019, №690. (in Azerbaijani / "Daimi dövlət qulluğuna qəbul edilən şəxslə bağlanan əmək müqaviləsinin nümunəsi"nin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 16 may tarixli 690 nömrəli Fərmanı) / URL: <https://e-qanun.az/framework/42293> (last access: 09.06.2026).
46. Suleymanov, C.A. The concept of popular power in the Constitution of the Republic of Azerbaijan: Monograph / C.A. Suleymanov. – Baku: – 2021, – 754 pages. (in Azerbaijani / Süleymanov, C.A. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında xalq hakimiyyəti konsepsiyası: Monoqrafiya / C.A.Süleymanov. – Bakı: – 2021, – 754 səh.).
47. "Strategy for the development of civil service in the Republic of Azerbaijan for 2019-2025": Order of the President of the Republic of Azerbaijan, 23.11.2018, №739. / (in Azerbaijani / "Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun inkişafına dair 2019-2025-ci illər üçün Strategiya"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 23 noyabr tarixli 739 nömrəli Sərəncamı) / URL: <https://e-qanun.az/framework/40748> (last access: 09.06.2026).
48. Skachkova, G.S. Employment contract in Russia: from the Labor Code of 1918 to the Labor Code of 2001 // - Moscow: Proceedings of the Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences. – 2017. Vol. 12. No. 2. – p. 145-173. (in Russian / Скачкова, Г.С. Трудовой договор в России: от Кодекса законов о труде 1918 г. до Трудового Кодекса 2001 г. // – Москва: Труды Института государства и права РАН. – 2017. Том 12. №2. – с.145-173.).
49. Shuraleva, S.V. Employment contract in Russia: a tutorial / S.V.Shuraleva. - Perm: Perm State National Research University, - 2019. - 132 pages. (in Russian / Шуралева, С.В. Трудовой договор в России: учебное пособие / С.В.Шуралева. – Пермь: ПГНИУ, – 2019. – 132 страниц.).
50. Sunarta, S., Tjahjono, H.K., Muafi, M., & Prajogo, W. Organizational Justice on Employee Procrastination: a Moderated-Mediation Model of Job Satisfaction and Psychological Contract Breach. International Journal of Professional Business Review, 2023. 8(5), e01881. <https://doi.org/10.26668/businessreview/2023.v8i5.1881>
51. The Constitution of the Republic of Azerbaijan: 12.11.1995, № 00 (ad: 26.09.2016) / (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: 12.11.1995-ci il, № 00). URL: <https://e-qanun.az/framework/897> (last access: 09.06.2026).

THE CONSTITUTIONAL BASES OF APPLICATION EMPLOYMENT CONTRACT IN THE CIVIL SERVICE SYSTEM

ORUJ MAMMADOV^{2*}

Abstract

The article is devoted to the constitutional foundations of applying the employment contract in the civil service system. The employment contract characterizes the labor-legal nature of the civil service. One party to the employment contract is the head of a state body, and the other is the civil servant. By entering into an employment contract, civil servants exercise their constitutional right to work and carry out their civil service duties. The application of the employment contract in the civil service system is mandatory. Every provision of the Constitution of the Republic of Azerbaijan that regulates citizens' right to an employment contract is indisputably applicable to civil servants. Article 35 of the Constitution ("Right to work") has an imperative effect on the application of the employment contract in the civil service system and determines its basic principles. Article 37 of the Constitution ("Right to rest") guarantees the implementation of the rights of civil servants to a workday, a day off, a holiday, and paid leave through an employment contract. Article 55 of the Constitution ("Right to participate in the administration of state affairs") includes the citizens' right to public service. The right to public service, however, is exercised on the basis of an employment contract. The constitutional right of civil servants to an employment contract is a fundamental, protective, and decisive guarantee for the exercise of other rights.

Keywords: constitutional right, labour law, state service, state servant, labor contract.

* PhD in Law / associate professor Department of usiness Management of Azerbaijan State University of Economics (UNEC) / mail- oruc_mammadov@mail.ru

КОНСТИТУЦИОННЫЕ ОСНОВЫ ПРИМЕНЕНИЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРА В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ

ОРУДЖ МАМЕДОВ^{3*}

Резюме

Статья посвящена конституционным основам применения трудового договора в системе государственной службы. Трудовой договор характеризует трудо-правовую природу государственной службы. Одной из сторон трудового договора является руководитель государственного органа, другой является государственный служащий. Заключая трудовой договор, государственные служащие реализуют свое конституционное право на труд и осуществляют деятельность в системе государственной службы. Применение трудового договора в системе государственной службы носит обязательный характер. Все положения Конституции Азербайджанской Республики, регулирующие право граждан на трудовой договор, в полной мере распространяются и на государственных служащих. Статья 35 Конституции («Право на труд») оказывает императивное воздействие на применение трудового договора в системе государственной службы и определяет его основные принципы. В соответствии со статьей 37 Конституции («Право на отдых») посредством трудового договора обеспечивается реализация прав государственных служащих на рабочее время, выходные и праздничные дни, а также на оплачиваемый отпуск. Статья 55 Конституции («Право на участие в управлении государством») закрепляет право граждан на государственную службу. Право на государственную службу реализуется на основе трудового договора. Конституционное право государственных служащих на заключение трудового договора обладает основополагающим, гарантирующим, защитным и определяющим статусом, обеспечивая реализацию других конституционных прав.

Ключевые слова: конституционное право, трудовое право, государственная служба, государственный служащий, трудовой договор.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.12.2025

Çapa qəbul: 05.06.2026

* Доктор философии в области права / доцент кафедры управления бизнесом Азербайджанского государственного экономического университета (UNEC) / mail-oruc_mammadov@mail.ru

VERGİ HÜQUQU

AİLƏ İNSTITUTUN DƏSTƏKLƏMƏİNDƏ VERGİ SİYASƏTİ: AZƏRBAYCAN VƏ XARİCİ ÖLKƏLƏRİN TƏCRUBƏSİ

GÜNAY ABBASOVA*

Xülasə

Bu məqalədə müəllif Azərbaycanda ailə institutunun möhkəmləndirilməsində ölkənin sosial strateji inkişaf planını, vergi siyasətini, vergi qanunvericiliyinə edilən son dəyişikliklərin müsbət və ya mənfi təsirlərini araşdırır, müəyyən proqnozlar verir. Həmçinin, ölkədə iqtisadi risklərə tab gətirməməsi səbəbindən nikah sayının azalması, bu proseslərdə vergi siyasəti və qanunvericiliyin təsirləri təhlil edilir. Müəllif aztəminatlı ailələrə göstərilən dövlət dəstəyinə baxmayaraq, keçən ilə nisbətə boşanma sayının artırılmasını və əhali artımının aşağı düşməsinə statistik məlumatlara əsasən müəyyən edir. Təhlillərə əsasən göstərilir ki, bütün ailələrin (uşaq sayından fərqli olmayaraq) dövlətin dəstəyinə ehtiyacı vardır. İşləyən valideynlərə dair vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi, vergi siyasətinin dəyişdirilməsilə ifadə olunan dövlət dəstəyinin daha səmərəli olması haqda qənaətdə gəlinir.

Məqalədə həmçinin Almanıyanın, postsovet ölkələrindən Rusiya, Estoniya, Qazaxıstanın təcrübəsi nəzərdən keçirilərək, Azərbaycan vergi qanunvericiliyi ilə müqayisəli təhlillər aparılır. Nəticədə, bir çox ölkələrdə ailə statusundan, uşaqların sayından asılı olaraq vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi, vergidən azad olunma şərtləri müəyyən edilib və onların yerli şəraitdə tətbiq edilməsinin zəruriliyi və mümkün olması analiz edilib.

Sonda müəllif ailə institutunun dəstəklənməsində ölkənin sosial strateji inkişaf planına, vergi qanunvericiliyinə müvafiq dəyişikliklərin edilməsini təklif edir.

Açar sözlər: *ailə, aztəminatlı ailə, gəlir vergisi, vergi siyasəti, vergi dərəcəsi, vergi sistemi, vergi güzəşti, şəhid, şəhid ailəsi, subay, çoxuşaqlı ailə, yaşayış minimumu, əlilliyi olan şəxs, himayə, tam dövlət təminatı.*

I. Giriş

Ölkədə ailənin sağlam əhval-ruhiyyədə, maddi rifah və firavanlıq içində yaşaması ilə uğurlu, yetkin və məsuliyyətli, cəmiyyətə xeyir gətirmək iqtidarında olan vətəndaş formalaşır. Alman filosofu H.V.F.Hegel,

* “Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu” PHŞ-nin Hüquqi tədqiqat şöbəsinin hüquq tədqiqatçısı/
Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının üzvü, email- gabasova@lhri.az

mənəviyyatın həqiqi mənasını anlamağa çalışdıqda, dövlətin müxtəlif növ maraqlarını araşdırarkən belə nəticəyə gəlmişdir ki, ailənin rifahı dövlətin müxtəlif maraqları sırasında birinci yerdə olmalıdır. O qeyd edir ki, “ailə- dövlət qüvvəsinin cəmləşdiyi yerdir, müharibə isə ailə üzvlərini öldürdüyü üçün, ailəni inkar edən məfhumdur” [7].

Qloballaşma dövründə mənəviyyatın, milli mənsubiyyətin təcridcən itirilməsi, hər ölkəyə, bölgəyə məxsus ailə dəyərlərinin qorunub saxlanılması problemi ilə demək olar ki, bütün dövlətlər kimi, Azərbaycan da üzləşir.

“Deformasiya nəticəsində təkcə şəxsi və yaxud qrupdaxili münasibətlər deyil, həmçinin ailənin institusional əsasları dağıdılır. Deformasiyanın göstəriciləri: hər ailəyə düşən doğulmuş uşaq sayının azalması, sosial təhlükədə olan ailələrin artmasını göstərmək olar. Ailə institutunun deformasiyasının əsas amili isə ayrılmış cütlüklərdə böyüyən uşaqların sayının artmasıdır.” [8, s. 5] Bu səbəbdən, bir neçə ölkə (məsələn Rusiya) mənəvi dəyərlərin, ailə institutunun qorunması ideyasını hətta milli təhlükəsizlik strategiyasına daxil etmişdir[10].

Lakin təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın milli inkişaf planına, sosial-iqtisadi strategiyaya “ailənin qorunması” məsələsi hələ daxil edilməmişdir. Halbuki, aşağıda göstərilən problemlər və statistik məlumatlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, artıq Azərbaycanda da sosial-iqtisadi strategiyaya və milli inkişaf planına ailə institutunun qorunması kimi məqsədlərin daxil edilməsinin zamanı çatmışdır.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, 2024-cü ildə 2023-cü illə müqayisədə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən nikahların sayı 5,3-dən 4,9-a qədər azalmış, boşanmaların sayı isə 2,1 səviyyəsində qalmışdır [5]. 2024-cü ildə Azərbaycanda 102 310 doğum qeydə alınmışdır ki, bu da son beş ilin ən aşağı göstəricisidir. Bu göstərici 2019-cu illə müqayisədə 38 869 nəfər azdır [5]. Azərbaycanda ildən ilə uşaq doğumunun azalması ölkədə təqaüdçülərin çoxalması, vergi ödəyicilərinin azalmasına gətirib çıxaracaqdır. Bu problemin proqnozlaşdırılması nəticəsində bir çox ölkələr öz ailə siyasətini dəyişməli olmuşlar. Məsələn, Çin gələcəkdə vergi ödəyiciləri sayının azalmasına görə hər ailədə doğulan uşaqların birdən çox olmamasına dair qadağanı 2021-ci ildən etibarən aradan götürmək məcburiyyətində qalmışdır. Çünki təqaüdçülərin əmək qabiliyyətli vergi ödəyən əhalidən qat-qat üstün sayda olması ilə əlaqədar ölkədə iqtisadi tənəzzül proqnozlaşdırılırdı.

Beləliklə, statistik məlumatlardan göründüyü kimi, Azərbaycanda ailə institutunun zəifləməsi, onun əhəmiyyətinin və zəruriliyinin, habelə əhali artımının azalması prosesi gedir. Məqalədə, bu proseslərin səbəbləri vergi siyasəti nöqteyi nəzərindən araşdırılacaq, xarici ölkələrlə müqayisəli təhlil aparılacaq və vergi qanunvericiliyinin dəyişdirilməsi üçün müvafiq təkliflər irəli sürüləcəkdir.

II. Azərbaycanda ailə institutunun hüquqi əsasları və dövlətin fəaliyyət istiqamətləri

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17-ci maddəsinə əsasən, “cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir”. Bu norma ailənin yalnız xüsusi hüquq münasibətlərinin obyektı olmadığını, həm də dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi qəbul edildiyini göstərir. Eyni zamanda Konstitusiyanın 34.3-cü maddəsində təsbit olunmuşdur ki, “analıq, atalıq, uşaqıq qanunla mühafizə edilir. Dövlət çoxuşaqılı ailələrə yardım göstərir”. Həmin müddəalar ailə münasibətlərinin, valideynlik institutunun və uşaqların hüquqlarının qorunmasının dövlətin pozitiv öhdəlikləri sırasına daxil olduğunu təsdiq edir.

Konstitusion prinsiplər ailə qanunvericiliyində daha da inkişaf etdirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 1.3-cü maddəsində göstərilir ki, ailə qanunvericiliyi ailənin möhkəmləndirilməsi zəruriyyətindən, ailə münasibətlərinin qarşılıqlı məhəbbət və hörmət hissləri əsasında qurulmasından, ailənin işinə hər kəsin qarışmasının yolverilməzliyindən, ailə üzvlərinin ailə qarşısında qarşılıqlı yardım və məsuliyyətindən, onların hüquqlarının maneəsiz həyata keçirilməsinin təmin olunmasından və bu hüquqların məhkəmədə müdafiəsi imkanlarından irəli gəlir [19]. Bu norma ailə hüququnun əsas məqsədinin yalnız mövcud münasibətlərin tənzimlənməsi deyil, həm də ailə institutunun davamlılığının və sabitliyinin təmin edilməsi olduğunu göstərir.

Müasir dövrdə ailə siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi dövlətin sosial siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyası ailə siyasətinin prioritet istiqamətlərini müəyyən edən əsas sənədlərdən biri hesab olunur. Strategiyada ailə və uşaqların rifahının yüksəldilməsi məqsədilə aztəminatlı ailələrin sosial təminatının gücləndirilməsi, yoxsulluğa həssas təbəqələrin sosial müdafiəsinin genişləndirilməsi, ailədaxili mübahisələrin həlli mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, uşaqların mənafeyinin qorunması, reproduktiv sağlamlığın təmin olunması, uşaqların psixi sağlamlığının möhkəmləndirilməsi, sağlam həyat tərzinin və sağlam qidalanmanın təşviqi kimi mühüm istiqamətlər nəzərdə tutulmuşdur [14].

Bu fəaliyyət istiqamətlərinin təhlili göstərir ki, dövlət ailə siyasətində əsas diqqət sosial müdafiə və sosial rifah məsələlərinə yönəlmişdir. Xüsusilə aztəminatlı ailələrin dəstəklənməsi, yoxsulluğun azaldılması və sosial xidmətlərin genişləndirilməsi dövlət siyasətinin əsas prioritetləri sırasında yer alır. Şübhəsiz ki, bu tədbirlər ailələrin sosial rifahının yüksəldilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin ailə institutunun qorunması yalnız iqtisadi və sosial dəstək tədbirləri ilə məhdudlaşmamalıdır. Ailə münasibətlərinin

davamlılığına təsir göstərən psixoloji, mənəvi və sosial amillərin də dövlət siyasətində ayrıca nəzərə alınması zəruridir.

Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi haqqında Əsasnamənin 8.7-ci maddəsinə uyğun olaraq, həmin Komitə dövlətin ailə siyasətinin həyata keçirilməsini təmin edən əsas icraedici qurumdur. Bununla belə, mövcud normativ-hüquqi sənədlərin və strateji proqramların məzmununun təhlili göstərir ki, ailə siyasətində daha çox sosial cəhətdən həssas və aztəminatlı ailələrin müdafiəsinə üstünlük verilir. Halbuki ailə institutunun möhkəmləndirilməsi, boşanmaların qarşısının alınması, valideynlər arasında münaqişələrin həlli, valideynlik məsuliyyətinin artırılması və uşaqların tam ailədə böyüməsinin təşviqi kimi məsələlər də ayrıca dövlət siyasəti istiqaməti kimi müəyyən edilməlidir.

Bu baxımdan “Uşaqlara dair Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2020–2025-ci illər üçün Fəaliyyət Planı”nın məzmunu xüsusi diqqətə layiqdir. Həmin sənəddə uşaqların sağlamlığı, təhsili, sosial müdafiəsi və təhlükəsizliyi ilə bağlı müxtəlif tədbirlər nəzərdə tutulsa da, uşaqların tam ailə mühitində böyüməsinin təşviqi, boşanmanın uşaqlara təsirinin azaldılması və ya boşanmış ailələrdə yaşayan uşaqların psixoloji və sosial reabilitasiyası ilə bağlı sistemli tədbirlərə yer verilməmişdir [4]. Bu isə ailə münasibətlərində baş verən dəyişikliklərin uşaqların hüquqlarına və inkişafına təsiri baxımından müəyyən boşluqların mövcud olduğunu göstərir.

Son illərdə Azərbaycanda boşanmaların sayında müşahidə olunan artım ailə siyasətinin yeni çağırışlarla üzləşdiyini nümayiş etdirir. Boşanma təkə ər-arvad arasındakı hüquqi münasibətlərin xitamı deyil, həm də uşaqların sosiallaşması, psixoloji inkişafı və hüquqlarının həyata keçirilməsi baxımından ciddi nəticələr doğuran hadisədir. Elmi araşdırmalar göstərir ki, valideynlərin ayrılması uşaqlarda emosional gərginliyin artmasına, davranış problemlərinə, təhsil göstəricilərinin zəifləməsinə və sosial adaptasiya çətinliklərinə səbəb ola bilər. Xüsusilə valideynlər arasında uzunmüddətli münaqişələrin davam etdiyi hallarda uşağın mənafeyi daha çox zərər görür.

Bu səbəbdən dövlət ailə siyasətinin gələcək inkişaf istiqamətlərində yalnız sosial müdafiə tədbirlərinə deyil, həm də ailə münasibətlərinin sabitliyinin qorunmasına yönəlmiş preventiv mexanizmlərə üstünlük verilməsi məqsəduyğun olardı. Belə mexanizmlərə nikahdan əvvəl və nikah dövründə ailə məsləhət xidmətlərinin təşkili, ailə mediasiyası institutunun geniş tətbiqi, valideynlik bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi proqramları, boşanma prosesində uşağın mənafeyinin prioritet nəzərə alınmasını təmin edən hüquqi və psixoloji dəstək sistemləri daxil edilə bilər.

III. Ailə institutunun zəifləməsinə şərait yaranan iqtisadi amillər və faktiki vəziyyət

Azərbaycanda boşanma sayının artmasının çoxsaylı səbəbləri sırasında ailənin maddi ehtiyaclarının layiqli səviyyədə ödənilməməsi göstərilir. İqtisadçıların araşdırmasına görə, “..işsizlik Azərbaycanda boşanma səviyyəsinin əsas müəyyənədicisi amillərindən biridir, çünki o, nikah və boşanma göstəricilərinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, işsizlik həm hər 1000 nəfərə düşən nikahların və boşanmaların artım göstəricilərinə statistik baxımdan əhəmiyyətli təsir göstərir ($p < 0,01$). Hər iki halda təsir mənfidir, lakin mütləq qiymət baxımından işsizliyin təsiri hər 1000 nəfərə düşən nikahların sayındakı artıma daha güclüdür. Başqa sözlə, işsizlik səviyyəsinin yüksəlməsi boşanmaların sayına nisbətən nikahların sayını daha çox azaldır. Nəticədə, işsizlik səviyyəsinin 1 faiz bəndi artması boşanma səviyyəsinin 18,9% artmasına səbəb olur (burada söhbət 18,9 faiz bəndindən deyil, 18,9 faiz nisbi artımdan gedir). İşsizliyin bu qədər əhəmiyyətli təsiri Azərbaycanda rəsmi işsizlik göstəricisinin daha az dəyişkən olması ilə izah edilə bilər.” [1, s. 145-158].

Bundan başqa, tədqiqatçılar vergi öhdəliyinin ağırlığını iqtisadi sahədə cinayətkarlığın artırılmasında səbəblərdən biri kimi də müəyyən edirlər [4].

Həmçinin, araşdırmalar göstərir ki, “...yetkinlik yaşına çatmayanların şəxsiyyətində mövcud olan xüsusiyyətlərin böyük qismi ailədə formalaşır. Məhz ailə onların davranışındakı kriminogen halların yaranmasında və qarşısının alınmasında əsas vasitə kimi çıxış edir. Uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında valideynlərin nümunələri böyük təsir vasitəsidir...İqtisadi məhrumiyyət uşağın cinayət davranışına gətirib çıxara bilən sosial risklərdən biridir.” [9, s. 67]. AR Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumata görə 2023-cü ildə məhkum olmuş 14-17 yaşda olan uşaqların ümumi sayı 310 olub, onların 126-sı oğurluq cinayətinə görə hər iki valideyni olan ailədə tərbiyə olunan məhkum uşaqlar olublar [6].

Statistik məlumatlardan belə nəticə çıxarılır ki, Azərbaycanda ailə institutunun möhkəmləndirilməsi sahəsində müvafiq qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə və dövlət dəstəyinə böyük ehtiyac yaranıb.

Onu da qeyd etməliyik ki, 1992-1995-ci illər ərzində hüquqi qüvvədə olmuş “Uşaqlı ailələrin sosial müdafiəsi haqqında AR Prezidentinin 387 nömrəli, 12.12.1992-ci il tarixli Fərmanına [17] əsasən, dövlət dəstəyini bütün uşaqlı ailələr alırdı və müharibə şəraitinə baxmayaraq əhalinin artımı stabil idi. Ailələrin maddi rifahının qaldırılması üçün zaman-zaman dövlətlər müxtəlif vergi, sosial, biznes güzəştləri tətbiq edib, çoxuşaqlı ailələrin dövlətə verdiyi töhfəni dəyərləndirib, müxtəlif uğurlu və ya uğursuz hüquqi alətlərlə bu ictimai münasibətləri tənzimləməyə çalışıb.

Azərbaycanın SSRİ tərkibində olduğu dövrdə vətəndaşları nikaha və çoxuşaqlı ailə qurmağa təşviq etmək məqsədilə müxtəlif vergi güzəştləri tətbiq

edilmişdir. Lakin bununla yanaşı, uşağı olmayan vətəndaşların üzərinə ağır vergi yükü qoyulmuşdur. Belə ki, SSSR Ali Soveti Prezidiumunun “SSSR-də subay, tənha və uşaqsız vətəndaşların vergisi haqqında” 21.11.1941-ci il tarixli Fərmanına əsasən, gəlir vergisi aşağıdakı qaydada tutulurdu: uşağı olmayan vətəndaşlar- 6% ; bir uşağı olan vətəndaşlar -1%, iki uşağı olan vətəndaşlar isə 0,5% gəlir vergisi ödəyirdi; kolxozda çalışan, uşağı olmayan vətəndaşdan-150 rubl, 1 uşağı olandan -50 rubl, iki uşağı olan vətəndaşdan -25 rubl ildə bir dəfə vergi tutulurdu; digər uşağı olmayan vətəndaşlar-ildə bir dəfə 90 rubl; bir uşağı olan-ildə bir dəfə 30 rubl; iki uşağı olan isə ildə bir dəfə 15 rubl vergi ödəməli olurdu [18]. Lakin 1957-ci ildən sonra subay vətəndaşlardan və uşağı olmayan fəhlə, dövlət qulluqçusu və sair vətəndaşlardan verginin tutulması ləğv olunmuşdur [18].

Beləliklə, tarixi təcrübə göstərir ki, vergi və sosial siyasət ailələrin maddi rifahına və demoqrafik davranışına təsir edən mühüm vasitələrdir. Lakin məcbureddici vergi tədbirlərindən daha çox, çoxuşaqlı və aztəminatlı ailələrə vergi güzəştləri və sosial dəstəyin artırılması ailə rifahının və sosial sabitliyin təmin olunmasında daha səmərəli yanaşmadır.

IV. Xarici ölkələrdə ailə institutunun dəstəklənməsinə yönelən vergi siyasəti

Bu sahədə uğurlu vergi siyasətini aparan ölkələr sırasında Almaniyani qeyd etmək olar. Belə ki, Almaniya vergi ödəyicisinin əmək haqqısından gəlir vergiləri hesablanarkən onlar altı sinif üzrə (tipoloji qruplara) qruplaşdırılır: 1) uşaqsız tək işçilər; 2) himayəsində uşaqları olan subay, boşanmış və ya dul vətəndaşlar; 3) ər-arvad, yalnız bir ailə üzvü işləyirsə; 4) ər-arvad, əgər hər iki ailə üzvü işləyirsə, lakin vergi ayırırsa; 5) hər iki həyat yoldaşı işləyir, lakin onlardan biri üçüncü dərəcəli kateqoriyaya aid edilə bilər; 6) bir neçə yerdə çalışan şəxslər.

Almaniya vergisi progressiv olduğu üçün, subaylar və evli insanlar üçün dərəcələr fərqlidir (bu, ölkədə çətin demoqrafik vəziyyətlə əlaqədardır və əhalinin artımını stimullaşdırmaq məqsədi daşıyır) [13, s. 147]. Hər iki kateqoriyalı vətəndaşlar üçün ən aşağı vergi dərəcəsi 14%, ən yüksək vergi dərəcəsi isə 53% təşkil edir.

Bundan başqa, Almaniya ayrı-ayrılıqda kapitaldan, səhmlər üzrə faizlərdən, qismən müxtəlif şirkətlərdə iştirakdan və s. gəlirdən vergi tutulur. Vergi dərəcəsi alınan gəlirin 25%-ni təşkil edir. Bu vergini ödəmək üçün xüsusi vergi cədvəlləri hazırlanır ki, burada ödəyicinin vergi sinfi, onun vəziyyəti, uşaqlarının sayı, onların kimin himayəsində olması, ailə təsərrüfatının necə idarə olunması, vergi güzəştlərinin olması barədə məlumatlar əks olunur. Beləliklə, Almaniya ailə institutunun möhkəmləndirilməsi, uşaqların böyüdüyü ailənin rifahının təmin edilməsi üçün müvafiq vergi siyasəti işlənilmişdir.

“Fransada hələ 1921-ci ildən “Böyük ailə” adlı dövlət proqramı fəaliyyət göstərir. Çoxuşaqlı ailələrə vergi imtiyazları da təqdim olunur. Hər doğulan uşaq vergilərin azalması deməkdir. Beləliklə, əgər ailədə 4 uşaq varsa, həmin ailə praktik olaraq vergi ödəmir. Avropada ən çox doğum Fransanın payına düşür” [3].

Post sovet ölkələr sırasında ailələrin qorunması, maddi sarsıntılar nəticəsində zəifləməsinin qarşısını almaq üçün Rusiya, Estoniya və Qazaxıstan kimi dövlətlərin də gələcək planlarını nümunə kimi göstərmək olar. Rusiya Federasiyasında ailələrin, xüsusilə iki və daha çox uşağı olan ailələrin sosial-iqtisadi vəziyyətinin dəstəklənməsi məqsədilə vergi güzəştləri genişləndirilmişdir. “..Rusiya Federasiyası Vergi Məcəlləsinin 218-ci maddəsinə əsasən, 2025-ci ildən ikinci uşağa görə standart güzəştə aylıq 2 800 rubl, üçüncü və hər sonrakı uşağa görə isə 6 000 rubl müəyyən edilmişdir. Güzəştdən istifadə üçün gəlir həddi də 450 min rubla yüksəldilmişdir. Bundan əlavə, 2026-cı ildən iki və daha çox uşağı olan aztəminatlı ailələr üçün illik “ailə ödənişi” mexanizmi tətbiq edilmişdir. Müəyyən şərtlərə cavab verən ailələr faktiki olaraq ödədikləri verginin bir hissəsini geri ala bilər; onların effektiv gəlir vergisi yükü 13%-dən 6%-ə qədər azalmışdır. Həmçinin, Rusiya Federasiyası Vergi Məcəlləsinin 217-ci maddəsinə əsasən, 2026-cı ildən uşağın doğulması, övladlığa götürülməsi və ya onun üzərində qəyyumluğun müəyyən edilməsi ilə əlaqədar işəgötürən tərəfindən valideynə ödənilən birdəfəlik ödənişlərin hər uşaq üzrə 1 milyon rubla qədər hissəsi vergidən azad edilir. [23]. Rusiyada 2025-ci ildən bəri gəlir vergisi illik gəlirdən asılı olaraq 13%,15%,18%,20%,22% müəyyən edilir. Bu vaxta qədər isə iki həddə gəlir vergisi müəyyən edilmişdir- illik 5 mln. rubla qədər olan gəlirdən 13%, həmin rəqəmdən yuxarı olduqda isə -15% proqressiv gəlir vergisi tutulur.

Qazaxıstanda 18 yaşına çatmayan və yaxud 23 yaşı tamam olmamış əyani təhsil alan dörd uşağı olan ailə çoxuşaqlı hesab edilir [15]. 2025-ci ilin 1 yanvar tarixindən hüquqi qüvvəyə minən dəyişikliyə görə, çox uşaqlı ailənin hər valideyni gəlir vergisindən 12 AHG (aylıq hesablama göstəricisi – sosial müavinat və digər ödənişlərin əmsalı ilə hesablanır) həcmində azad olunacaqdır.

Estoniya təcrübəsində isə, çoxuşaqlı ailələrin maddi rifahının yüksəldilməsi məqsədilə vergi və sosial siyasət bir-birini tamamlayan mexanizmlər kimi tətbiq edilə bilər. Üç və daha çox uşağı olan ailələrə xüsusi müavinətlərin verilməsi, üçüncü və sonrakı uşaqlar üçün daha yüksək uşaq ödənişlərinin müəyyənləşdirilməsi və bəzi hallarda işləməyən valideynlərin sosial vergisinin dövlət tərəfindən ödənilməsi ailənin üzərinə düşən iqtisadi yükün azaldılmasına xidmət edir. Hazırkı qaydalara əsasən: 3–6 uşağı olan ailə — ayda 450 avro; 7 və daha çox uşağı olan ailə — ayda 650 avro alır [24]. Bundan əlavə, birinci və ikinci uşağa görə aylıq 80 avro, üçüncü və sonrakı

uşaqlara görə isə 100 avro uşaq müavinəti verilir. Beləliklə, Estoniyada uşaq ailələrin yoxsulluğunun azalmasına da müsbət təsir göstərmişdir.

Müqayisə üçün qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda çoxuşaqlı ailə altı və daha çox uşağı olan hesab edilir, həmin ailə üçün heç bir vergi güzəşti tətbiq edilmir, yalnız hər uşağın 18 yaşı tamam olanadək 140 manat həcmində sosial müavinət şəkilində dövlət dəstəyi [16] mövcuddur. Halbuki, uşaq üçün 2025-ci ilə müəyyən olunmuş yaşayış minimumu 246 manatdır [21]. Ölkədə müəyyən olunmuş uşaq üçün yaşayış minimumu ilə çoxuşaqlı ailədə böyüyən uşağa təyin olunan sosial müavinət arasında böyük fərq heç bir dəlillə əsaslandırılmamışdır.

V. Azərbaycanda ailə institutunun dəstəklənməsində vergi siyasəti

Azərbaycanda vergi orqanlarında uçota alınmayan fiziki şəxslərin göstərdiyi xidmətlərə (işlərə) münasibətdə gəlir vergisi vergi tutulan aylıq gəlirin məbləği 2500 manatadək olduqda 14 faiz, 2500 manatdan çox olduqda 350 manat + 2500 manatdan çox olan məbləğin 25 faizi miqdarında olmaqla ödəmə mənbəyindən tutulur [22, mad. 101]. Azərbaycan vergi qanunvericiliyinə görə müəyyən kateqoriya şəxslər ailə statusu, əlilliyi, himayəsində olan uşaqların sayı və sair əsaslarla əlaqədar olaraq fərqli məbləğlərdə gəlir vergisindən azad olunurlar.

Belə ki, şəhid statusu almış şəxslərin valideynlərinin, dul arvadlarının (ərlərinin) və övladlarının hər hansı muzzdlu işdən vergi tutulmalı olan aylıq gəliri 800 manat məbləğində gəlir vergisindən azaddır [22, mad. 102.1-1]. Şəhid — Azərbaycan Respublikasının azadlığı, suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda həlak olmuş, hərbi əməliyyatla əlaqədar itkin düşən və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada ölmüş hesab edilən şəxsdir.

Həmçinin, həlak olmuş, yaxud sonralar vəfat etmiş döyüşçülərin (şəhid statusu almış şəxslər istisna olmaqla) dul arvadlarının (ərlərinin) və övladlarının hər hansı muzzdlu işdən vergi tutulmalı olan aylıq gəliri 400 manat məbləğində [22, mad. 102.2.5];

Daimi qulluq tələb edən 18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş və ya orqanizminin funksiyalarının 81-100 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxsə baxan və onunla birlikdə yaşayan valideynlərdən (o cümlədən övladlığa götürən şəxslərdən) birinin (özlərinin istəyi ilə), arvadın (ərin), himayəçinin və ya qəyyumun hər hansı muzzdlu işdən vergi tutulmalı olan aylıq gəliri 200 manat məbləğində gəlir vergisi azaldılır.

O cümlədən, qohumluq dərəcəsi asılı olmayaraq himayəsində azı üç nəfər, o cümlədən gündüz təhsil alan 23 yaşınadək şagirdlər və tələbələr olan ər və ya arvaddan birinin vergi tutulmalı olan aylıq gəliri 50 manat məbləğində azaldılır. Bu qayda tələbələrin və oxuyanların 23 yaşı tamam olduğu, oxumayanların 18 yaşı tamam olduğu ilin sonuna kimi, himayəsində olan və yaxud uşağı öldüyü təqdirdə, həmin ilin sonuna kimi qüvvədə qalır [12, s. 237].

Azərbaycan qanunvericiliyinə görə, aşağıdakılar himayədə olanlara aid edilmirlər: təqaüd, pensiya və işsizlikdən sığorta ödənişi alan şəxslər (uşaqlardan başqa); qanuna əsasən tam dövlət təminatında olan şəxslər, yəni dövlət himayəsində olan şəxslər (uşaq və ya körpələr evinin yetirmələri) [12, s. 237].

Beləliklə, Azərbaycanda vergi qanunvericiliyində ümumiyyətlə gənc ailələrin, bir və yaxud iki uşağı olan ailələrin dəstəklənməsinə yönələn vergi güzəştləri yox səviyyəsindədir və ya müəyyən hallarda o qədər məhduddur ki, ailə rifahının qaldırılmasına təsir etmir.

VI. Nəticə

Aparılmış araşdırmalar, statistik məlumatların təhlili və xarici dövlətlərin təcrübəsinin müqayisəli öyrənilməsi əsasında Azərbaycanda ailə institutunun möhkəmləndirilməsi, nikahların stimullaşdırılması, boşanmaların sayının azaldılması, doğum səviyyəsinin yüksəldilməsi və uşaq ailələrin sosial-iqtisadi müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədilə aşağıdakı təkliflərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

1. Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyasına ailə institutunun möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş ayrıca strateji istiqamətin əlavə edilməsi;

Hazırkı Strategiyada ailə siyasəti əsasən sosial müdafiə və aztəminatlı ailələrin dəstəklənməsi kontekstində nəzərdə tutulmuşdur. Lakin ailə institutunun qorunması yalnız sosial yardım məsələsi deyil, həm də demoqrafik təhlükəsizlik, insan kapitalının inkişafı və milli inkişaf məsələsidir.

Bu səbəbdən Strategiyaya aşağıdakı istiqamətlərin daxil edilməsi təklif olunur:

- ailə institutunun qorunmasının dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilməsi;
- nikahların bağlanması təşviqi üzrə dövlət proqramlarının hazırlanması;
- gənc ailələrin mənzil təminatının yaxşılaşdırılması üçün xüsusi mexanizmlərin yaradılması;
- ailə dəyərlərinin təbliği məqsədilə maarifləndirmə proqramlarının həyata keçirilməsi;
- ailədaxili münaqişələrin erkən mərhələdə həlli üçün mediasiya və psixoloji dəstək mərkəzlərinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi;
- boşanmaların sosial və iqtisadi səbəblərinin öyrənilməsi üçün mütəmadi monitorinq sisteminin yaradılması;
- demoqrafik inkişaf və doğum səviyyəsinin artırılması üzrə uzunmüddətli dövlət proqramının qəbul edilməsi.

Belə yanaşma ailə institutunun yalnız sosial müdafiə obyektı deyil, dövlətin strateji inkişaf resursu kimi qəbul edilməsinə xidmət edə bilər.

2. Vergi qanunvericiliyində ailəyönümlü fiskal təşviq mexanizmlərinin tətbiqi;

Müqayisəli təhlil göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə ailələrin maliyyə yükünün azaldılması üçün vergi siyasətindən geniş istifadə olunur. Azərbaycanda isə gəlir vergisinin hesablanması zamanı vergi ödəyicisinin ailə vəziyyəti və uşaqlarının sayı faktiki olaraq nəzərə alınmır.

Bu baxımdan AR Vergi Məcəlləsinə aşağıdakı dəyişikliklərin edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

- hər bir azyaşlı uşağa görə valideynin vergitutulan gəlirinin müəyyən hissəsinin gəlir vergisindən azad edilməsi;
- iki uşağı olan valideynlər üçün əlavə vergi güzəştlərinin müəyyən olunması;
- üç və daha çox uşağı olan ailələr üçün daha yüksək həcmdə vergi azadolmalarının tətbiqi;
- uşaqların təhsil, səhiyyə və məktəbəqədər hazırlıq xərclərinin müəyyən hissəsinin vergidən çıxılan xərclər kimi tanınması;
- ailənin hər iki üzvünün işlədiyi hallarda birgə vergi bəyannaməsi vermək imkanının yaradılması;
- iki və daha çox uşağı olan valideynlər üçün il ərzində ödənilmiş gəlir vergisinin müəyyən hissəsinin ilin sonunda geri qaytarılması mexanizminin tətbiq edilməsi.

Bu sistemin tətbiqi nəticəsində dövlət büdcəsinə daxilolmalar il ərzində saxlanılacaq, eyni zamanda ilin sonunda ailələrə qaytarılan vəsait onların sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına, uşaqların saxlanması və təhsilinə əlavə maliyyə dəstəyi rolunu oynayacaqdır.

3. Çoxuşaqly ailə anlayışının yenidən müəyyən edilməsi və sosial təminat mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;

Hazırda Azərbaycan qanunvericiliyində çoxuşaqly ailə altı və daha çox uşağı olan ailə hesab edilir. Lakin beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bir çox ölkələrdə üç və ya dörd uşağı olan ailələr çoxuşaqly ailə statusu əldə edir və müvafiq dövlət dəstəyindən faydalanırlar.

Bu səbəbdən aşağıdakı dəyişikliklərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

- çoxuşaqly ailə statusunun verilməsi üçün tələb olunan minimum uşaq sayının altıdan dördə endirilməsi;
- çoxuşaqly ailələrə verilən aylıq sosial müavinətlərin yaşayış minimumuna uyğunlaşdırılması;
- hər uşağa görə ödənilən sosial müavinətin hər il uşaqlar üçün müəyyən edilmiş yaşayış minimumuna proporsional qaydada indeksləşdirilməsi;
- çoxuşaqly ailələrin kommunal xidmətlər, məktəbəqədər təhsil müəssisələri və ictimai nəqliyyat xidmətləri üzrə güzəştlərlə təmin edilməsi;

- çoxuşaqlı ailələrin mənzil təminatının yaxşılaşdırılması məqsədilə güzəştli ipoteka və dövlət dəstəyi proqramlarının tətbiqi;

- çoxuşaqlı ailələrin valideynləri üçün əmək qanunvericiliyində əlavə təminatların və elastik iş rejimlərinin nəzərdə tutulması.

Belə tədbirlər çoxuşaqlı ailələrin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə, uşaqların rifahının yüksəldilməsinə və doğum səviyyəsinin artırılmasına müsbət təsir göstərə bilər.

4. Gənc ailələrin iqtisadi dayanıqlığının artırılması üzrə əlavə tədbirlər.

Tədqiqat göstərir ki, nikahların gecikməsi və doğum səviyyəsinin azalmasının əsas səbəblərindən biri gənc ailələrin iqtisadi qeyri-sabitliyidir. Buna görə də:

- ilk dəfə nikaha daxil olan şəxslər üçün müəyyən müddətə vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi;

- yeni ailə quran şəxslərə güzəştli mənzil kreditlərinin verilməsi;

- ilk uşağın doğulması zamanı birdəfəlik dövlət dəstəyinin artırılması;

- məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin əlçatanlığının genişləndirilməsi;

- işləyən valideynlər üçün çevik iş qrafiki və məsafədən işləmə imkanlarının artırılması;

- məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Müasir şəraitdə ailə institutunun qorunması məsələsi yalnız sosial müdafiə siyasətinin deyil, həm də demoqrafik təhlükəsizlik, iqtisadi inkişaf və milli təhlükəsizlik siyasətinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Buna görə də ailənin möhkəmləndirilməsi, doğum səviyyəsinin artırılması və uşaqların rifahının təmin olunması istiqamətində hüquqi, iqtisadi, sosial və fiskal mexanizmlərin kompleks şəkildə tətbiq edilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olmalıdır. Bu yanaşma uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanın demoqrafik potensialının qorunmasına, insan kapitalının inkişafına və sosial sabitliyin möhkəmlənməsinə xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Adilkhanova, M., Aliyev, K. Macroeconomic determinants of marriage and divorces in Azerbaijan. *Economics and Sociology*, 17(4), 145-158.
2. Analysis of large families. State Committee for Family, Women and Children's Issues of the Republic of Azerbaijan. (In Azerbaijani/ Çoxuşaqlı ailələrlə bağlı təhlil. AR Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi)
URL:
<https://family.gov.az/store/media/%C3%87oxu%C5%9Faq1%C4%B1%20ail%C9%99l%C9%99rl%C9%99%20ba%C4%9F1%C4%B1%20t%C9%99hlil..pdf> (last access: 12.06.2026).

3. Action Plan for the Implementation of the Strategy for Children for 2020–2025 (In Azerbaijani/ Uşaqlara dair Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2020–2025-ci illər üçün Fəaliyyət Planı) URL: <https://e-qanun.az/framework/46359> (last access: 12.06.2026).
4. Blinichkina N.Y., Hojayevev Z.K.. Poverty as a Global Phenomenon: Problems and Consequences. Bulletin of the Tajik University of Law, Business, and Politics, № 4, 2012 (In Russian/ Блиничкина Н.Ю., Ходжаев З.К. Бедность как глобальный феномен: проблема и последствия. Вестник Таджикского Университета права, бизнеса и политика № 4, 2012).
5. Children in Azerbaijan. State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. (In Azerbaijani/Azərbaycanda uşaqlar. AR Dövlət Statistika Komitəsi) URL: <https://www.stat.gov.az/source/demography/au/> (last access: 12.06.2026).
6. Crime and violations. Information from the State Statistics Committee. URL: <https://www.stat.gov.az/source/crimes/> (last access: 12.06.2026).
7. Dyagileva M.V. Family as the Foundation of Law in Hegel's Philosophy. II All-Russian Scientific and Practical Conference with International Participation "Social Dynamics of Population and Sustainable Development" October 10, 2019 (In Russian/ Дягилева М.В.Семья как основа права в философии Гегеля. II Всероссийская научно-практическая конференция с международным участием «Социальная динамика населения и устойчивое развитие» 10 октября 2019 URL: <https://istina.cemir-ras.ru/conferences/presentations/271200605/> (last access: 12.06.2026).
8. Formation of family values among students of theological educational institutions: chrestomathy/ Comp. Y. A. Fedorova, O. N. Khakhlova. Ufa 2019, p.5 (In Russian/ Формирование семейных ценностей у обучающихся духовных образовательных учреждений: хрестоматия / Сост. Ю.А. Федорова, О.Н. Хахлова – Уфа: 2019, с.5.
9. M. Hacıyeva. Biological and Social Factors Influencing Juvenile Delinquency. Proceedings of the International Scientific-Practical Conference on “Criminal-Legal, Criminal-Procedural and Forensic Problems of Crimes Committed by Minors,” held on April 17, 2023, at the Police Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, p. 67(In Azerbaijani/ M. Hacıyeva. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cinayət törətməsinə təsir edən bioloji və sosial amillər. “Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin cinayəthüquqi, cinayət-prosessual və kriminalistik problemləri” mövzusunda 17 aprel 2023-cü il tarixdə Azərbaycan

- Respublikası DİN-in Polis Akademiyasında keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, səh. 67) .
10. "On the National Security Strategy of the Russian Federation" Approved by the Decree of the President of the Russian Federation 02.07.2021 №400 (In Russian/ «О стратегии национальной безопасности Российской Федерации» Утверждено Указом Президента РФ от 02.07.2021 №400) <http://www.kremlin.ru/acts/bank/47046> (last access: 12.06.2026).
 11. Resolution No. 10 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated 15.01.1994 "On the rules for perpetuating the name of a martyr and applying concessions to the families of martyrs" (In Azerbaijani/ "Şəhid adının əbədləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlərin tətbiqi qaydaları haqqında" AR Nazirlər Kabinetinin 10 sayılı 15.01.1994-cü il tarixli Qərarı) URL: <https://e-qanun.az/framework/12184> (last access: 12.06.2026).
 12. Sadigov M.M. Taxes and taxation in Azerbaijan. Textbook. Baku 2020, p. 237 (In Russian/ Садыгов М.М. Налоги и налогообложение в Азербайджане. Учебник. Баку 2020, с. 237).
 13. Shuvalov A.E., Stepina A.M. Tax Policy of the Federal Republic of Germany. Journal of Economics, Statistics, and Informatics №2, 2015, p. 147 (In Russian/ А.Е.Шувалов, А.М.Степина Налоговая политика Федеративной Республики Германии. Журнал «Экономика, статистика и информатика» №2, 2015, с. 147).
 14. Strategy for socio-economic development of the Republic of Azerbaijan for 2022-2026. (In Azerbaijani/ Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası) URL: <https://e-qanun.az/framework/50013> (last access: 12.06.2026).
 15. The Code of the Republic of Kazakhstan "On Marriage (Matrimony) and Family" №518-IV, 26.12.2011 (In Russian: Кодекс Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье» №518-IV от 26.12.2011 г.) <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1100000518> (last access: 12.06.2026).
 16. The Decree of the President of the Republic of Azerbaijan No. 410 dated June 12, 2025 "On increasing the amount of social benefits for women with more than five children" (In Azerbaijani/ "Beşdən çox uşağı olan qadınlara sosial müavinətin məbləğinin artırılması 12 iyun 2025-ci il tarixli 410 nömrəli) URL: <https://president.az/az/articles/view/58593> (last access: 12.06.2026).
 17. The Decree of the President of the Republic of Azerbaijan No. 387 dated December 27, 1992 On social protection of families with children

- (İn Azerbaijani/ Uşaqılı ailələrin sosial müdafiəsi haqqında 27 dekabr 1992-ci il tarixli, № 387 nömrəli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı) URL: <https://e-qanun.az/framework/8027> (last access: 12.06.2026).
18. The Decree of Supreme Council of USSR “On the tax on bachelors, single people and small-families of the USSR” dated 21.11.1941 (In Russian/ Указ Верховного Совета СССР “О налоге на холостяков, одиноких и малосемейных граждан СССР” от 21.11.1941-го года) URL: <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=30133> (last access: 12.06.2026).
 19. The Family Code of the Republic of Azerbaijan Law of the Republic of Azerbaijan No. 781-IQ dated December 28, 1999 “On approval, entry into force of the Family Code of the Republic of Azerbaijan and related legal regulation issues” Collection of Legislation of the Republic of Azerbaijan, 2000, No. 3, Article 126 (In Azerbaijani/ Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsi 28 dekabr 1999-cu il tarixli 781-IQ nömrəli “Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu, 2000-ci il, № 3, maddə 126).
 20. The Law “On the Minimum Living Wage in the Republic of Azerbaijan” dated 27.12.2024 (İn Azerbaijani/ “Azərbaycan Respublikasında yaşayış minimumu haqqında” 27.12.2024-ci il tarixli Qanunu. URL: <https://president.az/az/articles/view/67726> (last access: 12.06.2026).
 21. The Tax Code of the Republic of Azerbaijan (In Azerbaijani/ Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi. URL: <https://e-qanun.az/framework/46948> (last access: 12.06.2026).
 22. The Tax Code of the Russian Federation (İn Russian/ Налоговый Кодекс Российской Федерации URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28165/c100f38376d82fcc23ff72192989c382d6e3a646/ (last access: 12.06.2026).
 23. The Family Benefit Act of the Republic of Estonia URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/akt/508052026006> (last access: 12.06.2026).

TAX POLICY IN SUPPORTING THE FAMILY INSTITUTION: THE EXPERIENCE OF AZERBAIJAN AND FOREIGN COUNTRIES

GUNAY ABBASOVA*

Abstract

In this article, the author examines the strategic development plan for strengthening the institution of family in Azerbaijan, tax policy, positive or negative consequences of the latest changes in tax legislation, and also gives certain forecasts. The decline in the number of marriages due to the country's inability to withstand economic risks, the impact of tax policy and legislation on these processes are also analyzed. The author also notes an increase in the number of divorces and a decrease in population growth compared to last year, despite state support for low-income families. The analyses showed that all families (regardless of the number of children) need state support. It is concluded that the use of tax benefits for working parents, state support, expressed in changes in tax policy, is more effective. The article examines the experience of Germany, the post-Soviet countries of Russia, Estonia Kazakhstan, and conducts a comparative analysis with the tax legislation of Azerbaijan. As a result, many countries have defined the conditions for the application of tax benefits and tax incentives depending on marital status and the number of children, and have also analyzed the need and possibility of their application in local conditions.

In conclusion, the author proposes to make appropriate changes to the strategic social development plan and tax legislation in support of the institution of the family.

Keywords: family, low-income family, income tax, tax policy, tax rate, tax system, tax benefits, martyr, martyr family, single, large family, subsistence minimum, disabled person, patronage, full state support

* Legal Researcher of "Law and Human Rights Institute" Public Legal Entity/ Member of the Bar Association of the Republic of Azerbaijan / email: gabasova@lhri.az

НАЛОГОВАЯ ПОЛИТИКА В ПОДДЕРЖКЕ ИНСТИТУТА СЕМЬИ: ОПЫТ АЗЕРБАЙДЖАНА И ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

ГЮНАЙ АББАСОВА*

Резюме

В статье рассматриваются стратегический план развития института семьи в Азербайджане, налоговая политика и последствия последних изменений в налоговом законодательстве. Анализируется снижение числа браков вследствие экономических рисков, влияние налоговой политики на семейные отношения, рост числа разводов и снижение прироста населения. Отмечается необходимость государственной поддержки всех семей независимо от количества детей. Автор обосновывает целесообразность применения налоговых льгот для работающих родителей и совершенствования налоговой политики. Изучен опыт Германии, России, Эстонии и Казахстана и проведён сравнительный анализ налогового законодательства Азербайджана. Рассмотрены налоговые льготы с учётом семейного положения и количества детей, а также возможности их применения в национальных условиях.

В заключение предлагается внести изменения в стратегический план социального развития и налоговое законодательство в целях поддержки института семьи.

Ключевые слова: семья, малообеспеченная семья, подоходный налог, налоговая политика, налоговая ставка, налоговая система, налоговые льготы, шехид, шехидская семья, одинокая, многодетная семья, прожиточный минимум, инвалид, патронаж, полное государственное обеспечение.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.12.2025

Çapa qəbul: 05.06.2026

* Исследователь права “Института права и прав человека” Публичного Юридического Лица/ Член Коллегии Адвокатов Азербайджанской Республики / email: gabasova@lhri.az

ƏQLİ MÜLKİYYƏT HÜQUQU

TRADEMARK INFRINGEMENT IN AZERBAIJANI, TURKISH AND EUROPEAN UNION LAW: EVOLVING LEGAL STANDARDS AND JUDICIAL APPROACHES

NAZRIN ALIYEVA*

Abstract

This research analyzes the essence and main elements of trademark infringement, with particular attention to contemporary theoretical approaches in Azerbaijani, Turkish and European Union doctrine. The study aims to assess how the scope of trademark protection has developed beyond the traditional function of indicating commercial origin and the risk of consumer confusion. A comparative doctrinal and case-law analysis is employed, focusing on relevant decisions of the Court of Justice of the European Union, the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan and the Supreme Court of Türkiye. The analysis demonstrates that contemporary trademark protection may extend to the protection of distinctive character, reputation and other functions of a mark, including advertising, investment and communication functions, where the relevant legal conditions are satisfied. Particular attention is given to the protection of marks with a reputation and to emerging forms of infringement in the digital environment, including domain-name registration, keyword advertising and the marketing of potentially infringing or counterfeit goods through online platforms. The study also considers specific issues concerning trade name use, comparative advertising, parallel imports and the transit of goods. The comparative analysis of selected CJEU, Azerbaijani and Turkish Supreme Court decisions illustrates the practical application of these approaches and the continuing effort to balance trademark protection with freedom of competition and legitimate commercial activity. The study contributes to the understanding of modern trademark infringement by demonstrating its increasingly multifunctional character and its adaptation to digital and global commercial practices.

Keywords: trademark infringement, trademark functions, marks with a reputation, online marketplaces, likelihood of confusion, keyword advertising, cybersquatting, judicial practice.

* PhD student / email: nazrin.aliyeva.2000@gmail.com

I. Introduction

The growing economic significance of intellectual property assets has strengthened the role of trademarks in commercial activity. Trademarks perform not only a source-identifying function but may also embody reputation, consumer trust and significant economic value. This development has contributed to the expansion and diversification of the legal issues surrounding the use and protection of trademarks. The expansion of trademark functions, digital commercial practices and the increasing importance of reputed marks have complicated the determination of when a third-party use constitutes infringement and when it remains within the boundaries of legitimate competition.

This complexity is also reflected in the development of modern approaches to trademark infringement. The classical approach primarily focuses on the use of identical or similar signs and the likelihood of confusion as to the commercial origin of goods or services. The contemporary approach, while retaining these traditional standards, adopts a broader functional perspective by recognizing that trademark protection may, in certain circumstances, extend to functions other than the indication of origin, including advertising, investment and communication functions. This development raises important questions concerning the scope of exclusive trademark rights and the need to balance trademark protection with legitimate commercial activity and freedom of competition.

The comparison between Azerbaijani, Turkish and European Union trademark law is justified by the substantial convergence of certain legal frameworks and concepts and by the relevance of EU trademark principles to the development of contemporary trademark law in Azerbaijan and Türkiye. The comparative analysis is conducted on the basis of functionally equivalent legal rules and concepts, particularly those governing the scope of trademark rights, likelihood of confusion, the protection of trademarks with a reputation, digital uses and the limitations of exclusive trademark rights. By examining how functionally comparable rules are interpreted and applied in the three legal systems, the study seeks to identify both areas of convergence and points of divergence and to clarify the legal uncertainty concerning the extent to which trademark protection may be expanded beyond the traditional likelihood-of-confusion framework without unduly restricting legitimate commercial activity and competition.

II. Theoretical and legal approaches to trademark infringement

2.1. Doctrinal positions on trademark infringement

Trademark infringement refers to the unlawful interference with the protected interests of a trademark owner, resulting from the unauthorized use by third parties of the exclusive rights granted to the trademark owner by law [3, s. 111]. Trademark rights grant the owner exclusive rights to use the mark, benefit

economically from it, and prevent unauthorized use by third parties. Therefore, trademark infringement does not only mean the unauthorized use of an identical or similar mark. It also encompasses unlawful acts that weaken the distinctiveness of the mark, unfairly benefit from its reputation, or harm its economic value. Indeed, today, trademark rights are considered not only an individual intellectual property right but also contribute to the protection of fair competition and consumer confidence.

While there is no common definition of trademark infringement in legal doctrine, the vast majority of authors explain this concept as the unauthorized interference with the exclusive rights granted to the trademark owner. The classical approach considers the fundamental element of trademark infringement to be the use of the trademark in commercial life without the consent of the trademark owner [25, p. 306]. However, under contemporary European Union trademark law, unauthorized use alone doesn't constitute a sufficient legal test for all forms of infringement. In particular, three distinct legal grounds can be identified: (i) the use of an identical sign in relation to identical goods or services; (ii) the use of an identical or similar goods or services where there is a likelihood of confusion; and (iii) the use of an identical or similar sign in relation to goods or services where the trademark has a reputation and the use, without due cause, takes unfair advantage of, or is detrimental to, its distinctive character or repute.

Within this framework, contemporary EU trademark law also places particular emphasis on the functions protected by the trademark. A mark is considered an economic asset that, in addition to its source identification function, also fulfills advertising, investment, and communication functions, the protection of which may become relevant depending on the type of infringement and the circumstances of the use. Importantly, actual material damage is not, as a general matter, a necessary element for establishing trademark infringement; the assessment of such damage arises primarily at the remedial stage, particularly in determining compensation.

As per Yikar, the legitimate use represents a significant constraint on trademark rights and can only be asserted when the disputed use would typically infringe upon the owner's exclusive rights under Article 7 and could potentially violate Article 29(1)(a) of the Industrial Property Code, although such use is deemed lawful if conducted honestly and in line with standard trade practices as outlined in Article 7(5) [39, p. 73–74].

Sabih Arkan argues that this monopoly right held by the trademark owner must be balanced with the freedom of commercial life, but that unauthorized economic use may constitute infringement where the applicable conditions are satisfied, subject to relevant legal defences and limitations [30, p. 307, 308]. He also explains the special protection regime that applies to well-known trademarks, stating that unauthorized use of these trademarks provides an unfair advantage [29,

p. 104]. Arkan's approach to the limits of trademark rights naturally raises the question of under what conditions infringement occurs. At this point, it is argued that the decisive criterion in determining infringement is “trademark use”.

Contemporary Turkish doctrine asserts that trademark infringement necessitates the utilization of a trademark, indicating that the mark must be employed concerning goods or services in a way that fulfills its distinguishing role; additionally, its application in advertising, internet domain names, or business documents may also be considered trademark use if it serves that purpose [19, p. 53–54].

From the perspective of national legal frameworks, particularly in Azerbaijan, intellectual property rights and trademark protection are built upon a dual-nature doctrine where exclusive rights balance individual monopoly with public interest and fair competition. Under Azerbaijani intellectual property doctrine, intellectual property rights are considered an independent institution that complements traditional property rights. The protection granted to trademark owners represents exclusive economic (commercial) rights, which are time limited and non-economic (personal) rights. The exclusivity of trademark rights reflects the owner's legal monopoly and control over the mark. However, this legal protection is governed by a fundamental legal principle: no person may use an intellectual property object without the right holder's consent, and any unauthorized use constitutes an infringement.

At the same time, Azerbaijani doctrine emphasizes the “duality principle” of intellectual property. A protected mark exists both as an intangible object and as a tangible good or product in commercial circulation. Legal protection strictly attaches to the intangible asset itself, rather than the physical medium. Furthermore, exclusive rights are subject to statutory limitations and exceptions (such as the doctrine of exhaustion of rights) to maintain a social contract and balance between the interests of right holders and society. Thus, unauthorized use must be carefully evaluated within these statutory bounds to determine whether an actual infringement has occurred [12, p. 41, 42].

2.2. Remedies and compensation for reputational harm to trademarks

Under Azerbaijani law, the economic consequences of intellectual property infringement are addressed through general rules on compensation for damage. Article 6 of the Law of the Republic of Azerbaijan “On the Enforcement of Intellectual Property Rights and the Fight against Piracy” provides that, in determining the damage caused by the unlawful use of intellectual property, consideration may be given to the income obtained by the infringer, the expenses incurred by the right holder in restoring the infringed rights, including attorney's fees, and the income that the right holder could have obtained through lawful use. However, the provision does not expressly recognize damage to trademark reputation as an autonomous category of

compensation. Rather, the economic consequences of such harm may be relevant to the assessment of compensable damage where they can be demonstrated in financial terms. In addition, Article 8 of the same Law allows the court, upon a reasoned request of the right holder, to order the dissemination or publication of information concerning the judicial decision at the infringer's expense. Such a measure may also contribute to restoring the public perception of the infringed intellectual property right [22].

Under Article 150(2) of the Industrial Property Code, damage to trademark reputation caused by the poor quality or inappropriate marketing of infringing goods or services gives rise to a specific claim for compensation in addition to ordinary pecuniary and non-pecuniary damages [13]. Çolak regards trademark reputation as an economic asset and emphasizes that such reputational harm is particularly significant in the case of well-known marks serving as symbols of quality [7, p. 815, 818, 820].

Bozgeyik links damage to trademark reputation with a decrease in the mark's economic worth, emphasizing that reputation encompasses, among other factors, customer perception, loyalty, and demand for the mark, and that its degradation may jeopardize the right holder's enduring economic interests [4, p. 186–187]. Uzunalli, further illustrating this approach, draws attention to the economic consequences that a decrease in mark reputation may have, particularly in terms of licensing relationships. However, it is necessary to legally separate the basis of the infringement from the calculation of compensation. While the damage to a mark's reputation constitutes the substantive ground for infringement, its impact on future licensing or sales value is strictly a matter of proving and calculating damages. The author states that the purpose of commercial reputation compensation is to compensate for the risk of a decrease in the future licensing or sales value of the brand, and is therefore purely monetary in nature. Uzunallı demonstrates that in cases where the licensee damages the brand's image by violating the terms of the contract, both breach of contract and trademark infringement occur simultaneously [35, p. 435]. However, it is not possible to say that there is complete consensus in legal doctrine regarding the legal nature of damage to mark reputation. While some authors emphasize the economic aspect, others draw attention to the connection between reputation and personal value.

Hamdi Yasaman and Sinan Yüksel state that a mark's reputation is the trust and image its owner (individual or legal entity, merchant) has earned in the market. The authors note that any decrease or damage to this reputation essentially constitutes grounds for a claim for moral damages. Furthermore, they believe that the reputation of luxury brands, particularly those targeted by consumers with “upward social mobility” is more easily damaged [38, p. 1182–1184].

When these assessments are considered together, Turkish legal doctrine clearly separates the determination of trademark infringement from the calculation of compensation. While the commonly accepted point regarding infringement is the protection of the trademark owner's exclusive rights, the approaches to compensation are divided into three distinct categories. In addition to standard claims for material damages (economic loss) and moral damages, Article 150(2) of the Industrial Property Code (SMK) introduces a specific, third category: an additional compensation for damage to the trademark's reputation [13]. This distinct claim arises if the infringer damages the reputation by producing or marketing the subject goods or services in a poor or inappropriate manner.

Annette Kur critically analyzes the European Court of Justice's "trademark functions" doctrine in the context of harmonizing European Union trademark law. The author argues that the requirement that, in cases of dual identity, infringement can only be established if the trademark's origin function is impaired, along with its advertising, investment, and quality assurance functions, creates theoretical contradictions [20, p. 30-32].

Ansgar Ohly similarly argues that, in German doctrine, damage and weakening of brand image (*Verwässerung*) constitutes purely economic harm in terms of economic function and protection limits, and that economic criteria should be used in calculating this damage [24, p. 931, 932, 934]. The author also criticizes the excessive broadening of the scope of trademark protection, arguing that trademark law should not be interpreted in a way that unnecessarily restricts freedom of competition.

In conclusion, while Azerbaijani, Turkish and European Union legal doctrines recognize that trademark infringement extends beyond mere unauthorized use, their analytical frameworks diverge significantly. First, regarding grounds of infringement, EU law centers on the judicial "functions doctrine" and the necessity of proving impairment to specific trademark functions, whereas Turkish doctrine relies primarily on protecting the exclusive statutory monopoly balanced against commercial necessities. Azerbaijani law, in turn, primarily addresses the economic consequences of infringement through general rules on compensation for damage, without expressly recognizing damage to trademark reputation as an autonomous category of compensation. Turkish doctrine approaches reputational harm through a tripartite remedial structure – distinguishing material loss, moral injury and autonomous compensation for loss of reputation. Ultimately, all three systems underscore that while strong reputational protection is essential in modern commerce, it must not be expanded so broadly as to restrict legitimate freedom of competition and fair use.

III. Contemporary approaches to trademark infringement

3.1. Protection of well-known trademarks and types of infringement

The classic approach to trademark infringement has primarily focused on whether the use of an identical or similar sign on the same or similar goods and services as a registered trademark creates a likelihood of confusion for consumers. However, the globalization of economic activities, the increasing commercial value of trademarks, and the development of digital communication technologies have necessitated a reassessment of the traditional boundaries of trademark protection. Today, trademark infringement is not limited to the presentation of physical products on the market or traditional forms of commercial use but can also occur through digital tools such as domain names, search engine advertising, social media platforms, e-commerce sites, and online marketplaces. Therefore, in contemporary trademark law, the concept of infringement is considered not only in terms of protecting the trademark's source function, but also in terms of protecting the trademark's distinctive character and reputation.

The protection of well-known trademarks is one of the most important areas where trademark law deviates from the traditional understanding of protection. This is because a well-known trademark goes beyond being merely a sign indicating the commercial origin of specific goods or services; it gains a high level of recognition, reputation, and economic value among consumers. Therefore, the consequences of infringement against a well-known trademark can extend beyond a classic likelihood of confusion.

One of the fundamental pillars for the special international protection of mark with a reputation is Article 6bis of the Paris Convention for the Protection of Industrial Property [26]. This provision obligates countries of the Paris Union to refuse registration or cancel the registration and prohibit the use of an identical, imitation or translation of a trademark recognized by the competent authority in the relevant country, specifically when used for identical or similar goods where it is likely to cause confusion. The WIPO's Paris Convention guidelines also state that even the imitation of an essential part of a well-known trademark may be considered within the scope of protection [37].

This protection is further enhanced by Article 16 of the World Trade Organization's TRIPS agreement. Specifically, TRIPS Article 16.2 stipulates that the degree of knowledge or recognition of the mark in the relevant sector of the public should be taken into account when determining well-known trademarks within the scope of Article 6bis of the Paris Convention, while Article 16.3 allows for the protection of well-known trademarks in relation to different goods and services where the use of the trademark would indicate a connection between the goods or services and the owner of the registered trademark and the interests of the owner are likely to be damaged by such use [1]. Thus, the basis of well-known trademark protection lies not only in preventing direct confusion between two

signs for the consumer, but also in preventing harm to the interests of the trademark owner where the conditions of Article 16.3 are satisfied.

A similar approach is reflected in Azerbaijani legislation. Under Article 25 of the Law of the Republic of Azerbaijan “On Trademarks and Geographical Indications”, the proprietor of a well-known trademark may seek the prohibition of a mark consisting of a reproduction, imitation, transliteration or translation of the well-known mark where it is liable to create a misleading impression. Furthermore, Article 32 provides that the use of a well-known trademark registered in Azerbaijan in relation to any type of goods or services constitutes an infringement where such use causes damage to the proprietor. Thus, Azerbaijani law, similarly, extends the protection of well-known trademarks beyond cases of direct consumer confusion and provides protection against unauthorized use that may harm the interests of the trademark proprietor [23].

In Turkish law, this approach is clearly seen in Article 7/2-c of the Industrial Property Law. According to this article, the use of any sign that is identical or similar to a registered trademark is considered prohibited, regardless of whether the goods or services are identical, similar, or different, if without due cause, it unfairly benefits from or damages the trademark’s reputation due to the level of reputation the trademark has reached in Türkiye, or impairs its distinctive character [13].

This provision highlights three fundamental aspects of trademark infringement: free-riding, tarnishment of the trademark’s reputation, and dilution/blurring of the trademark’s distinctive character. Therefore, trademark infringement can occur even when there is no likelihood of confusion in the classical sense, in the context of well-known trademarks.

Unfair exploitation refers to a situation where a third party takes advantage of the recognition and appeal of a well-known trademark for their own commercial purposes. Direct deception of the consumer is not necessarily the basis of the infringement. A third party’s use of the economic and advertising value of a well-known trademark for marketing their own products or services can lead to the trademark owner’s investment in the brand being misused by someone else.

In contrast, damage to brand reputation refers to the harm to a well-known brand’s positive public image as a result of its association with low-quality, negative, or inconsistent goods and services. Damage to distinctive character, on the other hand, is the erosion of a brand’s power to evoke a single commercial source in the consumer’s mind due to the independent use of similar or identical signs by third parties. In this respect, contemporary trademark law considers a trademark not only as a misleading sign but also as an independent entity with economic value.

Indeed, EU trademark law provides for the right of the registered trademark owner to prevent the use of identical or similar signs in a way that is likely to create confusion, as well as protection, particularly for trademarks with a reputation, against uses that unfairly benefit from or damage the distinctive character or reputation of the trademark. Article 10 of EU Trademark Directive 2015/2436 constitutes one of the fundamental provisions of this protection system [11].

Therefore, in contemporary trademark law, it is insufficient to reduce the assessment of infringement solely to the question of “would the consumer confuse the two trademarks?”. The level of recognition of the trademark, its distinctiveness, its reputation, the third party’s intention for use, and the economic impact of that use on the trademark must also be considered together. However, these criteria should be assessed differently depending on the type of infringement.

3.2. Trademark infringement in the digital environment

Digitalization has significantly expanded the scope of trademark rights and added new forms of infringement to traditional trademark infringement models. The use of an identical or similar trademark online can apply not only to the sale of physical products, but also to domain name registrations, keyword usage in search engines, social media accounts, e-commerce platforms, and online advertising.

In this context, one of the most characteristic examples of trademark infringement in the digital environment is domain names and cybersquatting practices. Since the domain name has become one of the basic digital identities that enable the consumer to reach the business or brand over the internet, malicious registration of well-known brands as domain names creates a significant brand protection problem.

According to WIPO, cybersquatting is one of the primary areas of online disputes, referring to the malicious registration or use of a domain name with the intent to benefit from another’s trademark or trade reputation [33, paras. 170-177]. The Uniform Domain Name Dispute Resolution Policy (UDRP), adopted by ICANN, provides an important international mechanism for resolving such disputes, with WIPO serving as one of the accredited dispute-resolution providers under the UDRP [34]. Under the UDRP, a complainant must establish three cumulative elements: that the domain name is identical or confusingly similar to a trademark in which the complainant has rights; that the registrant has no rights or legitimate interests in the domain name; and that the domain name has been registered and is being used in bad faith.

Specifically, the conversion of a trademark into a domain name with minor spelling changes constitutes a special form of cybersquatting called typosquatting. As stated in Section 1.9 of the WIPO Overview 3.0, a domain name consisting of

a common, obvious, or intentional misspelling of a trademark is considered confusingly similar to the relevant mark under the first UDRP element, as it contains sufficiently recognizable aspects of the trademark [36].

Another significant aspect of digital brand infringement is the use of keywords in search engines (keyword advertising). When a business uses another business's brand name as a keyword to trigger search engine ads, such use does not in itself constitute trademark infringement; the relevant inquiry is whether the advertisement creates the impression in the consumer that the advertiser has an economic or commercial connection with the brand owner, it raises concerns about the limits of trademark rights [27, p. 96]. Therefore, when detecting trademark infringement in the digital environment, not only the mark itself but also the way the mark is presented to the internet user and the function of the advertisement should be considered.

The issue becomes more complex with regard to e-commerce platforms. This is because the infringement stems not only from the unauthorized use of the brand by the product seller, but also from the extent to which platforms bear responsibility if they are aware of the infringement. The sale of counterfeit or imitation products on online marketplaces, in particular, necessitates that brand owners consider legal mechanisms not only against the infringer but also against platforms and other digital intermediaries [15, p. 53-54, 68]. Therefore, today, trademark protection has evolved from the classic "right holder-infringer" relationship into a multi-faceted structure involving platforms, search engines, domain name registrars, and other digital actors.

3.3. Specific forms of trademark infringement

While trademark infringement classically manifests as the direct use of a trademark on a product or service, today the use of a trademark in different areas such as business names, trade names, advertising activities, comparative advertising, counterfeit product trade, and parallel imports also brings the boundaries of trademark law into question.

In Turkish law, Article 29 of the Industrial Property Law explicitly regulates acts constituting trademark infringement. According to this article, using a trademark in the forms specified in Article 7 of the Industrial Property Law without the permission of the trademark owner, imitating the trademark or a mark indistinguishable from it, selling, distributing. Otherwise putting into the commercial sphere importing, exporting, holding for commercial purposes, or offering to make a contract for products bearing a trademark used through infringement, provided that the person knew or ought to have known that the mark was imitated, as detailed under Article 29(1)(c), and expanding rights granted through a license without authorization or transferring these rights to third parties under Article 29 (1)(ç) are considered trademark infringement [13].

In this context, the use of a trademark as a trade name or business name refers to its use not only on the product but also as an element defining the business's commercial identity. In determining whether such use infringes the trademark owner's rights, it is important to consider whether the mark serves a function of indicating a commercial source to the consumer and whether its use is connected to commercial activity [5, p. 46, 47].

Another specific form of infringement arises in the field of comparative advertising. While the primary purpose of comparative advertising is to provide consumers with information by comparing the products or services of competing businesses, the use of a competitor's trademark can, in some cases, conflict with exclusive rights under trademark law [32, p. 347]. Therefore, in comparative advertising, a balance must be struck between the protection of trademark rights and the freedom of commercial communication and competition.

Counterfeit trademark goods are one of the types of trademark infringement that can lead to the most serious economic consequences. Under the TRIPS Agreement, “counterfeit trademark goods” are defined as goods, including packaging, bearing without authorization a trademark that is identical to, or cannot be distinguished in its essential aspects from, a trademark validly registered for such goods, and which thereby infringes the rights of the trademark owner under the law of the country of importation [1]. The sale, distribution, marketing, import, export, and possession for commercial purposes of products bearing counterfeit trademarks are also considered trademark infringement under certain conditions [21, p. 38-41].

Parallel imports and the exhaustion of trademark rights are of particular importance in terms of balancing the exclusive rights of the trademark owner with the free movement of goods. The fact that goods placed on the market by the trademark owner are subsequently imported and reintroduced to the market by third parties from a different country necessitates determining the boundary between the principle of exhaustion, which prevents the absolute exercise of trademark rights, and the legitimate interests of the trademark owner [31, p. 29-32]. Therefore, although parallel imports are not a direct case of counterfeiting, they constitute one of the important areas of debate in contemporary trademark law in terms of the scope and limits of trademark rights.

Finally, *the transit of goods and border measures* highlight the international trade dimension of trademark infringement. With the development of global supply chains, the fact that counterfeit products are not only offered for sale in the target country but also transported in transit between different countries has become a significant risk for trademark owners [2, p. 4, 6]. In this regard, Directive (EU) 2015/2436, Article 10(4), entitles the proprietor of a registered trademark to prevent third parties from bringing goods, in the course of trade, into the Member State where the trademark is registered, without those goods being released for free

circulation, where the goods originate from third countries and bear, without authorisation, a trademark that is identical or essentially indistinguishable from the registered trademark [11]. Similarly, Regulation (EU) 2017/1001, Article 9(4), confers the same right on the proprietor of an EU trademark in respect of goods originating from third countries and entering the Union without being released for free circulation [28]. These provisions are particularly significant because they extend trademark protection to goods in transit, even where the goods aren't intended to be placed on the market in the territory concerned.

Therefore, trademark protection is supported not only by infringement lawsuits filed in national courts, but also by border measures implemented by customs authorities.

Thus, under contemporary trademark law, the determination of infringement can't be confined solely to the existence of a likelihood of confusion on the part of consumers. The protection of the reputation and distinctive character of mark with a reputation, the emergence of new forms of use in the digital environment, as well as specific circumstances such as counterfeit goods, parallel imports, and goods in transit, demonstrate that the assessment of infringement requires the comprehensive consideration of such factors as the nature of the trademark, the context of its use, the benefit derived by the third party from such use, and the impact on the legitimate interests of the right holder. Consequently, the contemporary approach regards a trademark not merely as a means of indicating the commercial origin of goods or services, but also as a legal object possessing independent economic and reputational value, thereby extending the boundaries of trademark protection beyond the traditional criterion of likelihood of confusion.

IV. Trademark infringement in light of court decisions

The modern development of trademark law has necessitated a reassessment of the criteria for classic infringement. As a result of globalization, the rapid development of digital technologies and the widespread use of electronic commerce, new legal problems have emerged regarding the use and protection of trademarks. In this process, the precedents formed by both the Court of Justice of the European Union and national courts play an important role in determining the boundaries of application of trademark law. In particular, decisions on the protection of the origin function of a trademark, prevention of unfair advantage of the reputation of well-known marks, keyword advertising, the liability of online platforms and infringements occurring in the digital environment have formed the main directions of modern approaches. In this regard, the analysis of the case law of Azerbaijan, Türkiye and the allows us to identify the most relevant development trends in trademark law and the modern criteria applied in the assessment of infringement.

The practical application of the approaches outlined above can best be ascertained through an analysis of the case law developed by the Court of Justice of the European Union and the courts of Azerbaijan and Türkiye. These judgments clearly demonstrate the contemporary developments in trademark law, the criteria for assessing trademark infringement, and the practical application of legislative provisions.

The cases were selected based on their relevance to contemporary forms of trademark infringement and their significance in clarifying the applicable legal criteria. Particular attention was given to decisions that have contributed to the development of judicial approaches concerning the functions of trademarks, mark with a reputation, keyword advertising and infringements in the digital environment.

4.1. Case Law of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan
Case 1. AFFA v. “Defendant” LLC [9]

The judgment of the Commercial Chamber of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan (dated 30 June 2021) constitutes one of the significant precedents in the judicial practice concerning intellectual property and the legal protection of trademarks. The dispute arose from the use, by a construction company, of a trademark (logo) registered in the name of claimant, the Association of Football Federations of Azerbaijan (AFFA), in a commercial advertisement without any licence or sponsorship agreement. Specifically, in order to promote the sale of apartments constructed by the defendant, a player of the national football team was featured in the advertisement, in which the claimant’s trademark was clearly displayed on the player’s clothing.

The principal legal issue examined by the courts concerned whether the use of the trademark could be regarded as unlawful where the parties operated in different fields of activity under the Nice Classification. The appellate court dismissed the claim on the grounds that the parties provided services in different fields, that the construction company did not operate under the claimant’s logo, and that the primary purpose of the advertisement was the sale of residential property. However, this narrowly construed approach failed to consider the risk of unfair exploitation of the trademark’s commercial reputation and the potential for consumers to form misleading associations.

The Supreme Court quashed the appellate court’s judgment and established an important doctrinal position concerning the scope of trademark use. The Court held that, irrespective of whether the parties operate within the same field of activity, the display of a trademark in advertising constitutes “use” within the meaning of the applicable legislation. The unauthorized display of a trademark that enjoys a high degree of recognition and is known to a broad range of consumers in an advertisement may create an unfair association in the minds of consumers and, indirectly, result in the exploitation of the claimant’s

reputation in connection with a different business activity. The judgment thus reaffirmed that the exclusive right in a trademark isn't confined solely to the goods and services covered by its registration, but also precludes, in the absence of a licence agreement, the use of the trademark's reputation and recognition value for promotional purposes in other fields of a commercial activity.

Case 2. Villeroy & Boch A.G. v "Defendant" LLC [10]

The dispute arose from a claim brought by Villeroy & Boch A.G. (Claimant 1) and its sole authorised distributor in Azerbaijan for tableware products, a closed joint-stock company (Claimant 2), against a limited liability company (Defendant), seeking an injunction prohibiting the importation and sale of the relevant goods and compensation in the amount of AZN 150,000 for the damages allegedly caused. Although the Defendant had entered into a distribution agreement with Villeroy & Boch A.G. concerning only the sale of bathroom and sanitary products, it imported tableware products from third countries and sold them without authorisation. While the court of first instance dismissed the claim, the appellate court prohibited the Defendant from importing and selling the relevant products but rejected the claim for damages on the ground that the amount of the alleged loss had not been sufficiently substantiated.

The Supreme Court dismissed the Defendant's cassation appeal and upheld the judgment of the appellate court, establishing several fundamental legal positions. First, the Court interpreted the principle of exhaustion of trademark rights (national exhaustion) pursuant to Article 25(3) of the Law of the Republic of Azerbaijan "On Trademarks and Geographical Indications". According to the judgment, the trademark proprietor's right to prohibit third parties from using the mark in relation to the relevant goods remains in force until those goods have been placed on the market in the Republic of Azerbaijan by the trademark proprietor itself or with its consent. Since the right to sell the disputed goods (tableware) in the Republic of Azerbaijan was lawfully granted exclusively to Claimant 2, and the manufacturer had not transferred such right to the Defendant's importation and sale of those products from third countries, rather than directly from the manufacturer, was characterised as the unauthorized placing of the goods on the market in the Republic of Azerbaijan. On this basis, the appellate court's injunction was found to be lawful and well-founded.

Furthermore, the Supreme Court clarified issues concerning the procedural standing of the parties and the limits of the right to engage in free entrepreneurial activity. The Defendant's argument that Claimant 2, not being the proprietor of the trademark, lacked standing to seek a prohibition on the sale of the products was rejected by the Supreme Court as formalistic and unfounded. The Court reasoned that Villeroy & Boch A.G., as the actual proprietor of the trademark, was itself a claimant in the proceedings. Accordingly, the claim for

an injunction was directly connected to the trademark proprietor, whereas the claim for compensation for the damages incurred was brought by the distributor (Claimant 2). The Court also rejected the argument that the prohibition on sales unlawfully restricted the Defendant's right to free entrepreneurial activity. The judgment reaffirmed that activities carried out in violation of the exclusive intellectual property rights of another party do not fall within the scope of protection afforded by the right to engage in free entrepreneurial activity.

4.2. Case Law of the Turkish Court of Cassation ("Yargıtay")

Case 1. Judgment of the 11th Civil Chamber of the Court of Cassation, Case No. 2021/204 E., Decision No. 2022/3802 K. ("Johnny Bravo") [16]

The 11th Chamber of the Court of Cassation, in Decisions No. 2021/204 and No. 2022/3802, addressed trademark confusion, the protection of weakly distinctive marks, and third parties' references to cultural objects. The plaintiff had provided pastry, bakery, and food and beverage services under the "Bravo" trademark since 1998 and claimed that the defendant's use of "Johnny Bravo" in the same sector infringed its trademark rights and constituted unfair competition. The defendant argued that the signs were neither identical nor confusingly similar and that "Johnny Bravo" had distinctive elements of its own. The first-instance court dismissed the claim, and the Izmir Regional Court of Justice upheld the decision. The case was then reviewed by the 11th Chamber of the Court of Cassation.

The Court found that "Bravo", as a common expression of praise and appreciation, had weak distinctive character and could not be regarded as highly distinctive. The use of "Coffee/Art" in special fonts, together with the image of the Johnny Bravo cartoon character and the expressions "JB" and "Johnny Bravo" on the cafe's menus and signs, was insufficient to create a likelihood of confusion with the plaintiff's trademark. The Court concluded that the defendant's use referred to publicly recognized cartoon character rather than exploiting the reputation or distinctive character of the plaintiff's trademark. However, this finding was limited to infringement of the plaintiff's "Bravo" trademark rights and did not determine whether the use infringement of the use infringed copyright, third-party trademark rights, or other intellectual property rights. Accordingly, it should not be interpreted as establishing generally that such use constitutes a lawful cultural reference.

As a result, the 11th Judicial Circuit of the Court of Cassation upheld the decisions of the first instance and appellate courts, finding them consistent with procedural and substantive law. The decision may be regarded as an example of Court of Cassation case law of practical significance for determining the distinctive features of a registered trademark as compared with signs used by third parties, assessing the likelihood of confusion based on the overall impression conveyed to consumers, and defining the scope of legal protection

afforded to trademarks with a low degree of distinctiveness. It also provides a legal framework for referring to other cultural and popular culture image in cases where there is no likelihood of confusion for the consumer, while clarifying the limits of legal protection for trademarks with low distinctiveness. However, this conclusion should be understood as being limited to the specific claimant's trademark and the overall impression at issue in the case, rather than as constituting a general authorization for the use of popular culture objects.

Case 2. Judgment of the 11th Civil Chamber of the Court of Cassation, Case No. 2021/979 E., Decision No. 2022/2930 K [17]

The decision of the 11th Civil Chamber of the Court of Cassation, numbered 2021/979 E. and 2022/2930 K. (the “PRESTİJ” case), is of particular significance in terms of the use of a registered trademark as the dominant element of a composite sign, the unfair exploitation of a brand's reputation and the assessment of the consequences caused by low-quality goods. The dispute arose between the claimant's registered “PRESTİJ” trademark, registered for falling within Class 31, and the signs “MANAV PRESTİJ” and “MANAV PRSTJ” used by the defendant in connection with animal feed products. The claimant argued that such use was likely to create confusion, that the defendant sought to obtain an unfair advantage from the reputation of its trademark, and that the sale of low-quality products damaged the image and reputation of the “PRESTİJ” brand.

The defendant, on the other hand, argued that the word “PRESTİJ” was not used independently but in conjunction with the word “MANAV”, that it lacked sufficient distinctiveness when considered on its own, and that the claims for pecuniary and non-pecuniary damages were unfounded. However, the court of first instance found that the defendant had committed trademark infringement and engaged in unfair competition. Taking into account the nature and duration of the infringement, the court ordered the defendant to pay the claimant TRY 48,165.56 in pecuniary damages and TRY 20,000 in non-pecuniary damages, to withdraw the infringing products from the market, to cease the infringing acts, and to publish the judgment in a newspaper.

On 7 April 2022, the 11th Civil Chamber of the Court of Cassation dismissed all of the defendant's objections and upheld the decision of the lower court. Rather than establishing a new judicial doctrine or formulating an independent legal test, the Court of Cassation considered the lower court's assessment of the evidence and its legal conclusions to be correct. Consequently, the findings on the merits of the case remained legally effective through the Court of Cassation's affirmation of the lower court's judgment.

This decision demonstrates that the addition of another word to a trademark, such as “MANAV”, or minor alteration in spelling, such as “PRSTJ”, does not automatically eliminate the likelihood of confusion. Similarity must

instead be assessed in the context of the overall commercial impression created by the signs. The court's award of non-pecuniary damages also demonstrates that the harm caused to a brand's reputation by low-quality products may be taken into consideration. The case further highlights the importance of distinguishing between the establishment of trademark infringement and the legal remedies available in response, including the cessation of the infringement, the withdrawal of infringing goods from the market, and the award of damages.

Case 3. Judgment of the 11th Civil Chamber of the Court of Cassation, Case No. 2015/15727, Decision No. 2017/2810 [18]

The judgment of the 11th Civil Chamber of the Court of Cassation, E. No. 2015/15727 and K. No. 2017/2810, is a precedent of particular significance in trademark infringement and unfair competition proceedings with regard to the fundamental principles of civil procedure, namely the principle of being bound by the parties' claims, procedural vested rights, and the rule that a court may not, of its own motion, grant a legal remedy that has not been sought by the claimant. In the present case, the plaintiff's counsel, asserting that the plaintiff was the owner of the registered trademark, sought a determination and prevention of the defendant's acts constituting trademark infringement and unfair competition, as well as the cessation of such acts and the collection and destruction of the products subject to the infringement. The defendant sought dismissal of the action, arguing that the marks were not sufficiently like create a likelihood of confusion.

In accordance with the Court of Cassation's previous decision of reversal, the first-instance court, upon rehearing the case, found that the dominant elements of the two marks were identical and that the defendant had used the mark outside the class for which it was registered, namely in hotel services under Class 43, and therefore could not benefit from the afforded by the registered trademark. The court accordingly established the existence of trademark infringement and unfair competition. However, despite the absence of any such request in the plaintiff's statement of claim, the court also ordered the invalidation and removal from the register of the trademark registered in the defendant's name. Following the defendant's appeal, the 11th Civil Chamber of the Court of Cassation examined the case file and made a significant procedural-law assessment. The Chamber emphasized that the plaintiff had sought only the determination and prevention of trademark infringement and unfair competition and that, both before the previous reversal and in the appeal petition, the action had been characterized solely as an action for prevention of infringement. The Court of Cassation held that the first-instance court's compliance with the previous reversal had created a procedural vested right in favor of the defendant and that the court could not order the invalidation of the defendant's trademark more than the relief sought and in violation of that procedural vested right.

Consequently, although the 11th Civil Chamber of the Court of Cassation rejected the other grounds of appeal concerning the determination of infringement and unfair competition, it found the invalidation order contrary to procedural law and legislation because it violated the principle of being bound by the parties' claim, and accordingly reversed the judgement in favor of the defendant. The decision clearly demonstrates the vital importance of correctly defining the type of action and the relief sought in trademark invalidation produces independent legal consequences and confirms that a court may not grant relief beyond the claimant's request.

4.3. Case Law of the Court of Justice of the European Union

Case 1. Interflora Inc. and Interflora British Unit v Marks & Spencer plc and Flowers Direct Online Ltd. [14]

The judgment of the Court of Justice of the European Union in Case C-323/09 *Interflora v Marks & Spencer* of 22 September 2011 further clarified previous legal approaches in the field of the use of trade marks as keywords in internet search engines. According to this judgment, the trade mark owner has the right to prevent a competitor from using that trade mark as a keyword in an internet advertising service without its consent to advertise the same goods or services, provided that such use adversely affects one of the functions of the trade mark (Paragraph 34). The court establishes that the origin, advertising, and investment functions must be evaluated under separate tests.

The court accepts that the function of indicating the origin of a trademark is violated when the advertisement displayed on the basis of a keyword does not allow a reasonably informed and attentive internet user to determine, or only with difficulty, whether the goods and services in the advertisement originate from the trademark owner or from a third party (Paragraph 44). If the advertisement creates in the consumer the impression that there is some economic relationship between the parties or gives rise to uncertainties as to the origin, this is considered to be a violation of the function of origin (Paragraph 45).

At the same time, the court noted that, taking into account the characteristics of the advertising service, the use of the keyword by a third party does not adversely affect the advertising function of the trademark (Paragraph 54). Thus, the fact that the trademark owner is forced to pay a higher price or increase its advertising activities due to the competitor's advertising does not in itself mean a violation of the advertising function, since this is an integral part of a healthy competitive environment and not every practice inherent in competition damages this function (Paragraphs 57-58). However, the investment function of the mark is considered to be violated when the competitor's actions substantially interfere with the owner's efforts to acquire or preserve a reputation for attracting and retaining consumers (Paragraph 62).

In terms of trade marks with a reputation (Paragraph 68), if a competitor uses the sign without due cause (Paragraph 70) and takes unfair advantage of the distinctive character or reputation of the trademark (free-riding) by using the trademark as a keyword without consent, or is detrimental to that distinctive character (dilution) or reputation (tarnishment), the trademark owner has the right to prevent this (Paragraph 70, 72, 89). However, if the advertisement simply presents consumers with an alternative product or service, such use is acceptable within the framework of fair competition and cannot be prohibited provided that it is without offering a mere imitation of the trademark owner's products, without causing dilution or tarnishment, and without adversely affecting the functions of the trade mark with a reputation.

Case 2. Coty Germany GmbH v Amazon Services Europe Sàrl and Others [8]

The judgment of the Court of Justice of the European Union in Case C-567/18 *Coty Germany v Amazon* constitutes a significant precedent regarding the liability of online marketplace operators and warehouse-keepers for trademark infringement. The dispute arose when a third-party seller offered bottles of “Davidoff” perfume, for which Coty held the trademark rights, on the Amazon platform. These infringing goods were stored in a warehouse operated by Amazon companies under the “Fulfillment by Amazon” scheme, and Coty sought to hold Amazon liable for stocking these goods without consent. The core legal issue referred to the Court was whether a platform operator that stores goods on behalf of a third-party seller, without having knowledge of the trademark infringement, can be considered as “stocking” those goods for the purpose of offering them or putting them on the market under Article 9(2)(b) of Regulation No 207/2009 and Article 9(3)(b) of Regulation 2017/1001.

The Court adopted a restrictive approach to the concept of “using” a trademark within the meaning of the regulations, establishing that such use involves active behaviour and direct or indirect control over the act constituting the use. According to the Court's assessment, merely creating the technical conditions necessary for a third party to use a sign, such as providing a storage service, does not mean that the service provider itself is using the sign. The Court emphasized that for the storage of goods to be classified as trademark use, the economic operator providing the storage must independently pursue the aim of offering the goods or putting them on the market. Consequently, because Amazon merely stored the goods on behalf of the third-party seller without offering them for sale or intending to do so, it did not use the sign in its own commercial communication. The Court ultimately ruled that a person who stores trademark-infringing goods on behalf of a third party without awareness of the infringement and without pursuing the aim of offering or marketing the goods themselves, does not stock them for the purpose prohibited by the trademark regulations.

Case 3. Christian Louboutin v Amazon Europe Core Sàrl and Others [6].

The judgment of the Court of Justice of the European Union in Joined Cases C-148/21 and C-184/21 *Christian Louboutin v Amazon* addresses a complex issue of trade mark infringement liability for operators of hybrid online marketplaces. The dispute arose when Christian Louboutin, the proprietor of an EU trade mark for a specific red colour applied to the outer sole of high-heeled shoes, alleged that Amazon used signs identical to his trade mark without consent. Amazon operates online sales websites where it offers goods directly in its own name while simultaneously providing a sales platform for third-party sellers. Advertisements for red-soled shoes that were placed on the market without the proprietor's consent regularly appeared on these websites. The core legal question referred to the Court was whether the operator of such an online sales website incorporating an online marketplace could be regarded as using an infringing sign itself under Article 9(2)(a) of Regulation (EU) 2017/1001, when the infringing goods are offered by third-party sellers.

In its assessment, the Court reiterated that the concept of “using” under Article 9(2) involves active behaviour and direct or indirect control over the act constituting the use. While earlier case law established that merely creating the technical conditions necessary for the use of a sign does not automatically constitute use by the marketplace operator, the Court distinguished Amazon's “hybrid” business model. The Court established a perception-based test, stating that it is necessary to assess whether a well-informed and reasonably observant user of the website establishes a link between the operator's services and the sign in question. Such a link exists if the commercial communication gives the user the impression that the marketplace operator is marketing the goods bearing the sign in its own name and on its own account.

The Court identified several critical factors that contribute to creating this impression in the mind of the consumer. Specifically, the uniform method of presenting advertisement, where the operator's own offerings and those of third-party sellers are displayed together without a clear distinction as to their origin, plays a significant role. Furthermore, the practice of displaying the operator's own logo as a renowned distributor on all advertisements, coupled with presenting certain offerings as “bestsellers” or “most sought after”, blurs the lines of origin and strengthens the impression that the operator itself is selling the goods. The Court also highlighted that offering additional services to third-party sellers, such as dealing with user questions, stocking the goods, shipping them, and managing returns, further reinforces the association between the operator's services and the infringing sign. Ultimately, the Court ruled that under these specific circumstances, the marketplace operator may be regarded as itself using the identical sign, thereby expanding the scope of direct liability for hybrid e-commerce platforms in trademark law.

V. Conclusion

The comparative analysis demonstrates that trademark infringement can no longer be understood solely through unauthorized use and the traditional likelihood-of-confusion standard. The trademark has evolved from a sign identifying commercial origin into a multifunctional economic asset embodying reputation, distinctiveness, consumer trust, advertising value, and investment. This development has correspondingly broadened the interests capable of receiving legal protection, but it does not justify unlimited exclusivity. The central legal task is therefore to distinguish genuine interference with protected trademark interests from uses that remain within legitimate competition and commercial freedom. Against this background, the comparison of Azerbaijani, Turkish and European Union law reveals substantial convergence despite differences in analytical structure. EU law increasingly adopts a function-oriented approach, examining which function of the mark is affected by the challenged use, whereas Turkish law remains more closely anchored in the statutory framework of exclusive rights while recognising the need to reconcile those rights with legitimate commercial interests. Azerbaijani law similarly operates within a statutory framework of exclusive trademark rights, while the emerging judicial approach demonstrates the importance of assessing the nature of the use and its actual effect on protected trademark interests. This balance is particularly evident in the protection of marks with a reputation: dilution, tarnishment and free-riding may constitute actionable interference even in the absence of conventional confusion, yet the existence of reputation alone can't render every third-party reference unlawful.

This approach is reinforced by the case law examined, which shows that infringement must ultimately be determined through a contextual assessment of the challenged use. CJEU jurisprudence on keyword advertising, the manner of use, consumer perception, and the degree of involvement of the relevant actor, together with Azerbaijani and Turkish judicial practice similarly emphasises distinctiveness, overall consumer perception, good faith, reasonable reliance, and procedural limits on judicial relief. The comparative examination of Azerbaijani, Turkish and EU law demonstrates that, despite differences in doctrinal frameworks and judicial approaches, these principles acquire particular significance in the digital environment, where domain names, cybersquatting, social media, and online marketplaces have expanded the forms of potentially infringing conduct without altering the underlying legal inquiry: technological novelty alone cannot establish liability unless the use constitutes legally relevant interference with a protected trademark interest. The same principle applies to comparative advertising, counterfeit goods, parallel imports, and goods in transit, where trademark protection must coexist with legitimate competition and international commerce.

The analysis of reputational harm likewise demonstrates the importance of maintaining a clear distinction between the legal basis of infringement and the subsequent assessment of compensable damage. The study therefore establishes that balance is a constitutive principle of contemporary trademark infringement law. Effective protection should extend beyond conventional confusion where the distinctive character, reputation, or protected functions of a mark genuinely impaired or unfairly exploited, but such protection must remain subject to differentiated and context-sensitive limits. The appropriate direction of legal development is consequently not the unrestricted expansion of trademark exclusivity, but a coherent framework that protects the genuine economic and reputational value of trademarks while preserving legitimate language, competition, and commerce.

REFERENCES:

1. Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/downloads_e/TRIPS_e.pdf (last access: 06.06.2026).
2. Alfadhel, Lolwa. Trademark Enforcement within the European Union: The Development of Provisions Concerning Counterfeit Goods in Transit (June 17, 2013). *Charlotte Intellectual Property Journal*, Vol. 1, Spring 2014, p. 1-32.
3. Aytuğar Bilge, Sultan Küçük. 6769 sayılı Sınai Mülkiyet Kanunu'na göre marka hakkına tecavüzden doğan itibar kaybı tazminatı. *İnönü Üniversitesi Hukuk fakültesi Dergisi – InULR* 11(1): p. 110-125 (2020).
4. Bozgeyik Hayri, Marka Hakkının Korunması, 3rd ed, İstanbul 2024. 223 p.
5. Çakır Aytuğ Ceyhun, Özboyacı Alper, Demirkapı Ertan. Marka, ticaret unvanı ve işletme adının birbirleriyle karıştırılma tehlikesine karşı korunması. *Ticaret ve Fikri Mülkiyet Hukuku Dergisi*. Vol: 7, No: 1, 30 June 2021. p. 37-67.
6. Christian Louboutin v Amazon Europe Core Sàrl and Others. Joined Cases C-148/21 and C-184/21. [2022]. ECLI:EU:C: 2022:1016 URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62021CJ0148> (last access: 06.06.2026)
7. Çolak Uğur, Türk Marka Hukuku, 4th ed, İstanbul 2018, 1156 p.
8. Coty Germany GmbH v Amazon Services Europe Sàrl and Others. Case C-567/18. [2020]. ECLI identifier: ECLI:EU:C:2020:267

- URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62018CJ0567> (last access: 06.06.2026).
9. Decision of the Commercial Chamber of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan, 30 June 2021, Case No. 2-2(102)-269/21 URL: <https://www.scribd.com/document/846734072/3-269-30-06-2021> (last access: 06.06.2026).
 10. Decision of the Commercial Chamber of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan, 07 February 2023, Case No. 2-2(102)-61/2023.
 11. Directive (EU) 2015/2436 of The European Parliament and of the Council of December 2015 to approximate the laws of the Member States relating to trade marks
URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32015L2436> (last access: 06.06.2026).
 12. İmanov, Kamran. Intellectual Property at the Modern Stage: Protection and Enforcement of Rights. Baku, 2020, 48 p. (in Azerbaijani / İmanov Kamran, Əqli mülkiyyət müasir mərhələdə (hüquqların qorunması və təminatı). Bakı, 2020. 48 p.).
 13. Industrial Property Law No. 6769 of the Republic of Türkiye
URL: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=6769&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5> (last access: 06.06.2026).
 14. Interflora Inc. and Interflora British Unit v Marks & Spencer plc and Flowers Direct Online Ltd. Case C-323/09. [2011]. ECLI identifier: ECLI:EU:C:2011:604 URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62009CJ0323> (last access: 06.06.2026).
 15. Isabel Antón Juárez, Infringement of trademark right on ecommerce platforms: The performance of the platform and its impact on its liability. Cuadernos de Derecho Transnacional (Octubre 2020), Vol. 12, No. 2, p. 52-75.
 16. Judgment of the 11th Civil Chamber of the Court of Cassation, Case No. 2021/204 E., Decision No. 2022/3802 K. ("Johnny Bravo")
URL: <https://www.yargitaykararlari.com.tr/ictihatdetay-40458-11hukukdaresi-Yargitay-11-Hukuk-Dairesi-2021-204-Esas-2022-3802-Karar-Sayili-Ilami.html> (last access: 06.06.2026).
 17. Judgment of the 11th Civil Chamber of the Court of Cassation, Case No. 2021/979 E., Decision No. 2022/2930 K URL: <https://www.ictihatlar.com.tr/ictihatdetay-39694-11hukukdaresi->

- Yargıtay-11-Hukuk-Dairesi-2021-979-Esas-2022-2930-Karar-Sayili-Ilami.html (last access: 06.06.2026).
18. Judgment of the 11th Civil Chamber of the Court of Cassation, Case No. 2015/15727, Decision No. 2017/2810 URL: <https://www.yargitaykararlari.com.tr/ictihatdetay-284837-11hukukdaresi-Yargitay-11-Hukuk-Dairesi-2015-15727-Esas-2017-2810-Karar-Sayili-Ilami.html> (last access: 06.06.2026).
 19. Kızıl Barçın Özkan, Marka Hakkına Tecavüz Halinde Verilecek İhtiyati Tedbirler, 1st ed., On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2022, 225 p., ISBN: 978-625-432-236-5.
 20. Kur Annette, The EU Trademark Reform Package—(Too) Bold a Step Ahead or Back to Status Quo? Marquette Intellectual Property Law Review. Vol. 19, No. 1, 2015. p. 16-38.
 21. Kurt M. Saunders and Gerlinde Berger-Walliser, The Liability of Online Markets for Counterfeit Goods: A Comparative Analysis of Secondary Trademark Infringement in the United States and Europe. Northwestern Journal of International Law & Business. Vol. 32, No. 1. 2011. p. 37-92.
 22. Law of the Republic of Azerbaijan “On the Enforcement of Intellectual Property Rights and the Fight against Piracy” URL: <https://e-qanun.az/framework/23895> (last access: 06.06.2026).
 23. Law of the Republic of Azerbaijan “On Trademarks and Geographical Indications” URL: <https://e-qanun.az/framework/3293> (last access: 06.06.2026).
 24. Ohly Ansgar, “Schadensersatzansprüche wegen Rufschädigung und Verwässerung im Marken- und Lauterkeitsrecht”, GRUR Heft 11/2007, p. 926-934.
 25. Öksüz Mustafa, Marka Hakkına Tecavüzün Sonuçları, Türkiye Barolar Birliği Dergisi. Vol. September-October 2021, No. 156, p. 301-339.
 26. Paris Convention for the Protection of Industrial Property URL: <https://www.wipo.int/en/web/treaties/ip/paris/index> (last access: 06.06.2026).
 27. Rajinder Kaur, Rashmi K. Aggarwal, Teena Bagga and Jatinder Maan. Keyword Advertising and Trademark Infringement. International Journal of Control Theory and Applications. Vol. 10, No. 4, 2017. p. 93-106.
 28. Regulation (EU) 2017/1001 of the European Parliament and of the Council of 14 June 2017 on the European Union trade mark URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal->

- content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32017R1001 (last access: 06.06.2026).
29. Sabih Arkan, Marka Hukuku Vol. 1, Ankara, 1997, 129 p.
 30. Sabih Arkan, Ticari İşletme Hukuku, BTHAE Yayınları, 23. Basıdan Tıpkı Basım, Ankara 2017, (Ticari İşletme 2017), 469 p.
 31. Samuel Dobrin and Archil Chochia, The Concepts of Trademark Exhaustion and Parallel Imports: A Comparative Analysis between the EU and the USA. TalTech Journal of European Studies Vol: 6 (2016): No: 2 (October 2016). p. 28-57.
 32. Semila Fernandes, A case study approach - an analysis of the infringement of trademark by comparative advertising. Procedia - Social and Behavioral Sciences (133) 2014. p. 346 – 357.
 33. The Management of Internet Names and Addresses: Intellectual Property Issues. Final Report of the WIPO Internet Domain Name Process. Paras 170-177 URL: <https://www.wipo.int/export/sites/www/amc/en/docs/report-final1.pdf> (last access: 06.06.2026).
 34. Uniform Domain Name Dispute Resolution Policy URL: <https://www.icann.org/en/contracted-parties/consensus-policies/uniform-domain-name-dispute-resolution-policy/uniform-domain-name-dispute-resolution-policy-01-01-2020-en> (last access: 06.06.2026).
 35. Uzunallı Sevilay, Markanın Korunmasının Kapsamı ve Tazminat Talebi, Ankara 2012, 601 p.
 36. WIPO Overview of WIPO Panel Views on Selected UDRP Questions, Third Edition URL: <https://www.wipo.int/en/web/amc/domain-name-disputes/overview/3.0> (last access: 06.06.2026).
 37. WIPO's Guide to the Paris Convention URL: <https://tind.wipo.int/record/28637?v=pdf> (last access: 06.06.2026).
 38. Yasaman, Hamdi & Sıtkı Anlam Altay & Tolga Ayoğlu & Fülürya Yusufoglu & Sinan Yüksel, Marka Hukuku 556 Sayılı KHK Şerhi Vol. II. İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2004. Article 68, 1260 p.
 39. Yıkar Mehmet Emin, Marka Hukukunda Dürüst Kullanım, 1st ed., On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2025, XXI + 330 s. ISBN: 978-625-5878-62-5.

AZƏRBAYCAN, TÜRKİYƏ VƏ AVROPA İTTİFAQI HÜQUQUNDA ƏMTƏƏ NİŞANLARININ POZULMASI: İNKİŞAF EDƏN HÜQUQİ STANDARTLAR VƏ MƏHKƏMƏ YANAŞMALARI

NƏZRİN ƏLİYEVƏ*

Xülasə

Bu tədqiqat Azərbaycan, Türkiyə və Avropa İttifaqı hüquq doktrinasında əmtəə nişanının pozulmasının mahiyyətini və əsas elementlərini, xüsusilə müasir nəzəri yanaşmaları təhlil edir. Tədqiqatın məqsədi əmtəə nişanının hüquqi mühafizəsinin ənənəvi olaraq kommersiya mənşəyinin göstərilməsi funksiyasından və istehlakçının çaşdırılması ehtimalından kənara çıxaraq necə inkişaf etdiyini qiymətləndirməkdir. Bu məqsədlə Avropa İttifaqı Ədalət Məhkəməsinin, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin və Türkiyə Ali Məhkəməsinin müvafiq qərarlarına əsaslanan müqayisəli doktrinal və məhkəmə təcrübəsi təhlilindən istifadə edilmişdir. Təhlil göstərir ki, müasir əmtəə nişanı mühafizəsi müvafiq hüquqi şərtlər mövcud olduğu halda nişanın fərqləndirici xüsusiyyətinin, nüfuzunun və digər funksiyalarının, o cümlədən reklam, investisiya və kommunikasiya funksiyalarının qorunmasını da əhatə edə bilər. Xüsusi diqqət nüfuzə malik əmtəə nişanlarının mühafizəsinə və rəqəmsal mühitdə yaranan yeni pozuntu formalarına, o cümlədən domen adlarının qeydiyyatına, açar söz reklamlarına və potensial olaraq hüquq pozuntusu təşkil edən və ya saxta malların onlayn platformalar vasitəsilə satışa çıxarılmasına yönəldilmişdir. Tədqiqatda həmçinin firma adlarından istifadə, müqayisəli reklam, paralel idxal və malların tranziti ilə bağlı xüsusi məsələlər nəzərdən keçirilir. Avropa İttifaqı Ədalət Məhkəməsinin, Azərbaycan və Türkiyə Ali Məhkəmələrinin seçilmiş qərarlarının müqayisəli təhlili bu yanaşmaların praktik tətbiqini və əmtəə nişanlarının mühafizəsi ilə rəqabət azadlığı və qanuni kommersiya fəaliyyətləri arasında balansın təmin edilməsi istiqamətində davam edən hüquqi səyləri nümayiş etdirir. Tədqiqat müasir əmtəə nişanı pozuntusunun getdikcə çoxfunksiyalı xarakter aldığını və rəqəmsal və global kommersiya təcrübələrinə uyğunlaşdığını göstərməklə bu sahənin müasir inkişafının daha dərinədən başa düşülməsinə töhfə verir.

Açar sözlər: *əmtəə nişanının pozulması, əmtəə nişanının funksiyaları, nüfuzə malik əmtəə nişanları, onlayn marketplace-lər, istehlakçının çaşdırılması ehtimalı, açar söz reklamı, kiberskvotting, məhkəmə təcrübəsi.*

* Doktorant / email: nazrin.aliyeva.2000@gmail.com

НАРУШЕНИЕ ПРАВ НА ТОВАРНЫЕ ЗНАКИ В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНА, ТУРЦИИ И ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА: РАЗВИТИЕ ПРАВОВЫХ СТАНДАРТОВ И ПОДХОДОВ СУДЕБНОЙ ПРАКТИКИ

НАЗРИН АЛИЕВА*

Резюме

Настоящее исследование анализирует сущность и основные элементы нарушения прав на товарный знак, уделяя особое внимание современным теоретическим подходам, сформировавшимся в доктрине Азербайджана, Турции и Европейского союза. Цель исследования заключается в оценке того, каким образом объем правовой охраны товарного знака вышел за рамки традиционной функции обозначения коммерческого происхождения товаров или услуг и защиты от вероятности введения потребителей в заблуждение. В рамках исследования применяется сравнительный доктринальный анализ и анализ судебной практики с акцентом на соответствующие решения Суда Европейского союза, Верховного Суда Азербайджанской Республики и Верховного Суда Турецкой Республики. Проведенный анализ показывает, что современная правовая охрана товарных знаков при наличии соответствующих правовых условий может распространяться на защиту различительной способности, репутации и иных функций товарного знака, включая рекламную, инвестиционную и коммуникационную функции. Особое внимание уделяется охране товарных знаков, обладающих репутацией, а также новым формам нарушений в цифровой среде, включая регистрацию доменных имен, использование ключевых слов в рекламе и реализацию потенциально контрафактных или нарушающих права товаров посредством онлайн-платформ. В исследовании также рассматриваются отдельные вопросы, связанные с использованием фирменных наименований, сравнительной рекламой, параллельным импортом и транзитом товаров. Сравнительный анализ отдельных решений Суда Европейского союза, Верховных судов Азербайджана и Турции демонстрирует практическое применение указанных подходов, а также продолжающиеся попытки обеспечить баланс между охраной прав на товарные знаки, свободой конкуренции и осуществлением законной коммерческой деятельности. Исследование способствует более глубокому пониманию современного нарушения прав на товарные знаки, демонстрируя

* Докторант/ email: nazrin.aliyeva.2000@gmail.com

его все более многофункциональный характер и адаптацию к цифровым и глобальным коммерческим практикам.

Ключевые слова: *нарушение прав на товарный знак, функции товарного знака, товарные знаки, обладающие репутацией, онлайн-маркетплейсы, вероятность введения в заблуждение, реклама по ключевым словам, киберсквоттинг, судебная практика.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.12.2025

Çapa qəbul: 05.06.2026